

В
Е
С
Т
Н
И
К

ПРОСТРАНСТВО УЧЁНЫХ В МИРЕ

Журнал включён в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ)

Электронный периодический научный журнал

Бишкек - 2025

ОСНОВНЫЕ РАЗДЕЛЫ:

01.00.00 ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

02.00.00 ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

03.00.00 БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

04.00.00 ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

05.00.00 ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

06.00.00 СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

07.00.00 ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

08.00.00 ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

09.00.00 ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

10.00.00 ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

11.00.00 ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

12.00.00 ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

13.00.00 МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

14.00.00 ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

15.00.00 ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

16.00.00 СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

17.00.00 ПОЛИТОЛОГИЯ

18.00.00 КУЛЬТУРОЛОГИЯ

19.00.00 ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ

20.00.00 НАУКА О ЗЕМЛЕ

ВЕСТНИК ПРОСТРАНСТВО УЧЁНЫХ В МИРЕ / 2025 №6

Электронный периодический научный журнал

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

БЕЛЕК УУЛУ ЭСЕНБЕК – Учредитель компании ОсОО «БЭА ком». Генеральный директор ОсОО «БЭА ком». Главный редактор Вестник пространство учёных в мире. Начальник отдела редакции и наукометрического анализа. Председатель Совета молодых ученых (Бишкек, Кыргызстан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

ЧОРТОМБАЕВ УЛАН ТЫРГООТОВИЧ – Доктор экономических наук, и.о., профессора, зав. кафедры геодезии и геоинформатики, Кыргызского государственного технического университета имени И. Раззакова. Заместитель главного редактора Вестник пространство ученых в мире (Бишкек, Кыргызстан)

ЖОРОЕВА АЙНУРА МАМАТОВНА – Кандидат экономических наук, доцент, начальник отдела науки Джалал - Абадского государственного университета имени Б. Осмонова. Заместитель главного редактора Вестник пространство ученых в мире (Бишкек, Кыргызстан)

КЕРИМОВ ТОЛОГОН КЕРИМОВИЧ – Советник Генерального директора ОсОО «БЭА ком», Заместитель Главного редактора, координатор Вестник пространство ученых в мире (Бишкек, Кыргызстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Чортонбаев Тынгоот Джумадиевич - Доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры биотехнологии и химии Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина

Умарова Мария Умаровна - Доктор экономических наук, и.о., профессора, заведующая кафедрой прикладной информатики и информационных технологий Кыргызского национального аграрного университета им. К.И.Скрябина.

Асаналиев Абдыбек Жекшеевич - Доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры растениеводства и защита растений, Кыргызского национального аграрного университета им. К.И.Скрябина

Омуралиев Нурбек Ашимканович – Доктор социологических наук, профессор, Центр социальных исследований Национальной академия наук Кыргызской Республики

Сабилова Умида Фархадовна – Доктор социологических наук, профессор. Заместитель главного редактора журнала ВАК "Гуманитарные науки". Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Ажибаева Айнура Жакшимбековна - Доктор педагогических наук, профессор. Таласский государственный университет

Жумалиев Самат Субанкулович - Доктор филологических наук, профессор. Таласский государственный университет

Сулайманова Света Мукашовна - Доктор физико-математических наук, профессор кафедры прикладная информатика и информационные технологии. Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И.Скрябина.

Тургунбаев Кубанычбек Токтоназарович - Доктор сельскохозяйственных наук, профессор. Заведующий кафедрой лесоводства и плодоводства факультета агрономии и лесного хозяйства, Кыргызского национального аграрного университета им. К.И.Скрябина

Жумалиев Тургунбек Жолдошалиевич - Кандидат физико-математических наук, доцент, Декан факультета Экономики и менеджмента. Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И.Скрябина

Кудайбергенова Жылдыз Абыкановна - Кандидат педагогических наук, доцент. заведующая кафедрой отделения среднего профессионального образования «Информационные технологии» Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина

Андашев Улан Турдубекович - Кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского, трудового и экологического права. Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына

Ибраева Нурила Мукашевна - Кандидат экономических наук, доцент. Заведующая отделом аспирантуры и докторантуры Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина

Исмаилова Кульнара Джанчаровна - Кандидат технических наук, доцент кафедры гидротехнического строительства Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина

Исмаилов Аскарбек Кожомбекович - Кандидат юридических наук, доцент, декан факультета Гуманитарных и естественных наук Международного Кувейтского университета

РАЗДЕЛ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 639.1(575.1)"2025"(045)

Анализ численности животных охотхозяйства (Чуй-Бишкеского общества охотников и рыболовов) Чуйской области

Нурмолдоев Сайнудин Айдинович

Кыргызский национальный аграрный университет им. К. И.Скрябина

Аннотация: Данная статья посвящена анализу численности основных охотничьих видов и видов, занесенных в Красную книгу Кыргызской Республики, на территории охотхозяйства Общественное объединение «Чуй-Бишкекское общество охотников и рыболовов» Чуйской области по состоянию на начало 2023 года. Проведенный анализ выявил значительные различия в численности животных между урочищами и категориями видов, с преобладанием охотничьих видов над краснокнижными. Максимальная численность зафиксирована у фазана, минимальная – у снежного барса, при этом архар Марко Поло и тянь-шанский баран не обнаружены. Отмечена прямая зависимость численности снежного барса от численности козерога. Исследование половозрастного состава козерога и косули выявило преобладание самок и молодняка в обеих популяциях.

Ключевые слова: Кыргызстан, биоразнообразие, редкие и исчезающие виды животных охотничье хозяйство, снежный барс, козерог, косуля.

Чүй облусунун аңчылык чарбасынын (чүй-бишкек аңчылар жана балыкчылар коому) жаныбарларынын санын талдоо

Нурмолдоев Сайнудин Айдинович

К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация: Бул макала 2023-жылдын башына карата Чүй облусунун «Чүй-Бишкек аңчылар жана балыкчылар коому» коомдук бирикмесинин аңчылык чарбасынын аймагындагы негизги аңчылык түрлөрүнүн жана Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине кирген түрлөрдүн санын талдоого арналган. Жүргүзүлгөн талдоо жаныбарлардын санынын участоктор жана түрлөр боюнча категориялар арасында олуттуу айырмачылыктарды аныктады, анда аңчылык түрлөрү Кызыл китепке кирген түрлөргө караганда басымдуулук кылат. Эң көп сандагы фазан катталган, эң аз сандагы – илбирс, ошол эле учурда Марко Поло аркары жана Тянь-Шань аркары табылган жок. Илбирстин санынын текенин санынан түз көз карандылыгы белгиленди. Теке менен эликтин жыныстык-жаштык курамын изилдөө эки популяцияда тең ургаачылардын жана жаштардын басымдуулугун көрсөттү.

Ачкыч сөздөр: Кыргызстан, биоартүрдүүлүк, жаныбарлардын сейрек жана жоголуп бара жаткан түрлөрү, аңчылык чарбасы, илбирс, теке, элик.

Analysis of the animal population of the hunting farm (chuy-bishkek society of hunters and fishermen) of the chuy region

Nurmoldoyev Sainudin Aidynovich

Abstract: This article is devoted to the analysis of the population size of the main hunting species and species listed in the Red Book of the Kyrgyz Republic within the hunting farm of the Public Association "Chuy-Bishkek Society of Hunters and Fishermen" in the Chuy Region as of the beginning of 2023. The conducted analysis revealed significant differences in the number of animals between different tracts and categories of species, with hunting species prevailing over those in the Red Book. The maximum number was recorded for the pheasant, the minimum for the snow leopard, while the Marco Polo argali and the Tian Shan argali were not found. A direct dependence of the snow leopard population size on the ibex population size was noted. A study of the sex and age structure of the ibex and roe deer revealed a predominance of females and young individuals in both populations.

Keywords: Kyrgyzstan, biodiversity, rare and endangered animal species, hunting farm, snow leopard, ibex, roe deer

Введение. Кыргызстан, обладая уникальным горным ландшафтом и богатым биоразнообразием, играет важную роль в сохранении редких и исчезающих видов животных Центральной Азии. Однако, наряду с особо охраняемыми природными территориями, значительная часть ареалов обитания этих уязвимых видов приходится на земли, используемые в целях охотничьего хозяйства. Охотничьи хозяйства, занимая обширные территории и осуществляя определенную хозяйственную деятельность, потенциально могут оказывать как негативное, так и позитивное влияние на состояние популяций редких и исчезающих животных.

В связи с этим, изучение состояния популяций животных на территориях охотничьих хозяйств представляется важным для разработки научно обоснованных подходов к управлению биоразнообразием и устойчивому использованию природных ресурсов.

Данная статья посвящена анализу численности животных на территории охотхозяйства Общественное объединение «Чуй-Бишкекское общество охотников и рыболовов», расположенного в Чуйской области Кыргызской Республики.

Цели исследования и полученные результаты. Цель исследования является оценка состояния популяций основных охотничьих видов и видов, занесенных в Красную книгу Кыргызской Республики, обитающих на данной территории. Нами были проанализированы данные по охотхозяйству Чуйской области - Общественное объединение Чуй-Бишкекское общество охотников и рыболовов. Общая численность в Кыргызстане охотхозяйств – 55 [2].

Служба экологического и технического надзора при Министерстве природных ресурсов, экологии и технического надзора КР осуществляет контроль, в том числе за сохранением охотничьих ресурсов, их воспроизводством и рациональным использованием, осуществлением охоты, ведением охотохозяйственной деятельности и биотехнических мероприятий.

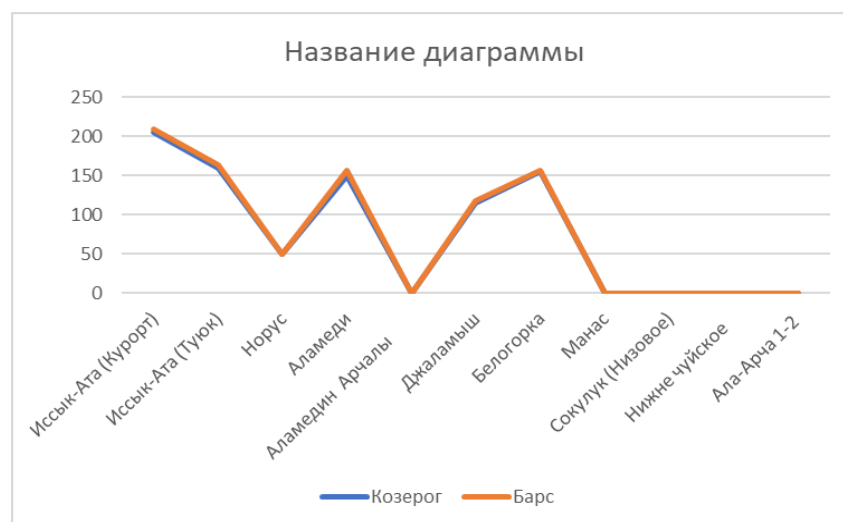
Нами был проведен анализ численности основных охотничьих и занесенных в КК КР животных, обитающих на территории охотхозяйства (Общественное объединение Чуй-Бишкекское общество охотников и рыболовов) за начало 2023 г.

Общая площадь Чуй-Бишкекского общества охотников и рыболовов составляет 373, 238 га, расположено на территории Сокулукского, Аламединского, Иссык-Атинского районов Чуйской области [1]. Численность животных рассчитывалась по урочищам на территории охотхозяйства на начало 2023 года. (табл. 1).

Анализ данных выявил, что численность животных в разных урочищах неодинакова и существуют различия как между охотничьими видами, так и краснокнижными. Максимальная численность зафиксирована у фазана (11950 особей), минимальная - у барса (19). В целом, численность видов, занесенных в Красную книгу Кыргызской Республики, значительно ниже численности охотничьих видов. Архар Марко Поло и тьянь-шанский баран не были обнаружены [1].

Полученные данные могут служить основой для дальнейшего планирования природоохранных мероприятий и оптимизации ведения охотохозяйственной деятельности в регионе

Нами был проведен анализ численности снежного барса и его кормовой базы.

Анализ рисунка 2 показал, что численность козорога и барса по урочищам прямо пропорциональны. Козерог является одним из основных источников пищи для снежного барса. Урочища с большей популяцией козорога могут привлекать большее количество барсов из-за обилия добычи.

Количество животных по урочищам (табл 1.) [1].

	Иссык-Ата (Курорт)	Иссык-Ата (Туюк)	Норус	Алам еди	Аламе дин Арчал ы	Джала мыш	Белого рка	Манас	Сокулук (Низовое)	Нижне чуйское	Ала- Арча 1-2	Ала- Арча 3	Чумыш	Итого
Козерог	205	160	50	150		115	155							835
Кабан	5	17		33		31	32							118
Косуля	60	70	30	55	35	60	65							375
Заяц	160	165	80	120	60	135	325							1045
Волк	7	6	6	7	6	6	6							44
Шакал	35	37	23	27	17	22	30	41	63	34	34	21	39	423
Лисица	13	19	11	11	12	16	25	15	37	13	7	10	13	202
Улар	155	110	85	155	40	110	150							805
Фазан	270	1000	600	360	620	590	360	1660	2490	1565	770	625	1040	11950
Кеклик	2200	2170	2150	1920	1830	3000	2620							15900
Барс	4	4		6		3	2							19
Рысь	7	10	5	8		7	5							42
Куница	14	15	7	14	5		20							75
Итого														

Пищей снежного барса также могут быть косуля, кабан, кекилик, зайцы. Ниже представлены соотношения численности снежного барса с вышеуказанными видами (рис. 2, 3, 4).

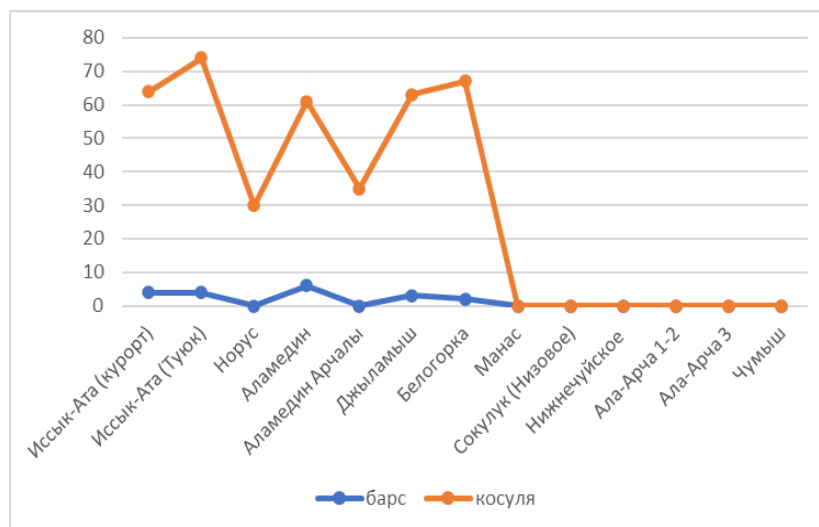

Рис. 3. Сравнительная численность барса и косули

Рисунок 4. Сравнительная численность барса и зайца

Из рисунков 2, 3 и 4 следует, что связь между численностью снежного барса и популяциями косули и зайца является незначительной.

Рисунок 5. Сравнительная численность барса и кабана

Нами был проведен анализ половозрастного состава козерога и косули за 2023 г. Все копытные были разделены на группы: самцы, самки, молодняк, кроме того козерог - на самцов старше 8 лет. Данные отражены на рисунках 6 и 7.

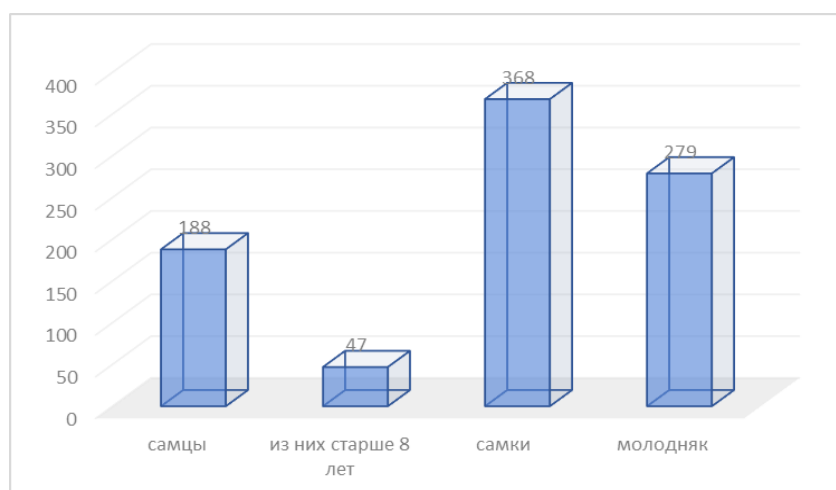

Рисунок 6. Половозрастной состав козерога

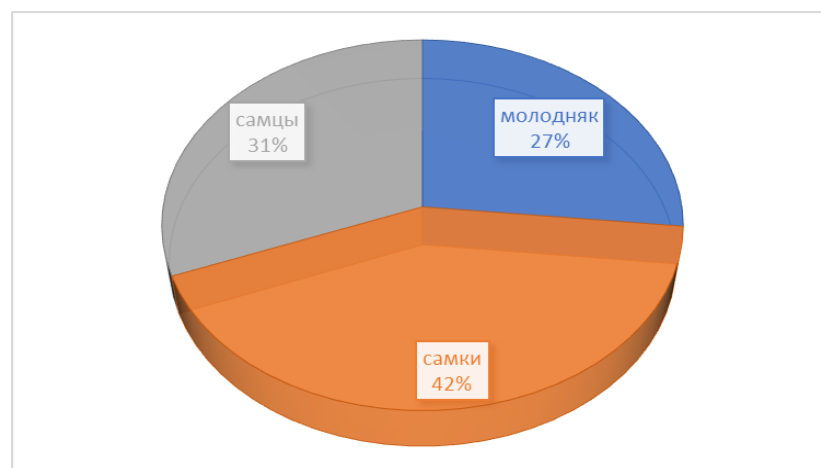

Рисунок 7. Половозрастной состав косули

Представленные на рис. 6 и 7 данные свидетельствуют о демографических особенностях исследуемых популяций:

- Козерог: В популяции козерога наблюдается преобладание самок и молодняка. Наименее многочисленной группой являются взрослые самцы старше 8 лет. Большое количество самок обеспечивает потенциал для роста популяции, а высокая смертность или низкая выживаемость старых самцов может быть связана с конкуренцией, физиологическим старением или другими факторами.
- Косуля: наблюдается преобладание самок над самцами, а молодняк составляет значительную, но меньшую часть по сравнению со взрослыми особями.

Выводы исследования. Проведенное исследование численности основных охотничьих и краснокнижных видов животных на территории Чуй-Бишкекского общества охотников и рыболовов в начале 2023 года выявило значительные различия в их популяциях по урочищам. Максимальная численность отмечена у фазана, минимальная – у снежного барса. В целом, численность видов, занесенных в Красную книгу Кыргызской Республики, существенно уступает численности охотничьих видов, при этом архар Марко Поло и тьянь-шанский баран на исследуемой территории не обнаружены.

Анализ соотношения численности снежного барса и его потенциальных пищевых ресурсов (козерога, косули, зайца, кабана) показал прямую зависимость между численностью козерога и барса, что подтверждает козерога как важный источник питания для хищника. При этом прямой зависимости между численностью барса и других видов копытных и зайца не выявлено.

Половозрастная структура популяций козерога и косули характеризуется преобладанием самок, что является фактором, способствующим быстрому росту численности при благоприятных условиях.

Выявленные различия в численности и половозрастном составе популяций указывают на необходимость дальнейших исследований для разработки эффективных мер по сохранению биоразнообразия и рациональному управлению охотничьими ресурсами в регионе.

Список литературы:

1. Отчет ЗМУ ЧБООиР. Бишкек, 2023 г.
- 2 URL: <https://mnr.gov.kg/ru/posts/news/ministerstve-prirodnix-resursov-ekologii-i-texniceskogo-nadzora-zamestitel-ministra-k-kaseinov-vstretilsya-s-oxotopolzovatelyami>.

Сведения об авторах

1. Нурмолдоев Сайнудин Айдинович. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети. Магистрант. Телефон (моб.): +996 709 544 555. Бишкек шаары, Медеров көчөсү, 68. E-mail: n.sainudin@gmail.com.
2. Нурмолдоев Сайнудин Айдинович Кыргызский Национальный Аграрный университет им. К.И. Скрябина. Магистрант. Телефон (моб.): +996 709 544 555. Бишкек, ул. Медерова, 68. E-mail: n.sainudin@gmail.com.
3. Nurmoldoyev Sainudin Aidynovich. Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Scriabin. Master's student. Phone (mobile): +996 709 544 555. Bishkek, Mederova St., 68. E-mail: n.sainudin@gmail.com.

УДК: 349.6(575.1)"2025"(045)

Анализ основных нормативно-правовых актов кыргызской республики по борьбе с браконьерством

Сагынов Азат Жылдызбекович

Кыргызский национальный аграрный университет им. К. И.Скрябина

Аннотация: Статья посвящена анализу основных нормативно-правовых актов Кыргызской Республики, направленных на противодействие браконьерству как угрозе биоразнообразию страны. Рассмотрены положения Уголовного кодекса (2021) об уголовной ответственности за уничтожение редких видов и незаконную охоту/добычу, Кодекса о правонарушениях (2021) об административных штрафах за менее серьезные нарушения, Закона «О животном мире» (1999), устанавливающего правовые основы охраны и использования фауны, а также Правил охоты (2009), детализирующих ответственность за нарушения охотничьих норм. Система правового регулирования борьбы с браконьерством в КР включает административные и уголовные санкции, экономические механизмы и возмещение ущерба.

Ключевые слова: браконьерство, Кыргызская Республика, биоразнообразие, охрана животного мира, нормативно-правовые акты, юридическая ответственность, штрафы, лишение свободы, административная ответственность, уголовная ответственность, незаконная добыча, редкие и исчезающие виды.

Браконьерликке каршы күрөшүү боюнча кыргыз республикасынын негизги нормативдик укуктук актыларына талдоо

Сагынов Азат Жылдызбекович

К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация: Макала Кыргыз Республикасынын биоартүрдүүлүгүнө коркунуч келтирген браконьерликке каршы багытталган негизги ченемдик укуктук актыларына талдоо жүргүзүүгө арналган. Анда Кылмыш-жаза кодексинин (2021-ж.) сейрек кездешүүчү түрлөрдү жок кылуу жана мыйзамсыз аңчылык/балык уулоо үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилиги, Анча олуттуу эмес бузуулар үчүн административдик айыптарды караган Укук бузуулар жөнүндө кодексинин (2021-ж.), жаныбарлар дүйнөсүн коргоо жана пайдалануунун укуктук негиздерин белгилеген «Жаныбарлар дүйнөсү жөнүндө» мыйзамынын (1999-ж.), ошондой эле аңчылык кылуу эрежелерин бузгандыгы үчүн жоопкерчиликти майда-чүйдөсүнө чейин аныктаган Аңчылык кылуу эрежелеринин (2009-ж.) жоболору каралган. КРда браконьерликке каршы күрөшүүнүн укуктук жөнгө салуу системасы административдик жана кылмыш-жаза санкцияларын, экономикалык механизмдерди жана келтирилген зыяндын ордун толтурууну камтыйт.

Өзөктүү сөздөр: браконьерлик, Кыргыз Республикасы, биоартүрдүүлүк, жаныбарлар дүйнөсүн коргоо, ченемдик укуктук актылар, юридикалык жоопкерчилик, айыптар, эркиндиктен ажыратуу, административдик жоопкерчилик, кылмыш-жаза

жоопкерчилиги, мыйзамсыз казып алуу, сейрек кездешүүчү жана жок болуп бара жаткан түрлөр.

Analysis of the main regulatory legal acts of the kyrgyz republic on combating poaching

Saginov Azat Zhyldyzbekovich

Kyrgyz National Agrarian University named after K. I. Skryabin

Abstract: *The article is devoted to the analysis of the main regulatory legal acts of the Kyrgyz Republic aimed at counteracting poaching as a threat to the country's biodiversity. The provisions of the Criminal Code (2021) on criminal liability for the destruction of rare species and illegal hunting/extraction, the Code on Offenses (2021) on administrative fines for less serious violations, the Law "On the Animal World" (1999) establishing the legal framework for the protection and use of fauna, as well as the Hunting Rules (2009) detailing the responsibility for violations of hunting regulations, are considered. The system of legal regulation of combating poaching in the Kyrgyz Republic includes administrative and criminal sanctions, economic mechanisms, and compensation for damage.*

Keywords: *poaching, Kyrgyz Republic, biodiversity, wildlife protection, regulatory legal acts, legal liability, fines, deprivation of liberty, administrative liability, criminal liability, illegal extraction, rare and endangered species.*

Введение. Браконьерство, охватывающее незаконную добычу, транспортировку и сбыт объектов животного мира, представляет собой одну из угроз для сохранения биоразнообразия Кыргызской Республики. Оказывает разрушительное воздействие на уникальную фауну страны, включающую множество эндемичных, редких и находящихся под угрозой исчезновения видов, таких как снежный барс, архар Марко Поло, тьянь-шанский горный баран и другие. Неконтролируемая незаконная охота и рыболовство не только приводят к прямому сокращению численности уязвимых популяций, нарушая экологические связи и баланс в экосистемах, но и способствуют деградации среды их обитания. Помимо экологических последствий, браконьерство наносит значительный экономический ущерб государству и местным сообществам, лишая их потенциальных доходов от легального природопользования, включая устойчивый туризм и контролируемую охоту. В этой связи, формирование и неукоснительное применение эффективной правовой базы, направленной на всестороннее противодействие браконьерству во всех его проявлениях, является не просто важным, а критически необходимым инструментом в обеспечении охраны животного мира и сохранения природного наследия Кыргызстана для будущих поколений.

Цели исследования и полученные результаты. Данная статья посвящена анализу основных нормативно-правовых актов (НПА) Кыргызской Республики, регулирующих борьбу с браконьерством.

В Кыргызской Республике борьба с браконьерством регулируется следующими несколькими НПА: Уголовный кодекс Кыргызской Республики, Кодекс Кыргызской Республики, Закон Кыргызской Республики «О животном мире», Закон Кыргызской Республики «Об особо охраняемых природных территориях», Правила охоты на территории Кыргызской Республики.

Уголовный кодекс КР (2021) предусматривает административные штрафы за нарушения в сфере охраны и использования животного мира. Статья 308: Уничтожение краснокнижных видов наказывается штрафом (500-1000 РП), действия, ведущие к критическому сокращению, - строже (вплоть до 2 лет лишения свободы), неосторожное причинение тяжкого вреда - штрафом (1000-2000 РП) или лишением свободы (2-5 лет). Статья 310: Незаконная охота/добыча при значительном ущербе - штраф (200-500 РП) с возможным лишением права занимать должности/деятельности до 2 лет; при крупном ущербе и опасных методах - строже (вплоть до 2 лет лишения свободы); при отягчающих обстоятельствах - штраф (1000-2000 РП) или лишение свободы (2-5 лет).

Кодекс КР о правонарушениях (2021) предусматривает административные штрафы за нарушения в сфере охраны и использования животного мира. Статья 261 устанавливает штрафы за незаконную охоту/добычу (100 РП за незначительный ущерб, 200 РП в местах нереста/миграции для физлиц). Статья 262 определяет штрафы за незаконный оборот охраняемых/краснокнижных видов (200/650 РП для физ/юр лиц), незаконной рыбы/икры (100/280 РП для физ/юр лиц) и особо ценных/эндемичных рыб (200/650 РП для физ/юр лиц). Статья 263 предусматривает штраф в 125 РП для физлиц за нарушение правил охоты.

Закон Кыргызской Республики «О животном мире» (1999) через статьи 15, 16, 47 и 48 закладывает правовые основы для защиты и рационального использования фауны страны. Статья 15 определяет ключевые меры охраны, такие как установление регулирующих норм, введение запретов и ограничений на пользование, учет природоохранных требований при планировании хозяйственной деятельности, защиту среды обитания и путей миграции животных, а также применение штрафных санкций и механизмов возмещения ущерба. Статья 16 регламентирует возможность ограничения, приостановления или полного запрета специального пользования животным миром в целях его сохранения и воспроизводства в соответствии с законодательством и подзаконными актами. Статья 47 вводит систему платежей за специальное пользование, включающую сборы и штрафы за превышение установленных лимитов, оговаривает целевое использование этих средств на природоохранные мероприятия и научные исследования, подчеркивая при этом, что внесение платы не снимает с природопользователей обязанностей по охране и возмещению причиненного вреда. Наконец, статья 48 устанавливает различные виды юридической ответственности (дисциплинарную, гражданско-правовую, административную и уголовную) для физических и юридических лиц за широкий спектр нарушений в области охраны и использования животного мира, включая незаконное пользование, нанесение вреда среде обитания и путям миграции, незаконную торговлю, самовольное перемещение/акклиматизацию животных, нарушения при ввозе/вывозе, уничтожение редких и исчезающих видов, нарушения правил охоты/рыболовства, жестокое обращение, нарушения ведения кадастра, несоблюдение предписаний контролирующих органов, нарушения правил оборота животной продукции и незаконную добычу/заготовку, а также нарушения порядка обращения с животными.

Правила охоты КР (2009) устанавливают ответственность за нарушения (гражданско-правовую, административную, уголовную согласно законодательству). Орудия незаконной охоты задерживаются до выяснения обстоятельств. Законным охотникам орудия возвращаются после уплаты штрафа и возмещения ущерба. Невостребованные орудия реализуются или передаются в МВД. Виновные в нарушении правил охоты возмещают ущерб охотничьему фонду независимо от других видов

ответственности. При невозможности определить виновника незаконной добычи, участники несут солидарную ответственность. Запрещенные орудия лова влекут взыскание ущерба. Загонщики несут солидарную ответственность с незаконными охотниками. Доходы от конфискованной продукции не засчитываются в возмещение ущерба. При невозможности конфискации продукции, нарушитель возмещает ее рыночную стоимость. Лишение права охоты и гражданский иск за ущерб выносятся Республиканским государственным органом, который может снизить размер иска до 50% при смягчающих обстоятельствах.

Выводы исследования. Проведенный анализ основных нормативно-правовых актов Кыргызской Республики выявил многоуровневую систему противодействия браконьерству. Уголовный кодекс устанавливает строгую ответственность за уничтожение редких и исчезающих видов, а также за незаконную охоту/добычу, предусматривая как штрафы, так и лишение свободы в зависимости от тяжести деяния и отягчающих обстоятельств. Кодекс о правонарушениях регламентирует административные штрафы за менее значительные нарушения правил охоты и незаконную добычу. Закон «О животном мире» закладывает общие правовые основы охраны и использования животного мира, определяет меры обеспечения охраны, устанавливает возможность запретов и ограничений, вводит систему платежей за пользование и закрепляет различные виды юридической ответственности за нарушения законодательства в данной сфере. Правила охоты детализируют ответственность за нарушения непосредственно охотничьих норм, порядок задержания и изъятия орудий незаконной охоты, а также механизмы возмещения причиненного ущерба.

Таким образом, в Кыргызской Республике сформирована комплексная правовая база, направленная на борьбу с браконьерством на различных уровнях, предусматривающая как административные, так и уголовные санкции, а также механизмы экономического воздействия и возмещения нанесенного природе вреда.

Список литературы:

1. Закон Кыргызской Республики «О животном мире» // Сборник нормативных правовых актов Кыргызской Республики в области охраны окружающей среды. Том 1. Законы Кыргызской Республики / Составители: А. Нурбеков, У. Джайлообаев, Г. Мамешев, Б. Шарипов. – Б: Триада, 2022 – 524 с.
2. Кодекс Кыргызской Республики о правонарушениях от 28 октября 2021 года № 128 URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/3-36/edition/2102/ru>
3. Правила охоты на территории Кыргызской Республики утверждены приказом государственной лесной службы кыргызской республики от 17 февраля 2003 года п 26 URL: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/kyr104375.pdf>.
4. Уголовный Кодекс Кыргызской Республики URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/3-38/edition/2087/ru>

Сведения об авторах

4. Сагын Азат Жылдызбекович. К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети. Магистрант. Телефон (моб.): +996 550 989 191. Бишкек шаары, Медеров көчөсү, 68. E-mail: azatmobi@mail.ru
5. Сагын Азат Жылдызбекович Кыргызский Национальный Аграрный университет им. К.И. Скрябина. Магистрант. Телефон (моб.): +996 550 989 191. Бишкек, ул. Медерова, 68. E-mail: azatmobi@mail.ru

6. *Saginov Azat Zhyldyzbekovich..* Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Scriabin. Master's student. Phone (mobile): +996 550 989 191. Bishkek, Mederova St., 68. E-mail: azatmobi@mail.ru

УДК: 632.95(575.1)"2025"(045)

Краткий обзор некоторых особо опасных пестицидов

Майрамбек кызы Айнур

Кыргызский национальный аграрный университет им. К. И.Скрябина

Аннотация: В данной статье рассмотрены некоторые особо опасные пестициды, представляющие угрозу здоровью человека и окружающей среде. Проведен анализ их токсикологических, экологических и др. свойств, путей превращения, а также вопросы международного и национального регулирования.

Ключевые слова: особо опасные пестициды, токсичность, здоровье человека, окружающая среда, ДДТ, альдрин, Стокгольмская конвенция.

Айрым өзгөчө кооптуу пестициддерди кычкача сереп

Майрамбек кызы Айнур

К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация: Бул макалада адамдын саламаттыгына жана айлана-чөйрөгө коркунуч жараткан айрым өзгөчө кооптуу пестициддер каралды. Алардын уулуулук, экологиялык жана башка касиеттери, айлануусу (өзгөрүшү) боюнча жолдору, ошондой эле эл аралык жана улуттук жөнгө салуу маселелери талданды.

Ачык сөздөр: өзгөчө кооптуу пестициддер, уулуулук, адамдын саламаттыгы, айлана-чөйрө, ДДТ, алдрин, Стокгольм конвенциясы.

A brief overview of some highly hazardous pesticides

Mairambek kzy Ainur

Kyrgyz National Agrarian University named after K. I. Scriabin

Abstract: This article examines some particularly dangerous pesticides that pose a threat to human health and the environment. An analysis of their toxicological, ecological and other properties, transformation routes, as well as issues of international and national regulation is provided.

Keywords: highly hazardous pesticides, toxicity, human health, environment, DDT, aldrin, Stockholm Convention.

Введение. Пестициды широко используются в сельском хозяйстве, обеспечивая защиту урожая от вредителей, болезней и сорняков. Их применение сопряжено с серьезными рисками для здоровья человека и окружающей среды. Среди них существуют соединения, обладающие высокой стойкостью, токсичностью и способностью к биоаккумуляции, что делает их особенно опасными для живых организмов, в том числе и человека.

На территории КР в 70-80 гг. были созданы места захоронения пестицидов, содержание 1 876,38 тонны пестицидов, в том числе 1 033,4 тонны особо опасных. Наблюдались случаи падежа скота (2012, 2013 гг.) из -за размыва химикатов дождевой водой, отравления детей через материнское молоко [6].

Анализ информации о особо опасных пестицидах, их свойствах и последствиях применения является необходимым для обновления НПА, ограничивающих оборот ООП, информирования общественности, а также продвижения безопасных и устойчивых методов борьбы с вредителями.

Цели исследования и полученные результаты. Основной целью данного исследования является проведение обзора информации о некоторых особо опасных пестицидах (ООП), их свойствах, а также оценка текущей ситуации с регулированием в Кыргызской Республике.

Пестицидные свойства присущи более 30 классам химических соединений. Основная масса пестицидов представлена химическими средствами защиты растений (ХСЗР) из-за их преимущественного использования в сельском и лесном хозяйстве [10].

Согласно Стокгольмской конвенции, особо опасные пестициды обладают высокой острой или хронической токсичностью, канцерогенным действием; способны к длительному сохранению в окружающей среде, подвергаются биоаккумуляции и биомagnификации, обладают трансграничной переносимостью. Нельзя не остановиться на экосистемных эффектах, возникающих при использовании пестицидов: при уничтожении вредителей пестицидами часто возникают вспышки естественных врагов и паразитов [10].

Некоторые исследователи отмечают, что перегревание может усугубить токсическое действие пестицидов, а отравление пестицидами может снизить устойчивость организма к высокой температуре. Эти процессы могут протекать одновременно и взаимно усиливать друг друга [3]. По сведениям Юсупова А.М. (1983), в условиях высокогорья происходит усиление токсического эффекта и кумулятивных свойств некоторых пестицидов.

Поступают в организм человека, в основном, через продукты питания: овощи, фрукты, мясо, рыба, масло, молоко. Другой путь поступления - через органы дыхания, кожу [5].

К категории ООП отнесены: ДДТ, сульфурарида и хлорпирифоса, а также глифосат, алдрин [2].

ДДТ (дихлордифенилтрихлорэтан) относится к хлорорганическим пестицидам, был создан в 1874 г австрийцем Отмаром Цайдлером. Запрещён в более чем 100 странах.

В 2023 году Индия была единственной страной, которая, как известно, все еще производила ДДТ, но ожидается, что она прекратит производство к концу 2024 года. В 2023 году Индия сообщила, что общий объем производства составил 1071 метрическую тонну активного ингредиента. Хотя использование ДДТ в Индии снижается, но в последнее время его использование возросло в ЮАР [2].

Обнаруживается в почве через 8-12 лет после его применения [6, 9]. Является ядом политропного действия с преимущественным поражением центральной нервной системы, а также паренхиматозных органов, именно печени, нарушает тканевое дыхание [8]. В природной среде превращается до образования 3-х токсичных соединений: ДДЭ (1,1'-дихлор-2,2-бис(п-хлорфенил) этилена), ДДД (4,4'-дихлордифенилдихлорметилметана) и ДДА (нетоксичная дихлордифенилуксусная кислота). Большая часть ДДТ, которая

поступила в организм, распределяется по всему организму. Задерживается в жировой ткани из-за повышенной растворимости в жирах и низкая растворимости в воде [5].

Альдрин. В чистом виде имеет вид белого кристаллического порошка без запаха. Имеет некоторые синонимы и торговые названия: 1,4:5,8-диметано-нафталин; ГГДН*; 1,2,3,4,10,10-гексахлор-1,4,4а,5,8,8а-гексагидро-эндо-1,4-экзо-5,8-диметано-нафталин; 1,2,3,4,10,10-гексахлор-1,4,4а,5,8,8а-гексагидро-1,4-эндо-5,8-экзо-диметано-нафталин; 1,2,3,4,10,10-гексахлор-1,4,4а,5,8,8а гексагидро (1.альфа., 4.альфа., 4а.бета., 5.альфа., 8.альфа., 8а.бета) [7]. Альдрин, впервые полученный в США в 1946 году, использовался для борьбы с термитами и почвенными вредителями (блошка длинноусая и личинки щелкунов, водяной долгоносик и саранча), а также для защиты древесины и оболочек электрических и телекоммуникационных кабелей. Часто его применяли при выращивании хлопчатника [9]. Запрещён согласно Стокгольмской конвенции. Обладая нейротоксичной природой, производные альдрина несут в себе и другие опасные свойства: дильдрин и эндрин, по некоторым данным, проявляют выраженный мутагенный эффект, альдрин связывают с бластомогенным действием, а токсичность эндрина сопоставима с цианидами [1, 11].

Сульфурамид представляет собой пестицид с активным ингредиентом ЭФОСА (этилперфтороктансульфонамид), который производится из ПФОСФ, относящегося к химическим веществам группы ПФАС (пер- и полифторалкильные вещества). При использовании сульфурамида ЭФОСА превращается в перфтороктаносульфонат (ПФОС).

ПФОС и ПФОСФ были включены в Стокгольмскую конвенцию в 2009 году из-за их способности к переносу на большие расстояния и потенциального вреда для здоровья и окружающей среды. Воздействие ПФОС может привести к поражению печени, почек, раку, нарушению иммунной и эндокринной систем (щитовидная железа). Несмотря на включение ПФОС в конвенцию, существуют бессрочные исключения для использования сульфурамида в качестве приманки для муравьев-листорезов (*Atta spp.* и *Acromyrmex spp.*). Аргентина, Бразилия, Коста-Рика и Вьетнам используют сульфурамид в этих целях [2].

Кыргызская Республика, будучи участницей ряда международных соглашений (Роттердамская конвенция о процедуре предварительного уведомления и согласования (ПОС) в международной торговле опасными химическими веществами и пестицидами; Стокгольмская конвенция о стойких органических загрязнителях (СОЗ); Базельская конвенция о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и др.) в области химических веществ, включая пестициды, интегрирует их нормы в свою национальную правовую систему [4].

В Кыргызстане законодательно запрещен оборот пестицидов и агрохимикатов, не включенных в Государственный каталог разрешенных к применению на территории страны. Действующий каталог был утвержден в 2021 году и рассчитан до 2030 года. Несмотря на наличие этой нормы, в Кыргызском законодательстве отсутствуют эффективные механизмы контроля за оптовой и особенно розничной продажей пестицидов, что создает риск их бесконтрольного применения. Кроме того, за исключением требований по технике безопасности, законодательство КР не устанавливает особых требований к упаковке и переупаковке пестицидов. Анализ Государственного каталога разрешенных в КР пестицидов показал, что из 272 зарегистрированных препаратов 129 (почти половина – 47,4%) содержат от одного до трех активных ингредиентов, которые классифицируются как особо опасные пестициды согласно списку PAN International за 2021 год. Общее количество таких особо опасных действующих веществ в разрешенных препаратах составляет 79, что

свидетельствует об их значительном присутствии в инсектицидах, акарицидах, фунгицидах и протравителях семян [4].

Выводы исследования. Проведённый обзор показал, что особо опасные пестициды (ООП) представляют собой серьёзную угрозу как для здоровья человека, так и для окружающей среды в силу высокой стойкости, токсичности, способности к биоаккумуляции и трансграничному переносу. Оставшиеся на территории нашей страны захоронения пестицидов, представляют экологическую опасность. Несмотря на законодательные ограничения и участие страны в международных соглашениях, значительная часть разрешённых в КР пестицидов содержит действующие вещества, классифицируемые как особо опасные.

Список литературы:

2. Вредные химические вещества. Углеводороды, галогенпроизводные углеводородов / Ред. В.А. Филлов. Л.: Химия, 1990. – 733 с.
3. Глобальная угроза от особо опасных пестицидов Вклад IPEN в движение по ликвидации ООП и по продвижению более безопасного сельского хозяйства и продуктов питания Февраль 2024 г. URL: https://ipen.org/sites/default/files/documents/hhp_final_3_24_ru.pdf.
4. Искандаров Т. Гигиена применения и токсикология пестицидов, используемых в хлопководстве в условиях жаркого климата // Автореф. дис. ... д-ра. мед. наук. – Ташкент, 1974. – 40 с.
5. Кузьмин С.И., Савастенко А.А. Пестициды в Республике Беларусь: инвентаризация, мониторинг, оценка воздействия на окружающую среду. – Минск, Бел НИЦ «Экология». – 2011. – 84 с
6. Они созданы убивать. Почему нашему здоровью все еще угрожают могильники с пестицидами URL: https://kaktus.media/doc/498718 oni_sozdany_ybivat_pochemy_nashemy_zdorovu_vse_eshe_ygrozaut_mogilniki_s_pesticidami.html.
7. Тармаева Ю., А.И. Белых А.И., Боева А.В. Санитарно-гигиенический контроль за применением пестицидов и минеральных удобрений в сельском хозяйстве. Определение содержания пестицидов в пищевых продуктах: Учебное пособие / ГБОУ ВПО ИГМУ Минздрава России; кафедра гигиены труда и гигиены питания. – Иркутск: ИГМУ, 2015. – 86 с.
8. Технические руководящие принципы экологически обоснованного регулирования отходов, состоящих из пестицидов альдрина, хлордана, дильдрина, эндрина, гептахлора, гексахлорбензола (ГХБ), мирекса или токсафена или ГХБ как промышленного химиката, содержащих эти пестициды или загрязненных ими. – 18 с. URL: http://www.basel.int/Portals/4/Basel%20Convention/docs/pub/techguid/tg-dioxfuran_r.pdf.
9. ФГБУ «ВГНКИ» URL: <https://vgnki.ru/uchenye-fgbu-vgnki-issleduyut-soderzhanie-stojkogo-zagryaznitelya-aldrina-v-okruzhayushhej-srede-produktah-pitaniya-i-kormah-dlya-zhivotnyh.html>.
10. Федоров Л.А., Яблоков А.В. Пестициды – токсический удар по биосфере и человеку». Центр экологической политики России. Серия уроки XX века. – М.: «Наука», 1999. – 461 с. URL: [«Пестициды – токсический удар по биосфере и человеку» | Сайт Федорова](#).
11. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B4%D1%8B_%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%BF%D0%BF%D1%8B_%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%B4%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0

12. Юсупов А.М. Гигиеническая регламентация в условиях сочетанного действия пестицидов и гипоксии // Дис. ... д-ра. мед. наук. – Душанбе, 1983. – 368 с.

Сведения об авторах

7. Майрамбек кызы Айнур. К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети. Магистрант. Телефон (моб.): +996 553 360 535. Бишкек шаары, Медеров көчөсү, 68. E-mail: ktrkadver@gmail.com
8. Майрамбек кызы Айнур. Кыргызский Национальный Аграрный университет им. К.И. Скрябина. Магистрант. Телефон (моб.): +996 553 360 535. Бишкек, ул. Медерова, 68. E-mail: ktrkadver@gmail.com.
9. Mairambek kyzy Ainur. Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Scriabin. Master's student. Phone (mobile): +996 553 360 535. Bishkek, Mederova St., 68. E-mail: ktrkadver@gmail.com.

УДК: 504.062(575.1)"2025"(045)

Обзор рисков в документации о восток проекта джеруй

Кадырбаева Динара Дуйшонбековна

Кыргызский национальный аграрный университет им. К. И.Скрябина

Аннотация: Проведен анализ рисков, выявленных в документации ОВОС золоторудного месторождения Джеруй в Кыргызской Республике. Потенциальные опасности связаны с различными этапами разработки месторождения, включая неэффективное водоотведение, уязвимость гидротехнических сооружений, зависимость от механического и электрического оборудования, необходимость качественной очистки сточных вод, обеспечение безопасности труда, а также возможные проблемы с разрешительной документацией и согласованиями.

Ключевые слова: Оценка воздействия на состояние окружающей среды (ОВОС), золоторудное месторождение Джеруй, Кыргызская Республика, водоотведение, гидротехнические системы, загрязнение.

Джеруй долбоорунун ачаттб документтериндеги тобокелдиктерге сереп салуу

Кадырбаева Динара Дуйшонбековна

К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация: Кыргыз Республикасындагы Джеруй алтын кенинин айлана-чөйрөнүн абалына тийгизген таасирди баалоо чыгуучу (АЧАТТБ) боюнча документтеринде аныкталган тобокелдиктерге анализ жүргүзүлдү. Потенциалдуу коркунучтар кенди казып алуунун ар кандай этаптары менен байланыштуу, анын ичинде сууну натыйжасыз алып кетүү, гидротехникалык курулмалардын аялуулугу, механикалык жана электрдик жабдуулардан көз карандылык, саркынды сууларды сапаттуу тазалоо зарылчылыгы, эмгекти коргоону камсыз кылуу, ошондой эле уруксат берүүчү документтер жана макулдашуулар менен байланышкан мүмкүн болгон көйгөйлөр бар.

Ачкыч сөздөр: Айлана-чөйрөнүн абалына тийгизген таасирди баалоо (АЧАТТБ), Джеруй алтын кен чыгуучу жайы, Кыргыз Республикасы, сууну алып кетүү, гидротехникалык системалар, булгануу.

Overview of risks in the environmental impact assessment documentation for the jeruy project

Kadyrbaeva Dinara Duischonbekovna

Kyrgyz National Agrarian University named after K. I. Scriabin

Abstract: An analysis of the risks identified in the EIA documentation of the Dzheruy gold deposit in the Kyrgyz Republic has been conducted. Potential hazards are associated with various

stages of the deposit's development, including ineffective water drainage, the vulnerability of hydraulic structures, dependence on mechanical and electrical equipment, the necessity of high-quality wastewater treatment, ensuring labor safety, as well as potential issues with permitting documentation and approvals..

Keywords: *Environmental Impact Assessment (EIA), Dzheruy gold deposit, Kyrgyz Republic, water drainage, hydraulic structures, pollution*

Введение. Горнорудная промышленность играет значительную роль в экономике Кыргызской Республики, однако сопряжена с существенными экологическими и социальными рисками. В большинстве стран перед выдачей разрешения на ведение добычи полезных ископаемых требуется предварительная оценка воздействия на окружающую среду (ОВОС) [3].

В Кыргызской Республике ОВОС регулируется следующими законами: Закон КР «Об охране окружающей среды», Закон КР «Об экологической экспертизе», Закон КР «Об отходах производства и потребления», Закон КР «Общий технический регламент по обеспечению экологической безопасности в КР», Закон КР «Общий технический регламент «Безопасность зданий и сооружений», Закон КР «О присоединении к Конвенции ЕЭК ООН об оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте», а также рядом подзаконных актов: Стандарты по проведению отдельных видов специализированных экспертиз проектов законов в ЖК КР от 18.01.2008 г. № 75-IV; Инструкция о порядке проведения правовой, правозащитной, гендерной, экологической, антикоррупционной экспертиз проектов подзаконных актов КР от 08.12.2010 г. № 319 [1].

Процесс оценки воздействия на окружающую среду (ОВОС) является инструментом для выявления, оценки и минимизации рисков на ранних стадиях планирования и реализации проектов, включает много этапов. Одним из преимуществ ОВОС, помимо возможности прогноза негативных воздействий, является вовлечение в процесс и информирование сообщества и отдельных лиц, чьи интересы потенциально затрагиваются проектом, а также влияние на принятие решений и планирование сроков и условий [3].

Риски при осуществлении разработки горных месторождений как правило, включают воздействие на: водные ресурсы, качество атмосферного воздуха, дикую природу и на общественные ценности [3].

Качество проведения ОВОС напрямую влияет на устойчивость горнорудной деятельности и благополучие окружающей среды и местного населения.

Цели исследования и полученные результаты.

Целью настоящего исследования является выявление потенциальных рисков, связанных с процессом разработки золоторудного месторождения Джеруй, основываясь на документации ОВОС.

Золоторудное месторождение Джеруй находится в Таласском районе, в 320 км от Бишкека. Золотоносные руды представлены жилами, прожилками и зонами окварцевания, с богатым содержанием в центральной части. Было открыто в 1969 году. В настоящее время разрабатывается компанией «Альянс Алтын». В 2019 году начался запуск добычи руды, в 2021 г – запуск золотоизвлекательной фабрики и хвостохранилища [4].

Процесс разработки месторождения, исходя из документов ОВОС [2] сопряжен с обширным перечнем рисков, охватывающих различные аспекты, включая

гидротехнические системы, очистные сооружения, электроснабжение, освещение, связь и промышленную безопасность.

Риск неэффективного водоотведения на любом из пяти этапов разработки карьера.

Риск нарушения работы водоотводных канав из-за увеличения площади карьера на последующих этапах.

Риск необходимости нарезки новых канав для сбора и отвода загрязненных стоков на каждом этапе.

Риск нарушения работы существующих водосборно-отводных канав при дальнейшем углублении карьера.

Риск недостаточной пропускной способности или засорения водосбросных линий №1 и №2.

Риск выхода из строя насосов ЦНС на различных этапах водоотведения показывает зависимость от механического оборудования.

Риск повреждения или засорения самотечных и напорных трубопроводов.

Риск недостаточной емкости зумпфов и резервуаров-отстойников при интенсивных осадках.

Риск размыва грунта вокруг водоотводных канав и перепускных труб.

Риск недостаточной высоты грунта над водоперепускными трубами под карьерными дорогами (менее 1,3м).

Риск ненадежной работы самотечно-напорной и принудительно-напорной систем водоотведения на пятом этапе.

Риск засорения дождеприемных колодцев мусором указывает на необходимость регулярной очистки.

Риск недостаточной облицовки открытых канав, примыкающих к дождеприемным колодцам (длина 3м) может привести к возможному размыву.

Риск неправильного расчета ожидаемого притока воды.

Риск загрязнения грунтовых вод из-за отсутствия или повреждения гидроизоляции резервуара-отстойника, т.е. возможно нарушение целостности дна и откосов, через которые вода будет дренировать из отстойника в грунтовые воды загрязняя их.

Риск недостаточной эффективности очистных сооружений Flotenk OP-OM-SB при высоких концентрациях загрязнений.

Риск неправильной установки системы очистки на неподготовленной площадке или с недостаточным уклоном трубопроводов.

Риск выхода из строя поливомоечных машин для забора технической воды.

Риск засорения или повреждения подземных трубопроводов для сброса излишков очищенной воды.

Риск недостаточного электроснабжения насосов водоотливной установки и освещения, особенно до 5-го периода отработки.

Риск выхода из строя дизельных насосных установок, используемых до ввода в эксплуатацию ЛЭП-6кВ.

Риск выхода из строя передвижной комплектной трансформаторной подстанции ПКТП-400/6/0,4кВ.

Риск ненадежной работы мотопомпы в аварийном режиме.

Риск недостаточного освещения рабочих зон карьера, отвалов и складов в темное время суток указывает на влияние на безопасность и производительность работ.

Риск выхода из строя осветительных мачт WACKER LTC 4L.

Риск ненадежной связи с объектами карьера при использовании раций, сотовых или спутниковых телефонов.

Риск несоответствия производства горных работ требованиям действующих правил безопасности и инструкций. что может привести к вероятности несчастных случаев и аварий.

Риск применения современных методов ведения горных работ, не согласованных с органами Кыргызской Республики по промышленной безопасности.

Риск отсутствия или неактуальности утвержденного проекта разработки месторождения, маркшейдерской и геологической документации, лицензии и набора нормативных документов.

Выводы исследования. Таким образом, обобщая выявленные риски, можно отметить важность эффективной работы многоэтапной системы водоотведения для предотвращения затопления карьера, загрязнения водных ресурсов и обеспечения безопасных условий труда. Уязвимость гидротехнических сооружений (канал, трубопроводов, зумпфов, отстойников) из-за засорения, повреждений, размыва и недостаточной пропускной способности представляет угрозу для стабильного водоотведения. Надежность механического и электрического оборудования, обеспечивающего работу системы, также имеет первостепенное значение и требует наличия резервных механизмов. Кроме того, риски, связанные с недостаточным освещением и несоблюдением правил безопасности, подчеркивают необходимость строгого контроля для защиты персонала. Потенциальные проблемы с разрешительной документацией и согласованиями могут создать юридические риски и угрожать безопасности проекта.

Выявленные риски подтверждают роль качественного проведения ОВОС на ранних этапах планирования горнорудных проектов.

Список литературы:

Коротенко В. Опыт ОВОС в Кыргызстане: проблемы и рекомендации. URL: file:///C:/Users/Admin/Desktop/%D0%9C%D0%B0%D0%B3%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D1%8B%2025%20%D0%B3/keynote_ovos.pdf.

Оценка воздействия на окружающую среду. Месторождение Джеруй. URL: https://www.alliance-altyn.kg/userfiles/files/%D0%A0%D0%B0%D0%B7%D0%B4%D0%B5%D0%BB_5.pdf.

Руководство по оценке отчетов ОВОС горнорудных проектов. Всемирный Альянс Экологического Права, г. Юджин, штат Орегон. Издание 1, 2010. - 181 с.

URL: <https://www.alliance-altyn.kg/proizvodstvo/zapasy-grr/>.

Сведения об авторах

Кадырбаева Динара. Дуйшонбековна. К.И. Скрыбин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети. Магистрант. Телефон (моб.): +996 508 606 070. Бишкек шаары, Медеров көчөсү, 68. E-mail: Duischonbekovna@gmail.

Кадырбаева Динара. Кыргызский Национальный Аграрный университет им. К.И. Скрыбина. Магистрант. Телефон (моб.): +996 508 606 070. Бишкек, ул. Медерова, 68. E-mail: Duischonbekovna@gmail.

Kadyrbaeva Dinara Duischonbekovna Duischonbekovna@gmail.com Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Scriabin. Master's student. Phone (mobile): +996 508 606 070. Bishkek, Mederova St., 68. E-mail: Duischonbekovna@gmail.

Планирование создания защитных лесных насаждений как одного из методов борьбы с оползнями

Мамбеткулов Таалайбек Женишевич, Кенжебаева Айгуль Викторовна

Кыргызский национальный аграрный университет им. К. И.Скрябина

Аннотация: В статье представлен обзор текущей ситуации с оползневой опасностью в стране. Применение защитных лесных насаждений представляется перспективным и экологически обоснованным подходом, способным внести существенный вклад в снижение оползневых рисков. Рассмотрена концепция разрабатываемого проекта по созданию защитных лесных насаждений в наиболее уязвимых регионах – Ошской и Джалал-Абадской областях.

Ключевые слова: Кыргызская Республика, оползни, опасные геологические процессы, защитные лесные насаждения, Ошская область

Жер көчкүлөргө каршы күрөшүүнүн бир ыкмасы катары коргоочу токой отургузмаларын түзүүнүн пландаштыруу

Мамбеткулов Таалайбек Женишевич, Кенжебаева Айгуль Викторовна

К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация: Макалада өлкөдөгү көчкү коркунучу боюнча азыркы абалы каралган.. Коргоочу токой отургузмаларын колдонуу келечектүү жана экологиялык жактан негизделген ыкма катары каралып, көчкү коркунучун азайтууга олуттуу салым кошо алат. Эң аялуу аймактарда - Ош жана Жалал-Абад облустарындагы коргоочу токой отургузмаларын түзүү боюнча иштелип жаткан долбоордун концепциясы каралган.

Ачкыч сөздөр: Кыргыз Республикасы, жер көчкү, кооптуу геологиялык процесстер, коргоочу токой отургузмалары, Ош облусу.

Planning the creation of protective forest plantations as one of the methods of combatting landslides

Mambetkulov Taalaibek Zhenishevich, Kenzhebaeva Aigul Viktorovna

Kyrgyz National Agrarian University named after K. I.Scriabin

Abstract: The article provides an overview of the current landslide hazard situation in the country. The use of protective forest plantations is considered a promising and environmentally sound approach that can make a significant contribution to reducing landslide risks. The concept of a project under development for establishing protective forest plantations in the most vulnerable regions—Osh and Jalal-Abad provinces—is discussed.

Keywords: Kyrgyz Republic, landslides, hazardous geological processes, protective forest plantations, Osh Region.

Введение. В Кыргызской Республике в силу сложного рельефа, гидрогеологического строения, особенностей распределения осадков в течение года, высокой сейсмичности наиболее распространенными среди опасных геологических процессов являются оползни. Они представляют собой серьезную природную угрозу, способную нанести значительный ущерб инфраструктуре, экономике и привести к человеческим жертвам, а также создавать опасность перекрытия рек и формирования прорывных запрудных озер. В условиях изменения климата, усиливающегося антропогенного влияния на природные ландшафты, учитывая масштабность последствий воздействия разрушения, предупреждение и защита от оползней в нашей стране являются актуальными.

Среди разнообразных методов предупреждения и борьбы, таких как разгрузка оползневого склона, дренирование грунтовых вод и др., важное место отводится созданию защитных лесных насаждений. Метод заключается в закреплении склонов древесно-кустарниковыми породами, посеве трав и одерновки [1, 3]. Он позволяет не только эффективно снижать риск оползней, но и приносит целый ряд дополнительных преимуществ для окружающей среды и общества в виде формирования микроклимата, получения ягод, плодов, развития туризма и др. [9].

По данным исследований, подверженность оползневым процессам КР составляет 7,5% территории, при этом наиболее интенсивное проявление оползней отмечается в Ошской, Джалал-Абадской и Баткенской областях [8]. В связи с этим, планирование создания защитных лесных насаждений как одного из инструментов в минимизации оползневой опасности в регионе представляется весьма своевременным.

Цели исследования и полученные результаты. Цель нашего исследования – анализ концепции создания защитных лесных насаждений как экологически направленного метода борьбы с оползнями в рамках государственной системы предупреждения и защиты от чрезвычайных ситуаций в Кыргызской Республике.

При подготовке данной статьи нами были проанализированы справочные материалы, научные статьи, материалы проектной концепции «Совершенствование мер по снижению риска стихийных бедствий путем создания защитных лесных насаждений в Кыргызской Республике» (2024).

На территории республики примерно 90% лесов расположено в пределах 700-3600 м н.у.м. Они выполняют разнообразные функции: накапливают влагу, регулируют расход воды в реках, обеспечивают почве необходимую механическую структурную поддержку, препятствуя сходу оползней и селевых потоков, преобразуют поверхностный сток вод во внутрипочвенный, образуют многочисленное количество мелких ручьев и крупных рек [2, 6, 10].

В Кыргызстане выделяют четыре основных вида лесов: орехоплодовые, еловые, арчовые и пойменные. Орехоплодовые леса, главным образом, распространены на западных и юго-западных склонах Ферганского и Чаткальского хребтов. Основной лесобразующей породой арчовых лесов является арча древовидная и ее стланиковые формы. Пойменные леса встречаются по поймам и берегам больших рек, таких как Нарын, Тюп, Джергалан, Чу, Талас, Яссы, Сусамыр, Чаткал и мелким рекам. Горные еловые леса, представленные елью тяньшанской, преимущественно расположены на севере, по горным склонам вокруг озера Иссык-Куль и в бассейне Нарына. Небольшие еловые массивы также встречаются на Кыргызском и Таласском хребтах. На юге, в Ошской и Жалал-Абадской

областях, насчитывается 13,2 тыс. га еловых лесов, самые южные из которых находятся в верховьях рек Тар и Кара-Кульджа [10].

Достаточно эффективно в борьбе с оползнями выращивание фисташек. Местные сообщества укрепляют ими склоны гор вокруг своих населенных пунктов, тем самым защищая поселки от оползней, и при этом получают экономическую выгоду [9].

Зонами активного развития оползней в Кыргызстане являются среднегорья Ферганского и Алайского хребтов в Ошской области, что обусловлено особенностями мезокайнозойских отложений, перекрытых лессовидными суглинками. Бассейны рек Яссы, Кара-Кулжа, Тар, Гульча, Ак-Буура и Кыргыз-Ата в Ноокатской впадине выделяются как наиболее подверженные оползневой активности [4, 7].

С 1991 по 2022 год в Кыргызстане зарегистрировано 593 оползневых явления, приведших к гибели 275 человек. По информации МЧС, в настоящее время активные оползневые процессы на 1186 из 4554 выявленных опасных склонов несут прямую угрозу для более чем 540 населенных пунктов и 300 объектов инфраструктуры. В зоне потенциального риска схода оползней проживает около 5 тысяч домов, в которых насчитывается до 30 тысяч человек [1].

В нашей стране накоплен опыт по лесовосстановлению вдоль рек. При содействии международных организаций МЧС и МПРЭИТН КР в течение последних десяти лет в Ошской и Джалал-Абадской областях высажено 633 440 деревьев и кустарников (вяз, *Malus sylvestris*, *Juglans regia*, миндаль, роза) на общей площади 1073,76 га [1].

В целях реализации экологически ориентированных методов борьбы с оползнями разработана концепция проекта «Совершенствование мер по снижению риска стихийных бедствий путем создания защитных лесных насаждений в Кыргызской Республике» (2024) на территории Джалал-Абадской и Ошской областей на площади более 1200 га. Ожидается, что осуществление проекта позволит защитить более 1000 домов (около 10 тысяч человек), свыше 20 средних школ, более 200 га сельскохозяйственных земель, а также важные объекты инфраструктуры, включая мосты, автодороги, линии электропередач и ирригационные сети. Всего приоритетных оползневых участков для проекта 46 (табл. 1).

Таблица 1.- Приоритетные участки [5].

№	Населенный пункт	Объекты риска и уязвимости
Ошская область		
Алайский район (5 участков)		
1	с. Чакмак, уч. Кыркол (Гульчинский а/а)	22 ж.д, с хоз. постр. и приус. участ., 4,4 га земли с/х назначения, 3 торг. точек и 2 гостевых дома, скважина водозабора, ирригационная арычная сеть, автодорога Минтранса.
2	с. Мурдаш уч. Тоголок-Добо (Ленинский а/а)	17 ж.д, с/хоз. постр. и приус. участ., 3,4 га земли с/х назначения, 3 торг. точек и 1 швейный цех.
3	с. Кызыл-Ой, (Конур-Добонский а/а)	23 ж.д, с/хоз. постр. и приус. участ., 4,6 га земли с/х назначения и 3 торг. точек, ирригационная арычная сеть, ЛЭП, автодорога Минтранса.
4	с. Кен-Жылга уч.Мукур-1 (Корулский а/а)	12 ж.д, с/хоз. постр. и приус. участ., =4,4 га земли с/х назначения, 3 торг. точек и 1 мельница

5	с. Кен-Жылга уч. Мукур-2 (Корулский а/а)	14 ж/д, с/хоз. постр. и приус. участ., 2,4 га земли с/х назначения и 1 торг. Точка.
Кара-Кульжинский район (5 участков)		
6	с. Биймырза (Кара-Кульджинский а/а)	13 ж/д, с/хоз. постр. и приус. участ., школа. 2,6 га земли с/х назначения и 1 торг. точка, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП
7	с. Буйга Уч.Алча (Чалминский а/а)	12 ж/д, с/хоз. постр. и приус. участ., 2,2 га земли с/х назначения и 1 торг. точка, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП
8	с. Сары-Булак, уч. Кылоожун (Сары-Булак а/а)	10 ж/д, с/хоз. постр. и приус. участ., 3 га земли с/х назначения и 2 торг. точки, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП
9	с. Сары-Булак уч. Конокбай-Талаа (Сары-Булакский а/а)	13 ж/д, с хоз. постр. и приус. участ., 2,6 га земли с/х назначения и 1 торг. точка и 1 маслобойка, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП
10	с. Алтын-Курёк, верхний участок (Карагузский а/а)	16 ж/д, с/хоз. постр. и приус. участ., 2,4 га земли с/х назначения и 2 торг. точки, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП.
Карасуйский район (3 участка)		
11	с. Кызыл-Туу уч. Жер-Капчал (Папанский а/а)	12 ж./, с/хоз. постр. и приус. участ., 2,4 га земли с/х назначения и 2 торг. точки, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП и более 100 ж/д поставлены поднаблюдении.
12	с. Ак-Терек (Папанский а/а)	30 ж/д, с/хоз. постр. и приус. участ., земли с/х назначения и, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП.
13	с. Миялы (Сарайский а/а)	24 ж/д, с/хоз. постр. и приус. участ.. Здания начальной школы, ФАП, ЛЭП, в/х дорога.
Ноокатский район (1 участок)		
14	с. Арбын (Кенешский а/а)	12 ж/д, с/хоз. постр. и приус. участ., 2,4 га земли с/х назначения, 3 торг. точек и 1 швейный цех, мечеть.
Узгенский район (10 участков)		
15	с. Кайрат, левый борт р. Зергер (Зергерский а/а)	14 ж/д, школа, с/хоз. постр. и приус. участ., 2,8 га земли с/х назначения, 4 торг. точек и 1 мини-цех, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП и река Зергер.
16	с. Ничке-Сай, (Зергер а/а) Уч. Устакана	33 ж/д, с/хоз. постр. и приус. участ., 2,2 га земли с/х назначения и 1 торг. точка, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП
17	с. Ничке-Сай уч. Аширбай-Сай (Зергерский а/а)	15 ж/д, с/хоз. постр. и приус. участ., 5 га земли с/х назначения, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП.

18	с. Ак-Терек, правый борт р. Ак-Терек (Жалпак-Таш а/о)	14 ж.д, с хоз. постр. и приус. участ., 2,8 га земли с/х назначения и 2 торг. точки, ирригационная арычная сеть, ЛЭП, автодорога Минтранса.
19	с. Какыр, (Акжарский а/о)	26 ж.д, с/хоз. постр. и приус. участ., 2,4 га земли с/х назначения, 3 торг. точек, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП, канал.
20	с. Аюу (уч. Аюусай) (Зергерский а/а)	49 ж.д, старая школа, строящееся здание дошкольного учреждения, с хоз. постр. и приус. участ., 9,8 га земли с/х назначения и 1 торг. точка, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП
21	с. Коммунист, (Мырза-Акинский а/а)	25 ж.д, с/хоз. постр. и приус. участ., 5 га земли с/х назначения, 4 торг. точек, 1 мельница, в/х дорога, ирригационная арычная сеть, ЛЭП, магистральный канал
22	с. Кара-Тарык, уч. Жалгыз-Там, (Жалпак-Ташский а/а)	12 жилых домов. Угроза блокирования реки
23	с. Токтогул уч. Племенной (Зергер а/а)	52 ж.д, с/хоз. постр. и приус. участ., 10,6 га земли с/х назначения и 2 торг. точки, ЛЭП, ирригационная сеть
24	С. Корс-Этти (Ийри-Суйский а/а)	10 ж.д, с/хоз. постр. и приус. участ., 4 га земли с/х назначения, ЛЭП и ирригационная сеть
Жалал-абадская область		
Сузакский район (10 участков)		
25	с. Таш-Булак, (Таш-Булакский а/а)	34 жилых домов, автодороги, 20-25 опоры ЛЭП-10 кВт, водопроводные линии, 9,6 га земли с/х назначения и 3,5 га сенокосы, Автодороги, ирригационная арычная сеть.
26	с. Жалгыз-Жангак (Кок-Артский а/а)	23 жилых дома, швейная фабрика, 5,2 га земли с/х назначения, Автодороги, ЛЭП, канал внутрихоз дорога и мост.
27	с. Ак-Булак(уч.2), (Кызы – Тууский а/а)	63 жилые дома, 6,8 га земли с/х назначения, В/х автодороги, ЛЭП, канал, перекрытие русло реки, здание школы
28	с. Алчалуу, (Кызыл–Тууский а/а)	15 жилых домов, 8,2 га земли с/х назначения, В/х автодороги, ЛЭП, поливной канал,
29	с. Алчалуу уч.Топ-Жангак (Кызыл-Тууский а/а)	10 ж.д с хоз. Построй, 1.5 га при.участ, ЛЭП, в/х ир.сеть, дорога Мин.Транса
30	с. Сары-Булак, (Кыз-Кольский а/а)	22 жилых дома, вулканизация, пастбища 4 га., здание средней школы, в/х авто дороги, ЛЭП, канал.
31	с. Карамарт, (Кыз-Кольский а/а)	15 жилых домов, 7,6 га земли с/х назначения, В/х автодороги, ЛЭП, канал, здание школы

32	с. Ак-Тоок, (Кыз-Кольский а/а)	17 жилых домовс хоз. постройками, 5га при.участки,в/х ирр.сеть,ЛЭП, дорога Мин.Транса,
33	с. Соку-Таш (уч-1) (Кызыл-Тууский а/а)	42 жилых дома, 1,6га земли с/х назначения, пастбища 8 га., сред.шк. им. А. Жапарбаева №32, в/х автодороги, ЛЭП, канал, русло Ачы-Сай
34	с. Ачы, (Барпинский а/а)	7 жилых домов, 5,6 га земли с/х назначения, сенокосы 1,5 га., в/х автодороги, ЛЭП, канал, школа, перекрытия русла реки.
Базар-Коргонский район (5 участков)		
35	с. Чкалов уч. Коровник	15 жилых домов, 6,0га земли с/х назначения, В/х автодороги, ЛЭП-500кВт, канал.
36	с. Чкалов (Могольский а/а)	11 жилых домов, 6,4 га земли с/х назначения , пастбища 3 га., в/х автодороги, ЛЭП, канал.
37	с. Ооган-Талаа (Могольский а/а),	20 жилых домов, с/х. угодья 3.5 га., в/х автодороги, ЛЭП, водопровод, в\х ир.сеть
38	с. Гумкана (Арстанбапский а/а)	40 жилых домов, 10 га земли с/х назначения, школа, ореховая роща 2 га., в/х автодороги, ЛЭП-500кВт, канал,
39	с. Беш-Бадам, (Базаркоргонский а/а)	22 жилых дома, 0,8га земли с/х назначения, ЛЭП 500кВт «Датка-Кемин», автодорога.
Ноокенский район (1 участок)		
40	с. Тоскоолуч. Шынгыма	6 жилых домов, много кварт.дома барачного типа, 1,2га земли с/х назначения. В/х автодороги, ЛЭП, канал.
Аксы́йский район район (6 участков)		
41	с. Олон-Булак, (Кашка-Сууский а/а)	31 жилой дом, с хоз. постр. и приус. участ., 6,2 га земли с/х назначения, здание цех по дереву, 500 метров авто дороги, ЛЭП, турбаза, мечеть.
42	с. Коргон, (Авлетимский а/а)	37 ж.д, с хоз. постр. и приус. участ. и 7,4 га земли с/х назначения, ЛЭП, 500 метров в/х автодороги, могильник.
43	с. Райкомол, (Ак-Жолский а/а)	4 жилые дома, автодорога (ДЭП-12), мост, перекрытие р. Ак-Джол.
44	с. Авлетим (Авлетимский а/а)	28 жилых домов с хоз. постр. и приус. участ., 5,6 га земли с/х назначения, 300 метров в/х автодороги, ЛЭП.
45	с. Джузумжан, (Кара-Сууйский а/а)	23 жилых домов, хоз. постр и приус. участ., 4,6 га земли с/х назначения, 400 метров в/х автодороги, ЛЭП, перекрытие реки Олон-Булак на протяжении 300 метров.
46	уч. Чалк-Ойдо (Ак-Жольский а/а)	11 жилой дом с хоз. постр. и приус. участ., 2,2 га земли с/х назначения, 3000 метров дорожного полотна автодороги Кербен – Таш-Комур (ДЭП-38), ЛЭП (Аксы РЭС), линии связи.

ИТОГО: 46 оползневых участка

Проект тесно связан стратегическими и законодательными документами Кыргызской Республики в области социально-экономического развития и защиты от чрезвычайных ситуаций.

- Национальные стратегии и программы: Национальная программа развития КР до 2026 года, Концепция комплексной защиты населения и территории от ЧС на 2018-2030 годы, Государственная программа СПЛМ (специальных превентивных ликвидационных мероприятий по снижению риска бедствий).
- Законодательство КР: Закон «О Гражданской защите» (2018), Постановления Правительства об утверждении Положения о государственной системе Гражданской защиты (2019), О службах Гражданской защиты (2019), О Единой системе комплексного мониторинга и прогнозирования ЧС (2019).

Концепция проекта включает три основных компонента. Первый – «Планирование для создания защитных лесных насаждений в зонах стихийных бедствий» направлен на разработку комплексной методологической базы, включающей методику создания насаждений, схему подбора пород и технологию посадки. Второй компонент – «Создание защитных лесных насаждений в зонах стихийных бедствий» предусматривает непосредственное создание этих насаждений и налаживание эффективного межведомственного взаимодействия между МЧС, лесхозами и органами местного самоуправления. Третий компонент – «Мониторинг за созданными защитными лесными насаждениями» сфокусирован на внедрении современной системы мониторинга на основе ГИС-технологий и разработке инструкции по определению приживаемости посадок.

Следует отметить, что процесс создания защитных лесных насаждений в Кыргызстане пока не имеет системного подхода ни на законодательном, ни на практическом уровне. Не ведется учет и мониторинг состояния этих насаждений для оценки и снижения рисков бедствий. Мероприятия лесохозяйственного ухода, включая подсадку деревьев, очистку территории, необходимые для сохранения защитных функций лесов, не осуществляются.

Выводы исследования. Оползневая опасность представляет собой серьезную и нарастающую проблему для Кыргызской Республики, став неотъемлемой частью повседневной жизни многих сельских жителей. Усугубление климатических изменений приводит к усилению оползневой активности по всей стране, и в зоне риска проживает, по оценкам, около 30 тысяч человек.

МЧС Кыргызстана отслеживает оползни, применяя с 2018 г. беспилотные летательные аппараты и геодезические приборы. Ведомство ведет реестр оползней и пространственную базу данных для оценки рисков, а также разработало инструменты учета ущерба и оценки потребностей. С 2004 года партнеры по развитию поддерживают внедрение технологий, включая спутниковое картирование и системы раннего оповещения.

Опыт применения экологических методов борьбы с оползнями в Кыргызстане, в основном сводящийся к лесопосадкам и агролесомелиорации, пока ограничен.

Концепция проекта «Совершенствование мер по снижению риска стихийных бедствий путем создания защитных лесных насаждений в Кыргызской Республике» позволит внедрить создание лесозащитных насаждений для стабилизации оползнеопасных склонов.

Список литературы:

1. Атлас оползней на территории Кыргызской Республики. Бишкек, 2023. – 61 с.
2. Бикиров Ш.Б., Мурзакматов Р.Т., Уметалиева Н.К., Жумагул кызы Ы., Бостоналиева К.К., Ашырова Б.Б. Биологическое разнообразие лесных экосистем Кыргызстана и их сохранение // Сибирский лесной журнал. – 2016. – № 6. – С. 3-12.
3. Ибатуллин Х. В., Айдаралиев Б.Р., Ордобаев Б.С. Типы оползней и противооползневые мероприятия // Известия ВУЗов, 2012. – № 1. – С. 33-35.
4. Ибатуллин Х.В. Мониторинг оползней Кыргызстана. Бишкек: МЧС КР, 2011. – 145 с.
5. Концепция проекта Совершенствование мер по снижению риска стихийных бедствий путем создания защитных лесных насаждений в Кыргызской Республике или Создание лесных плантаций на оползнеопасных участках Кыргызской Республики в рамках адаптационных мер по борьбе с Глобальным изменением климата . Бишкек, 2024. – 20 с.
6. Леса и лесные почвы: важнейший вклад в сельскохозяйственное производство и глобальную продовольственную безопасность // fao. URL: <https://www.fao.org/soils-2015/news/news-detail/ru/c/285655/>
7. Мониторинг, прогнозирование опасных процессов и явлений на территории Кыргызской Республики. Изд. 18-е с изм. и доп. Бишкек: МЧС КР, 2021.
8. Сакыев Д.Ж., Загинаев В.В, Омурзакова Ш.А., Ыманбеков К.Ы. Оползневые опасные процессы на территории республики кыргызстан и основные факторы, влияющие на активизацию оползней // Перспективные направления повышения безопасности населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера. Технологии гражданской безопасности, 2023. С. 86-92. URL: opolznevye-opasnye-protsessy-na-territorii-respubliki-kyrgyzstan-i-osnovnye-factory-vliyayuschie-na-aktivizatsiyu-opolzney.pdf.
9. Стартап республиканского масштаба: Леса спасут Кыргызстан от оползней, таяния ледников и туберкулеза. URL: <https://knews.kg/2017/07/12/startap-v-masshtabah-strany-lesa-spasut-kyrgyzstan-ot-opolznej-tayaniya-lednikov-i-tuberkuleza/>.
10. Токторалиев Б.А., Аттокуров А. Экологическое состояние лесов Кыргызстана, 2009. С. 9-15. URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/819740>.

Сведения об авторах

1. Мамбеткулов Таалайбек Женишевич, К.И. Скрыбин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети. Магистрант. Телефон (моб.):+996 772 002 323. Бишкек шаары, Медерова көчөсү, 68. E-mail: mtalaibek@mail.ru.
2. Кенжебаева Айгуль Викторовна. К.И. Скрыбин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети. Б.и.к., доценттин м.а., Телефон (моб.):+996 707 105 800. Бишкек шаары, Медерова көчөсү, 68. E-mail: sezim73@mail.ru.
3. Мамбеткулов Таалайбек Женишевич, Кыргызский Национальный Аграрный университет им. К.И. Скрыбина. Магистрант. Телефон (моб.):+996 772 002 323. г. Бишкек, ул. Медерова, 68. E-mail: mtalaibek@mail.ru.
4. Кенжебаева Айгуль Викторовна. Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И. Скрыбина. К.б.н., и.о.доцента. Телефон (моб.):+996 707 105 800. г. Бишкек ул. Медерова, 68. E-mail: sezim73@mail.ru.
5. Mambetkulov Taalaibek Zhenishevich, Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Scriabin. Master's student. Phone (mobile):+996 772 002 323. Bishkek, Mederova St., 68. E-mail: mtalaibek@mail.ru.

Kenzhebaeva Aigul Viktorovna. Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Scriabin. Candidate of biological sciences, acting associate professor. Phone (mobile):+996 707 105 800. Bishkek, Mederova St., 68. E-mail: sezim73@mail.ru.

УДК 35.091.33+53

Краткий анализ потенциальных источников воздействия при разработке угольного месторождения текелик

Сыргабаев Азизбек Курманбекович

Кыргызский национальный аграрный университет им. К. И.Скрябина

Аннотация: Исследования посвящены идентификации и анализу источников негативного воздействия, связанных с деятельностью карьера, включая выбросы пыли, аэрозолей, токсичных газов от автотранспорта и горного оборудования. Обозначено влияние производственного шума на животный мир. Приведены количественные данные по нарушению земной поверхности, включая площади разреза, отвалов и дорог, а также объёмы снимаемого плодородного слоя.

Ключевые слова: уголь, месторождение Текелик, риски, пыль, шум, выбросы.

Текелик көмүр кенин иштетүүдөгү потенциалдуу таасир этүү булактарына кыскача талдоо

Сыргабаев Азизбек Курманбекович

К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация: изилдөөлөр карьердин ишмердүүлүгүнө байланыштуу терс таасирлердин булактарын, анын ичинде автотранспорттон жана тоо-кен жабдууларынан чыккан чаңдын, аэрозолдордун жана уулуу газдарды аныктоого жана талдоого арналган. Өндүрүштүк ызы-чуунун жаныбарлар дүйнөсүнө тийгизген таасири белгиленген. Жер бетинин бузулушу боюнча сандык маалыматтар, анын ичинде карьердин, үймөктөрдүн жана жолдордун аянттары, ошондой эле алынган кыртыш катмарынын көлөмү келтирилген.

Ачкыч сөздөр: көмүр, Текелик кени, тобокелдиктер, чаң, ызы-чуу, чыгаруулар.

Brief analysis of potential sources of impact during the development of the tekelik coal deposit

Syrgabaev Azizbek Kurmanbekovich

Kyrgyz National Agrarian University named after K. I. Scriabin

Abstract: The research focuses on identifying and analyzing sources of negative impact associated with quarry operations, including emissions of dust, aerosols, and toxic gases from vehicles and mining equipment. The influence of industrial noise on wildlife is highlighted. Quantitative data on land surface disturbance are provided, including the areas of the opencast mine, spoil heaps, and roads, as well as the volumes of topsoil removed.

Key words: : coal, Tekelik deposit, risks, dust, noise, emissions.

Введение. Угольная промышленность Кыргызской Республики, обладая богатой сырьевой базой, занимает центральное место в топливно-энергетическом комплексе. Запасы угля составляют более половины всех каменных и бурых углей Центральной Азии. Согласно данным, балансовые запасы и прогнозные ресурсы угля в стране, залегающие до глубины 600 метров, оцениваются в 6390,96 млн тонн. При этом 1303 млн тонн (или 20% от общего объема) уже числятся на государственном балансе [1]. По последним данным Государственного баланса полезных ископаемых Кыргызстана, на сегодняшний день учтено 44 угольных месторождения с общими запасами 1,411 млрд тонн. В их числе 1,083 млрд тонн бурых углей, 327,8 млн тонн каменных углей и 120,896 млн тонн коксующихся углей [5]. Алайский угленосный район, который является одним из 4 -х крупных угленосных районов расположен между Алайским и Заалайским хребтами. На его территории сосредоточено множество месторождений и углепроявлений, связанных с отложениями юрского периода, включая такие как Кызыл-Айрык, Норус-Кол, Бел-Алма Западный, Кашкасу, Кожокелен, Кара-Кабак, Коксу, Загара, Сары-Могол, в том числе Текелик [2, 4].

Географически, разрабатываемый участок находится на южном склоне Алайского хребта, на правом берегу р. Кок-Су, вдоль северного борта Алайской долины. Масштабная разработка месторождения Текелик, неизбежно приведет многоаспектному воздействию на окружающую среду.

Цели исследования и полученные результаты. Цель исследования – провести оценку воздействия проектируемого карьера на окружающую среду.

Проектируемый карьер расположен вдали от промышленных зон и населенных пунктов (ближайшее жилье находится в 33 км), что говорит о благоприятном экологическом состоянии окружающей среды в данном районе. Здесь отсутствуют постоянные водотоки и водоемы, что значительно снижает риск загрязнения вод карьерными породами. На территории нет кустарниковой и древесной растительности. Кроме того, в районе проектируемого разреза отсутствуют объекты рекреации, культурные ландшафты, памятники архитектуры, истории, культуры и другие элементы техногенной среды, что минимизирует потенциальное негативное воздействие на эти категории [3].

Деятельность карьера будет сопровождаться равномерным распространением выбросов от автотранспорта и погрузочно-разгрузочных работ. Основными загрязняющими веществами, оказывающими негативное воздействие на почву и воду, являются пыль, аэрозоли, горюче-смазочные материалы (ГСМ) и отходы производства.

Производственный шум от работы разреза и автотранспорта является отрицательным фактором для животного мира, приводя к вытеснению фауны и уничтожению мест обитания мелких грызунов [3].

Проект предусматривает нарушение земной поверхности под следующие объекты:

- разрез: 118 890 м²;
- отвал: 254 509 м².
- технологическая дорога: 21 600 м² [3].

Дополнительно будет нарушено 2 699 м² промышленной площадки, что составляет 50% её площади. То есть общая площадь нарушенной земной поверхности составит 397 698 м², из них 24 860 м² — это скальная поверхность, лишенная растительности и почвенного слоя. Отсюда, расчетным путем, площадь растительного слоя составляет 372 838 м² [3].

Общий объем растительного слоя оценивается в 55 926 м³. С учетом остаточного разрыхления, емкость отвала плодородного слоя должна составлять 59 840 м³. Для предотвращения потери, плодородный слой будет сниматься бульдозером ДЗ-27 и перемещаться на специально отведенную площадку для хранения в западной части разреза.

Основными источниками выбросов на разрезе являются следующие процессы:

- Выбросы пыли при бурении скважин.
- Выбросы пыли при взрывных работах.
- Выемочно-погрузочные работы.
- Автотранспортные работы.
- Выбросы пыли при разгрузке автосамосвалов на отвале.
- Выбросы пыли при формировании отвалов.
- Отвальные работы и перемещение породы.
- Сдуваемые с породных отвалов твердые частицы.
- Выбросы углеводородов при эксплуатации резервуара с нефтепродуктами.
- Бытовые отходы и стоки.
- Выброс токсичных газов транспортным оборудованием [3].

Проект предусматривает ряд следующих инженерно-технических мер для поддержания санитарных норм и безопасных условий труда на карьере:

- Пылеподавление при бурении.
- Орошение перед взрыванием.
- Увлажнение при погрузке: перед погрузкой горной массы забой будет предварительно орошаться водой.
- Полив автодорог:
- Контроль пыли при отвалообразовании [3].

Естественная вентиляция на участке должна обеспечивать достаточную циркуляцию воздуха на рабочих местах для удаления пыли и газов, а также для разбавления вредных веществ в объеме карьера. Однако полностью исключить локальное скопление пыли не всегда удастся. В таких случаях для временной защиты рабочих рекомендуется использовать противопылевые респираторы типа «Лепесток» при ПРШ-41, которые будут выдаваться персоналу в местах возможного пылеобразования [3].

Основными источниками выбросов вредных газов являются автотранспорт и горное оборудование. Для их минимизации предусмотрены следующие меры:

- Регулярный технический контроль топливной аппаратуры дизельных двигателей.

- Использование топлива соответствующей марки и качества.
- Максимальное сокращение простоев механизмов с работающим двигателем.

Чтобы избежать загрязнения почвы и временных водотоков нефтепродуктами, технологическое обслуживание и ремонт горнотранспортного оборудования будут проводиться на специально оборудованной площадке. Эта площадка будет оснащена емкостями для сбора и хранения нефтепродуктов и ветоши [3].

Принимая во внимание все вышеперечисленные меры, можно заключить, что расположение карьера не оказывает значительного воздействия на окружающую среду.

Оценка значимости воздействия планируемой деятельности на окружающую среду проводится в соответствии с «Положением о порядке проведения оценки воздействия на окружающую среду в Кыргызской Республике» (от 13.02.2015 г. № 60). В основе методики оценка пространственного и временного масштабов воздействия, значимости изменений, перевод качественных характеристик и количественных значений показателей в баллы (табл. 1, 2, 3). Общая оценка значимости определяется путём умножения баллов по каждому из трёх показателей [3].

Таблица 1 – Оценка пространственного масштаба воздействия на окружающую среду [3].

Градация воздействия	Баллы
1-й показатель пространственного воздействия	
Локальное: воздействие на окружающую среду в пределах площадки размещения объекта намечаемой деятельности	1
Ограниченное: воздействие на окружающую среду в радиусе до 0,5 км от площадки размещения объекта намечаемой деятельности	3
Местное: воздействие на окружающую среду в радиусе от 0,5 до 5 км от площадки размещения объекта намечаемой деятельности	3
Региональное: воздействие на окружающую среду в радиусе более 5 км от площадки размещения объекта намечаемой деятельности	1
2-й показатель временного воздействия	
Кратковременное: воздействие, наблюдаемое ограниченный период времени до 3 месяцев	3
Средней продолжительности: воздействие, которое проявляется в течение от 3 месяцев до 1 года	2

Продолжительное: воздействие, наблюдаемое продолжительный период времени, - от 1 года до 3 лет	1
Многолетнее (постоянное): воздействие, наблюдаемое более 3 лет	1
3-й показатель временного воздействия	
Незначительное: изменения в окружающей среде не превышают существующие пределы природной изменчивости	4
Слабое: изменения в природной среде превышают пределы природной изменчивости. Природная среда полностью само восстанавливается после прекращения воздействия	2
Умеренное: изменения в природной среде, превышающие пределы природной изменчивости, приводят к нарушению отдельных ее компонентов. Природная среда сохраняет способность к самовосстановлению	1
Сильное: изменения в природной среде приводят к значительным нарушениям компонентов природной среды. Отдельные компоненты природной среды теряют способность к самовосстановлению	1

Поскольку влияние на окружающую среду будет ограничено лицензионной площадью (локальное воздействие), 1-й показатель пространственного воздействия (согласно Таблице 1) оценивается в 1 балл.

Проект предусматривает, что общая длительность работ не превысит шести месяцев (182 дня). Это классифицирует воздействие на окружающую среду как среднесрочное. Соответственно, 2-й показатель временного воздействия оценивается в 2 балла [3].

Поскольку планируемые работы, включая восстановление территории и временное строительство дорог, приведут к изменениям в природной среде, выходящим за рамки её естественной изменчивости, 3-й показатель значимости воздействия всего комплекса работ оценивается в 2 балла. Отсюда, воздействие намечаемой деятельности на окружающую среду определяется, как воздействие средней значимости [3].

На лицензионной площади существуют следующие потенциальные угрозы: землетрясения, селевые потоки и пожары.

Для минимизации этих рисков, промышленная площадка будет оснащена противопожарным оборудованием, включая щиты с шанцевым инструментом, ящики с песком и емкости с водой. Кроме того, каждое производственное подразделение будет иметь аптечку первой помощи с необходимыми медикаментами для сотрудников [3].

В случае землетрясений силой 7-9 баллов, существующие сооружения могут получить повреждения разной степени тяжести, что может привести к травмам работников от вторичных факторов, таких как локальные пожары и падающие предметы [3].

Однако, в связи с низкой вероятностью возникновения крупной аварии на данном участке, ожидается, что серьёзные аварийные ситуации, влекущие за собой социальные и экономические последствия, не произойдут в течение всего срока реализации проекта. Следовательно, экологический риск для населения и окружающей среды оценивается как практически нулевой.

Список литературы:

13. Асанов А. А., Асанова А. А., Орозов К. К. Развитие современных угольных технологий в Кыргызстане / Горный журнал. 2016. - №8. – С. 61-65.
14. Бейсебаев Р.С. Развитие угольной промышленности Кыргызстана: исторический опыт, современное состояние и пути выхода из кризиса / Вестник Томского государственного университета. 2021. - № 471. - С. 101–108.
15. Корректировка технического проекта разработки угля на месторождение Текелик. Том 1. Пояснительная записка. - Бишкек, 2023. – 173 с.
16. Туркбаев П.Б. Геолого-структурные и тектонические особенности размещения угольных месторождений Кыргызстана и потенциальные геориски при их освоении / Известия КГТУ им. И Раззакова. - 45/2018. - С. 284-290.
17. URL: https://newlinekg.com/ru/article/898332/?utm_source=chatgpt.com.

Сведения об авторах:

10. Сыргабаев Азизбек Курманбекович Кыргызский Национальный Аграрный университет им. К.И. Скрябина. Магистрант. Телефон (моб.): +996 500 707 089. Бишкек, ул. Медерова, 68. E-mail: az.ai87@mail.ru
11. Сыргабаев Азизбек Курманбекович. К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети. Магистрант. Телефон (моб.): +996 500 707 089. Бишкек шаары, Медеров көчөсү, 68. E-mail: az.ai87@mail.ru.
12. Syrgabaev Azizbek Kurmanbekovich. Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Scriabin. Master's student. Phone (mobile): +996 500 707 089. Bishkek, Mederova St., 68. E-mail: az.ai87@mail.ru.

РАЗДЕЛ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 35.091.33+53

Физика предметин окутууда информатика предметинин интеграциялык мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу

Төрөгүлова Рысбү Абазбековна, Аскаралиева Уулкан Аскаралиевна

*Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик университетинин улук окутуучусу,
(rtorogulova@mail.ru)*

***Аннотация:** Макалада физика предметин окутууда информатика предметинин интеграциялык процессин колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү каралды. Биз карап жаткан процесс, биринчиден физика жана информатика предметтеринин ортосундагы аралык байланыштарды ишке ашырат, экинчи жагынан окуучулардын физикалык кубулуштарды, физикалык процесстердин маанисин терең ой жүгүртүү менен түшүнүп кабыл алуусуна мүмкүндүк берет, үчүнчүдөн алардын маалыматтык технологияларды колдоно алуусуна, техникалык жөндөмдөрүнүн калыптануусуна адаптациялайт. Окуучулар андан ары, информатиканын программалоо, симуляция, графиктерди түзүү жана маалыматтарды анализдөө сыяктуу мүмкүнчүлүктөрүн физикалык теорияларды жана эксперименттерди түшүнүүдө колдонушу мүмкүн. Окуучулардын аналитикалык ой жүгүртүүсүнүн жана заманбап технологияларды колдонуу жөндөмдөрүнүн жогорку деңгээлде болушу, алардын билим алуусундагы практикалык ишмердүүлүгүн күчөтүп, дилгирлентип, шыктандырат. Макалада физика сабагында информатиканы колдонуу аркылуу окуучулардын билим сапатын жана проблемаларды чечүү жөндөмдөрүн жогорулатуу үчүн мүмкүн болгон ар кандай ыкмалар каралат.*

***Ачык сөздөр:** интеграция, физикалык процесстер, предмет аралык байланыштар, симуляция, моделдөө, программалоо, техникалык жөндөмдөр, педагогикалык технологиялар.*

Применение интеграционных возможностей предмета информатики в преподавании предмета физики

Төрөгүлова Рысбү Абазбековна, Аскаралиева Уулкан Аскаралиевна

*Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова.
(rysbutorogulova5@gmail.com)*

***Аннотация:** В статье рассматриваются возможности применения интеграционного процесса информатики при преподавании предмета физики. Рассматриваемый нами процесс, во-первых, реализует промежуточные связи между предметами физики и информатики, с другой стороны, позволяет учащимся глубоко вдумчиво воспринимать физические явления, значение физических процессов и, в-третьих, адаптировать их к использованию информационных технологий, формированию технических способностей. В дальнейшем учащиеся могут использовать возможности информатики, такие как программирование, моделирование, построение графиков и*

анализ данных, для понимания физических теорий и экспериментов. Высокий уровень аналитического мышления учащихся и их навыки использования современных технологий будут стимулировать, мотивировать и стимулировать их практическую деятельность в своем образовании. В статье рассматриваются различные возможные методы повышения качества образования и навыков решения проблем учащихся за счет использования информатики на уроках физики.

Ключевые слова: интеграция, физические процессы, междисциплинарные связи, моделирование, программирование, технические навыки, педагогические технологии.

The application of the integration capabilities of the subject of computer science in teaching the subject of physics

Toregulova Rysbu Abazabekovna, Askaralieva Uulkan Askaralievna

Jalal-Abad State University B. Osmonova

[\(rysbutorogulova5@gmail.com\)](mailto:rysbutorogulova5@gmail.com)

Abstract: *the article discusses the possibilities of applying the integration process of computer science in teaching the subject of physics. The process we are considering, firstly, implements intermediate connections between the subjects of physics and computer science, on the other hand, it allows students to deeply thoughtfully perceive physical phenomena, the meaning of physical processes, and, thirdly, to adapt them to the use of information technology, the formation of technical abilities. In the future, students can use computer science features such as programming, modeling, graphing, and data analysis to understand physical theories and experiments. The high level of analytical thinking of students and their skills in using modern technologies will stimulate, motivate and stimulate their practical activities in their education. The article discusses various possible methods of improving the quality of education and problem-solving skills of students through the use of computer science in physics lessons.*

Key words: *integration, communications, modeling, programming, technical skills, pedagogical technologies, physical processes.*

Киришүү. Билим берүү системасында предметтер арасында интеграциялык процесстерди ишке ашыруу, колонуу жаңыланган жана эффективдүү билим берүү ыкмаларынын ишке ашырылуусунун маанилүү куралдарынын бири болуп саналат.

Интеграция -(лат.integer-толук, бүтүн) - бүтүндүктү көздөгөн процесс. Информатика жана физика предметтери табияты боюнча көптөгөн байланыштарга ээ. Информатика предметинин интеграциялык мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу физика предметин окутууда, окуучулардын физикалык кубулуштарды, процесстерди кандайча болуп өткөндүгү жөнүндөгү табиятын чыныгы көзү менен көрүп, байкай ала турган заманбап технологиялардын жардамында түшүнүүсүнүн ишке ашыра алат. Физика жана информатика тармактарынын кубулуштарын арлык байланышта окутуп үйрөтүү, ар түрдүү процесстердин ортосунда тыгыз байланыштардын бар экендигин, дүйнөнүн бир бүтүндүүлүк принцибинин аныктыгын далилдөөгө алып келет.[1]

Мисалы:

Физикалык түшүнүктөрдү, теорияларды жана эксперименттерди реалдуу чөйрөдө моделдөө үчүн интеграциялык көп мүмкүнчүлүктөр бар, компьютердик симуляциялар жана математикалык моделдер аркылуу физикалык процесстерди алдын ала талдап, болжолдоп, эксперимент жүргүзсөк болот. Мындай компьютердик моделдер математикалык моделдөөнүн жалпы куралы болуу менен бирге физика, астрофизика, механика, химия, биология, метеорология сыяктуу башка илимдерде жана радиоэлектрониканын түрдүү тармактарында колдонулат. Алар, аталган илимдер менен байланышкан моделдерди, компьютерде сынап текшерип көрүүгө, чыгымдарды азайтууга, жасалып жаткан продукцияны иштеп чыгуучу циклдерди санын кыскартууга жана рынокко алып чыгууга кеткен убакытты үнөмдөөгө жардам берет.[7]

Физикалык процесстерди моделдөө дегенди, белгилүү бир физикалык кубулуштун табияты бирдей болгон модели аркылуу иликтөө деп түшүндүрсөк болот. Физикалык кубулуштарды, процесстерди моделдөө, автоматташтыруу окутуу системасында лекциялык материалдарды түшүнүүгө, практикалык сабактарда кабыл алынган билимдерди текшерүүгө, ошондой эле физикалык лабораториялык базалар жок учурда, приборлордун жетишсиздиктери менен мүнөздөлгөн практикумдарды өткөрүүдө колдонулат.

Бүгүнкү күндө, физика предметин окутуу үчүн, окуучулар компьютердик программаларды, графиктерди, 3D модельдөөлөрдү колдонуу аркылуу эксперименттерди жана изилдөөлөрдү жүргүзө ала турган заманбап программаларды сабакта колдонсок болот.

Интеграциянын негизги багыттары:

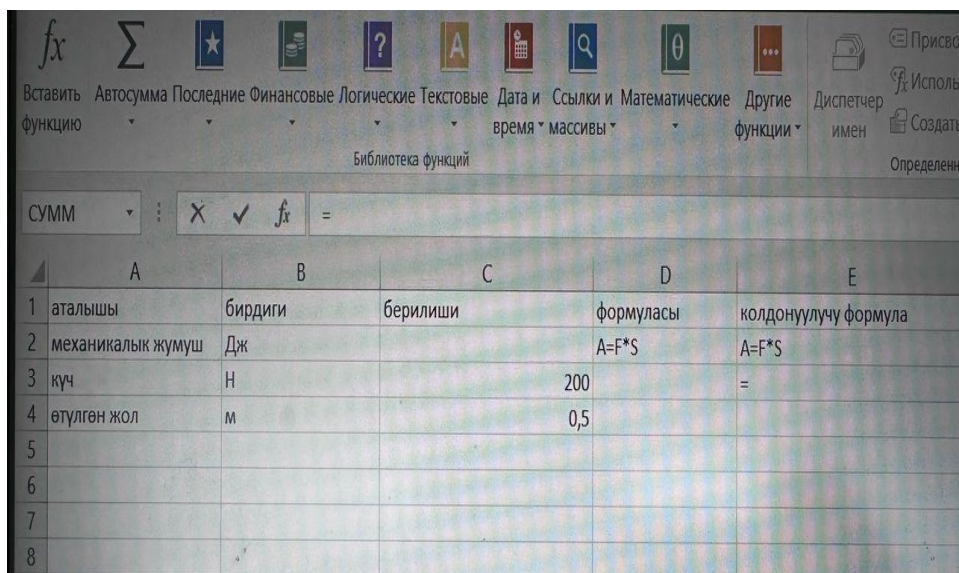
- ◆ Симуляция жана моделдөөлөр:
- ◆ Микроконтроллерлер менен эксперимент (Arduino)
- ◆ Симуляциялык программалар (PhET, Algodoo)

Физикадагы абдан маанилүү процесс жана түшүнүктөрдү түшүнүү үчүн компьютердик симуляциялар менен моделдөөлөрдү колдонуу абдан натыйжалуу. Мисалы, Күн системасынын кыймылын, электр тизмектеринин иштешин же механикалык кыймылдарды көрсөтүү үчүн аниматорлор жана программа аркылуу интерактивдүү көрсөтмөлөрдү даярдоого болот.[3]

2. Графиктерди жана диаграммаларды анализдөө:

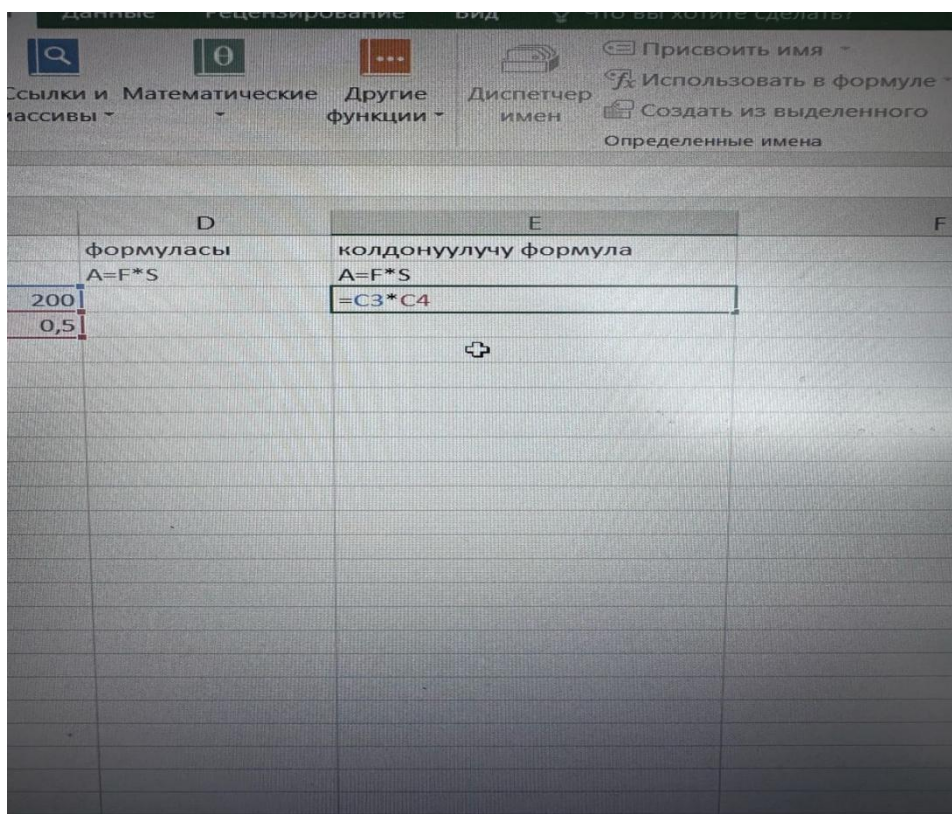
Окуучулар компьютердик программаларды колдонуу аркылуу физикалык өлчөөчүлөрдү жана эксперименталдык маалыматтарды анализдеп, графиктерди түзүп, алардын арасындагы байланыштарды көрө алышат. Бул процессте Excel, MATLAB, Python сыяктуу программалар жардам бере алат. Excel программасын колдонуп физика предметинен маселелерди иштесек болоорун далилдейбиз.[9]

Мисалы, 7 класстын механикалык жумуш деген темага маселе карап көрөлү. Маселенин шартын жазгандан кийин бизге керек болгон формуланы жазабыз.

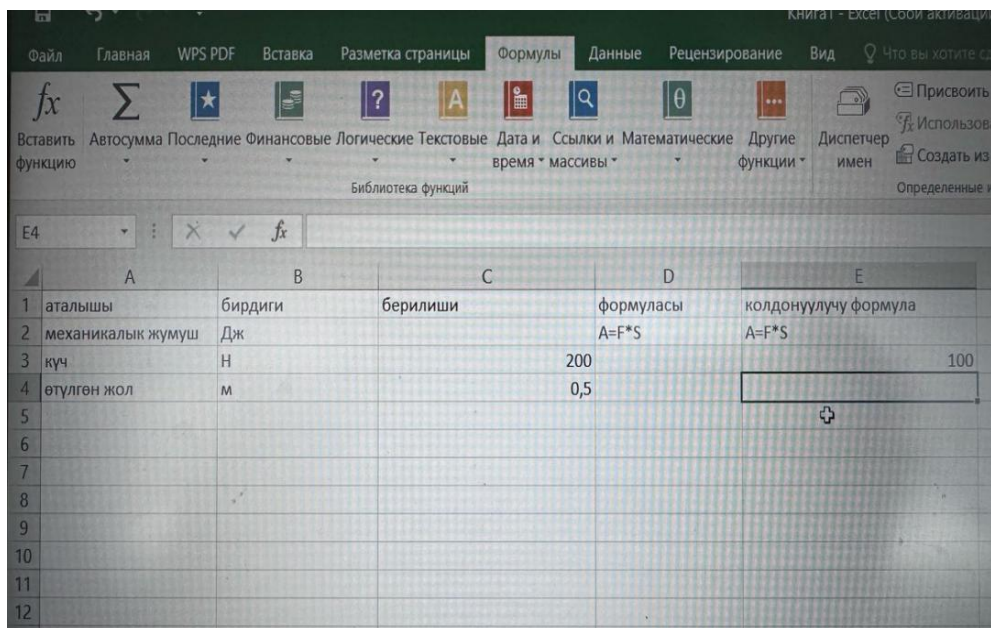
	A	B	C	D	E
1	аталышы	бирдиги	берилиши	формуласы	колдонуулчу формула
2	механикалык жумуш	Дж		$A=F*S$	$A=F*S$
3	күч	Н	200		=
4	өтүлгөн жол	м	0,5		
5					
6					
7					
8					

Андан кийин = белгисин коюп, $C3*C4$ деп жазып Enter баскычын басабыз.

	D	E	F
	формуласы	колдонуулчу формула	
	$A=F*S$	$A=F*S$	
	200	$=C3*C4$	
	0,5		

Андан кийин төмөнкүдөй жооп алабыз.

3. Кесиптик компетенцияларды арттыруу:

Окуучулар физикадагы теорияларды жана түшүнүктөрдү изилдеп жатканда, алар программалоо, маалыматтык технологияларды колдонуу жана өз алдынча иш жүргүзүү көндүмдөрүн да өздөштүрүшөт.[5]

4. Робототехника жана автоматташтыруу:

Физика сабагынын базасында робототехника жана автоматташтыруу чөйрөсүндө практикалык колдонмолорду киргизүү. Бул окуучуларга механикалык жана электрдик системалардын иштешин түшүнүүгө жардам берет.

Корутунду:

Физика жана информатика предметтеринин аралык байланыштарын ишке ашырууда, интеграциялык процесстерди колдонуу окуучуларга заманбап билим берүүдө чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Окуучулардын теориялык алаган билимдерин, практикада иш жүзүндө колдонууга мүмкүнчүлүк берет, натыйжасында, алардын предметкеи болгон кызыгуусу аратат жана түшүнүгү тереңдейт. Ошол эле учурда, билим берүү процессинин инновациялык жана заманбап каражаттарды колдонууга мүмкүндүктөрүн түзүп, бул өз кезегинде окуучулардын дүйнө жүзүндөгү өзгөрүүлөргө даяр болушун камсыздайт.

Колдонулган адабияттар

1.Торогулова Р. А Методика обучения физике и информатике на основе межпредметных связей Паритеты, приоритеты и акценты в цифровом образовании. Сборник научных трудов в 2-х частях. Саратов, 2021.

2.Төрөгулова Р. А.Табигый-математикалык предметтерин окутууда студенттердин МКТ- компетентүүлүгүн калыптандыруунун адаптивдүү жолдору Наука и новые технологии Кыргызстана № 5 2022-жыл 46-49-беттери.

3. Скворцов, С. А. (2015). "Заманбап мектептеги предметтер аралык байланыштар: практика жана методология." Новосибирск: Издательство НГТУ.
4. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). - М., 2007.
5. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. - М.: Народное образование, 1998.
6. Чирцов А.С. Информационные технологии в обучении физике // Компьютерные инструменты в образовании. - 1999. - № 2.4. технологии. - М.: Народное образование, 1998
7. Төрөгулова Р.А. Использование информационных и коммуникативных технологий в учебном процессе ВУЗа Р.А.Торогулова, Д.Б. Бабаев, Б.А. Субанов // Инновационное профессиональное образование: проблемы, поиски, решения Сборник научных трудов В 2ч. Ч. 2. – Саратов:2019. – 260 с.
8. Төрөгулова Р.А. Физиканы окутууда маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу / Р.А.Торогулова // Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек, 2019. - № 1 – С. 142-145.
9. Төрөгулова Р. А. Физикалык маселелерди Ms Excel программасында изилдөө / Р.А.Төрөгулова, Д. Мажиева // Жамунун жарчысы. Жалал-Абад. 2021 – № 1– С. 52-58.

УДК

Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы: изилдөөлөр, инновациялар

**Сакиева Сайипжамал Салайдиновна, Абдаким кызы Гулзина, Чынтемир кызы
Сабира**

ЖАМУ

Аннотация. Илимий чөйрөнүн талкуусуна коюлуп жаткан илимий макалада баишталгыч класстарда адабий окуунун методикасы, анын калыптануу, өнүгүү мегилине анализ жасалган. Мында белгилүү окумуштуулардын эмгектери тууралуу кеп болуп, окумуштуулардын эмгектери илимий талдоодон өткөрүлдү. Илимий макалада белгилүү окумуштуулардын адабий окуунун методикасына арналган окумуштуулардын баишталгыч класстарда адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы боюнча жарыяланган эмгектеринин мазмуну, максаты, андагы каралуучу маселелер талкууга коюлду. Макалада ошондой эле баишталгыч класста адабий үйрөтүүнүн методикасы боюнча окуу программа, мамлекеттик стандарт боюнча сөз болуп талкууланды. Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасынын илимдеги жетишкендиктери кенен талдоого алынды. Макалада окумуштуулардын, т.а.С.Турусбековдун, А.Токтомаматовдун, С.Рысбаевдин, С.Сакиеванын изилдөөлөрү талкууланды. Бул окумуштуулардын адабий окуунун методикасына арналган изилдөөлөрү, алардын бул илимге кошкон жанылыктары жалпыланды. Адабий окуунун келечекте өнүктүрүүнүн сунуштары да каралды. Макаланын мазмуну окумуштуулардын эмгектеринин баалуулугун жааштарга үйрөтүүнүн проблемалары, аларды кенейтүүнүн өзөгүн түзөт.

Негизги создор. Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы, окуунун компетенеттери, окурмандык компетенеттүүлүк, чыгармачылык ишмердүүлүк, окуучунун чыгармачылыгы.

Методика обучения литературному чтению: исследования, инновации

**Сакиева Сайипжамал Салайдиновна, Абдаким кызы Гулзина, Чынтемир кызы
Сабира**

ЖАГУ

Аннотация. В научной статье, которая ставится на обсуждение научного сообщества, анализируется методика литературного чтения в начальных классах, его становление, развитие. При этом речь шла о трудах известных ученых, а труды ученых подвергались научному анализу. В научной статье, посвященной методике известного литературного чтения, обсуждены содержание, цели и задачи опубликованных работ ученых по методике обучения кыргызскому литературному чтению в начальных классах. В статье также обсуждалась учебная программа по методике преподавания литературы в начальных классах, речь шла о государственном стандарте. Был проведен обширный анализ научных достижений методики обучения литературному чтению. В статье ученых, т.е. С. Турусбекова, А. Токтомаматова, С. Рысбаева обсуждались исследования С. Сакиевой. Исследования этих ученых, посвященные методологии литературного чтения,

обобщили нововведения, которые они внесли в эту науку. Также было рассмотрено будущее развитие литературного чтения.

Ключевые слова. Методика обучения литературному чтению, компетенции чтения, читательская компетентность, творческая деятельность, творчество учащегося.

Methods of teaching literary reading: research, innovations

Sakieva Sayipzhamal Salaydinovna, Abdakim kyz Gulzina, Chyntemir kyz Sabira

JASU

Annotation. The scientific article, which is being discussed by the scientific community, analyzes the methodology of literary reading in primary schools, its formation and development. At the same time, it was about the works of famous scientists, and the works of scientists were subjected to scientific analysis. The scientific article devoted to the methodology of famous literary reading discusses the content, goals and objectives of the published works of scientists on the methodology of teaching Kyrgyz literary reading in primary schools. The article also discussed the curriculum for teaching literature in primary schools, and it was about the state standard. An extensive analysis of the scientific achievements of literary reading teaching methods was carried out. The article by the scientists, T.A.S. Turusbekov, A. Toktometova, S. Rysbaev, S. Sakieva's research was discussed. The research of these scientists, devoted to the methodology of literary reading, summarized the innovations that they introduced into this science. The Future of literary reading.

Keywords. Methods of teaching literary reading, reading competence, reading competence, creative activity, student's creativity.

Киришүү. Башталгыч класста окуу китеби, Эне тили, Адабий окуу деп аталып окутулуп келген окуулук – бул баланын окуу көндүмүн калыптандыруучу фонемон катары билим берүү системасында окулуп, үйрөтүлүп келет. Окуу китебинин негизги милдети - баланы билим, билгичтик көндүмгө ээ кылуу болуп эсептелет. Адабий окуу – башталгыч класстардагы эне тили (окуу) предмети адабий окуу деп аталат. Адабий окуунун негизин «окуу» түзүп, анын адабий багыты күчөтүлөт. Анда [текстти](#) окуудан баштап, айтып берүү, суроолорго жооп берүү, текстти өзгөртүп түзүү, кыскартып, жактарын өзгөртүп айтуу, текстти бөлүктөргө бөлүп, аларга ат коюу, бөлүктөрдүн ортосундагы байланышты аныктоо, план түзүү, [каармандардын](#) ортосундагы окшоштуктарды, айырмачылыктарды аныктоо, жаратылыш көрүнүштөрүн сүрөттөгөн, каармандарга тиешелүү сапаттарды ачык көрсөткөн көркөм сөз каражаттарын таап, аларга талдоо жүргүзүү, текстти улантуу, тексттеги жыйынтыкка башкача жол менен келүү, макал, ылакаптарды пайдаланып текст түзүү, автордун чеберчилигин көрө билүү, андан өзү үчүн жаңылык ачуу, мурда аткарылбаган жаңы деңгээлдеги өз алдынча текст жаратууга чейин камтылат.

Адабий окуу предмети башталгыч класстар үчүн түзүлгөн мамлекеттик стандартка, окуу программасына, окуу китебине таянуу менен окутулат жана үйрөтүлөт. 2023-жылдагы

түзүлгөн мамлекеттик стандартта окуучунун компетенттүүлүгүнүн төмөнкү түрү сунушталган.

1.Окурмандык компетенттүүлүк (ПК1) – бул үн чыгарып жана ичинен туура жана шар окуу, көркөм, илимий-популярдуу жана окуу тексттерин талдоонун жана өзгөртүүнүн элементардык ыкмаларын өздөштүрүү, окуудагы артыкчылык бергендерин билдирүү, окуганынын, укканынын мазмунун түшүнүү үчүн түрдүү булактарды колдонуу, кошумча маалыматтарды алуу жана дүйнө таанымын кеңейтүү жөндөмү.

2.Баалуулук-дүйнө таанымдык компетенттүүлүк (ПК2) – бул башталгыч мектептин бүтүрүүчүсүнүн кеп ишмердигинин бардык түрлөрүн аң-сезимдүү өздөштүрүү, окуган, уккан кепти түшүнүү, карым-катыштын ар кандай кырдаалында кептик, кептик эмес (мимика, кыймылдар) жана интонациялык каражаттарын колдонуу менен кеп маданиятын сактоо, сөз байлыгын өркүндөтүү жөндөмү. Текст тууралуу түшүнүктөрүн бекемдөө. Эң жөнөкөй адабий, публицистикалык жана илимий багыттагы тексттер менен иштей алуу, адабий тектер, жанрлар тууралуу билүү, аңгеме, ыр, жомок жанрларын айырмалай билүү жана алар менен иштей алуу. Булар аркылуу баштапкы адабий билимге ээ болуу процесси ишке ашат.

3.Чыгармачылык компетенттүүлүк (ПК3) – бул компетенттүүлүктө социомаданий баалуулук эске алынат. Социомаданий баалуулукта башталгыч мектептин бүтүрүүчүсү тилдин улуттук-маданий өзгөчөлүгүн эске алуу менен, кептик этикетке ылайык баарлашат, тилдин көп түрдүүлүгүн туура жана урматтоо менен кабыл алат, көп маданияттуу дүйнөдө натыйжалуу өз ара аракеттенет. Социомаданий баалуулук кептик, тилдик жана окурмандык компетенттүүлүк менен тыгыз өз ара карым-катышта калыптанат. (6-бет).Демек, адабий окуу предмети жогорудагы сунушталган компетенттүүлүктүн 3 түрү менен ишке ашып, окуу процессинде кенири колдонулуучу технология болуп саналат.

Материалдар жана изилдөө методдору. Адабий окууда окуучунун текст менен иштөө чыгармачылыгы калыптанат. Буга карата бир топ окумуштуулардын тобу илимий-изилдөө жүргүзүшкөн. Алардан айырмаланып, биздин изилдөөбүздүн негизги максаты, адабий окуунун методикасына арналган эмгектеринин тийгизген оң жана терс таасирлерин илимий талдоодон өткөрүү болуп саналаарын да баса белгилей кеттик. Эми илимий макаланы даярдоодогу илимий иш жазууда пайдаланылуучу тарыхыйлуулук, объективдүүлүк, илимийлүүлүк, системалуулук принциптерине, илимий ыкмалар катары анализ-синтез, индукция, дедукция методдоруна токтоло кетелик. Алгач, жогоруда белгиленип өткөн илимий принциптерди сактоо менен, илимий адабияттарды топтоштуруунун алкагында жалпы теориялык анализ жүргүзүлдү. Андан соң, практикалык, проблемалык, жеке издөө талданды, окумуштуулардын эмгектери талданды. Адабий окуу окуучулардын текстти окугандагы негизги ойду бөлүп көрсөтүп, окуганын бөлүктөргө ажыратып план түзүп, тиешелүү денгээлде көркөм сөз каражаттарына талдоо жасай билип, текстти өзгөртүп, өз алдынча чыгарма жаратып, окуп талдоого алган текст менен жаңы чыгарманын ортосундагы байланышты ача билүүсүнө жетиштирүүнү өзүнө алат. Адабий окуу предмети мурдагыдан (Окуу китеби, Эне тили) айырмаланып, анын адабийлүүлүгү күчөтүлмөкчү. Демек, мында окуучунун тексттин мазмунун кабыл алуусу – бул биргелешкен чыгармачылык, автор менен окурмандын биргелешкен чыгармачылыгы (М. М. Бахтин), ал эми сабак процессинде талдоого алуу — мугалим менен окуучунун

биргелешкен орток чыгармачылыгы (Г. Н. Кудина) болсо, образдарды, каармандарды үлгүсүз кабыл алуу (айрыкча, жомокторду оозеки угууда) чыгармачылык (Л. С. Выготский). Экинчиден, адабий окууда таанып-билүү мүнөзүндөгү тексттердин үлүшү кыскарып, дээрлик көркөм тексттер түзгөн. Окуулуктун илимийлүүлүгү, улуттук колорити кенейтилген. Анткени, бул окуу предметинин негизин идеялык-тематикалык принцип эмес, чыгарманын көркөмдүк-эстетикалык баалуулук принциби түзүп, тематикалык, жанрдык, автордук, мезгилдик, хронологиялык бөлүштүрүүлөр сакталат. Окуу китебинде негизги принцип төмөнкүдөй критерийлер менен түзүлгөн

1. Окуучулардын курактык-психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн эске алынышы;
2. Текстти кабыл алуудагы мыйзам ченемдүүлүктөрдүн сакталышы;
3. Материалдын тилинин окуучулар үчүн жеткиликтүүлүгү, түшүнүктүүлүгү;
4. Окуу материалынын улуттук духту тарбиялоого жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды кабыл алууга багытталгандыгы;
5. Окуучулардын ишмердүүлүктөрүн калыптандырууга багытталгандык;
6. Окуучу менен мугалимдин, автор менен окурмандын кызматташтыгына таянуу;
7. Буга ылайык ар түрдүү методикалык ыкмаларды колдонууга, өзгөртүп түзүүгө ийкемдүүлүгү.

Адабий окуу китеби адабияттык окуулуктарынан айырмасы – окуулуктагы тематикалык бөлүштүрүү башкаларга салыштырмалуу кенири колдонулат. Анткени, Адабий окуу китебиндеги чыгармалар, негизинен, тематикалык жактан топтоштурулат. Демек, Адабий окуу китебинин түзүлүшүн, анын методикасын үйрөнүүгө сунушталган долбоорлорду окуп-үйрөнүүчү процесс – бул адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы, анын түзүлүшүн, практикаланышын көзөмөлдөөчү илим болуп эсептелет.

Тыянактар жана талкуулар. Адабий окуунун методикасынын калыптанышы, өнүгүшү - бул окумуштуулардын изилдөөлөрүнө, андагы сунушталган ыкмалары, жолдору аркылуу ишке ашып келет. Кыргыз башталгыч класстарында адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы өзүнүн бир кылымдык тарыхы менен тарыхый илимдердин катарына кирет. Бир катар эне тилин жана кыргыз адабиятын окутуунун тарыхына арналган эмгектерге таянуу менен биз аларды төмөнкү этаптар менен карайбыз (А.Осмонкулов, С.Турусбеков, К.Сартбаев, Н.Ишекеев).

1-этабы. XX кылымдын 20-60-жылдарын ичине камтыйт. Адабий окуунун методикасынын калыптанышына агартуучулар И.Арабаев, К.Тыныстанов, С.Нааматов ж.б.лардын окуу китептери, методикалык колдонмолору менен калыптанды. Агартуучулардын эмгектери жаныдан гана калыптануу жолуна түшкөн эне тилибиздин методикасына өзүнүн чон таасирин калтырып, андан ары өнүгүшүнө салым кошкон. И.Арабаевдин 1911-жылы басылган “Алиппеси”, ушул эле окуулуктун 1924-жылы кайра басылышы, К.Тыныстановдун 1924-жылы басылган “Окуу китеби” (биринчи баскычтар үчүн), С.Нааматовдун сабатка үйрөтүүнүн методикасынан арналган методикалык колдонмолорун айтуу менен агартуучулардын бул илимдеги ордун аныктоого болот.

И.Арабаев Алиппе китебин түзүү үчүн түрк элдеринин жана орус тилинде басылып чыккан окуу китептерин, анын методикалык түзүлүшүнө карата өйдө-ылдый жактары бар экендигин талдоого алуу менен, арабча тамгасында жазылган алиппенин негизинде кыргыз алфавитин иштеп чыккан.

Бул алиппе кыргыз тилинде чыккан окуу китептеринин көч башы болгонун бөтөнчө белгилеп кетиш керек. Эң негизгиси - окуу китебин жазууда ошол кездеги өзбек, татар, казак тилинде чыккан алиппе китептери, өзгөчө И. Алтынсариндин, И.Гаспринскийдин, ал аркылуу К.Д. Ушинскийдин китептерин үлгү катары пайдаланган. Окуу китебинин түзүлүшүндө учурдагы Алиппе окуу китептери ушул окуулуктар ушулардан үлгү алгандыгы байкалат. Себеби, окуулук эки бөлүмдөн турган. Биринчи бөлүгү тамга окутууга жана жазууга арналса, экинчи бөлүгү текст менен иштөөгө аларды оз алдынча окуу менен иштөөгө арналган. Жалпысынан алганда, окуулук сабатка үйрөтүүнүн үч этабын эске алуу менен түзүлгөндүгүн белгилөөгө болот. Ушул жылдары түзүлгөн окуулуктар, окуу-методикалык колдонмолор боордош элдердин педагогдорунун эмгектерине таянуу менен тажрыйбаланган.

2-этабы XX кылымдын 60-90-жылдарын ичине камтыйт. Окуунун методикасы 1960-жылдарга чейин авторлор түзгөн окуу программа, окуу китеби, окуу-методикалык колдонмо аркылуу ишке ашып келди. Бул идеяларды ишке ашырууда эн алгач басылган “Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы” фундаменталдык эмгегинин 1965-жылы басылышы да бир топ чон бурулуш жасады. Эмгекте “Окуунун методикасы” өзүнчө бөлүм болуп басылган. Бөлүм белгилүү окумуштуу, педагогика илимдеринин кандидаты Султан Турусбеков тарабынан түзүлгөн. 1. Бөлүмдүн мазмунунда окуунун түрлөрү (туура, сезимдүү, үн кубултуп, шар) классификацияланган. Бул классификациялоо кыргыз башталгыч класстарында алгачкы жолу басылган. 2. Окуу сабагындагы сөздүк жумуштар. 3.Түшүндүрүп окутууда ангеме жүргүзүүнүн жолдору. 4.Көркөм адабияттык чыгармаларды окутуу иши (ырларды, ангемелерди окутуу). 5.Окулган чыгармаларды пландаштыруу. 6.Окуганын айтып берүү.7.Түшүндүрүп окутуу сабактарынын үлгүсү.8.Класстан тышкаркы окуунун курамы, аны жүргүзүүнүн жолдору. Жогорудагы сунушталган окуунун методикасы кыргыз башталгыч класстары үчүн инновациялык жумуш катарында кароого болот. Алгачкы жолу кыргыз балдарынын окууга машыгуусун калыптандыруунун модели иштелген. 60-90жылдары Султан Турусбеков түзгөн методика менен окутулду жана практикаланды [10].

3-этабы XX кылымдын 90-жылдарынан ушул кезге чейинки мезгилди ичине камтыйт.

1995-жылы А.Д.Токтомаматовдун “Кыргыз башталгыч класстарында Адабий окуу китептеринин дидактикалык негиздери” деген темада диссертациясын коргошу кыргыз башталгыч класстары үчүн чон жанылык, же инновация болду. Диссертациянын жыйынтыгында көрсөтүлгөндөй “Эне тили” окуу китеби “Адабий окуу” деп атала баштады. Окумуштуунун авторлугу менен кыргыз башталгыч класстарында “Адабий окуу” китеби түзүлдү, мектептерге сунушталды.Адабий окуу китебине сунушталган моделдер:

Окуу предмети менен окуу китебинин ортосундагы карым-катышты аныктоо төмөнкү формада сунушталган:

- ар кандай окуу китеби сыяктуу_ эле адабий окуу окуулугунун түзүлүшүнө да адабий' окуу предмети негиз болот. Анткени, алардын максаты, жетектөөчү компоненти дал келет;

- окуу китеби мугалимдин колундагы курал же окутуунун гана каражаты болбостон, ал окуунун негизги каражаты болуу менен, окуу процессин уюштурууда ага зор роль таандык. Бул окуу предмети менен окуулуктун ортосундагы жакындыкты айгинелейт:

2.Адабий окуу китептерине окуу материалдарын алуунун принциптери:

Чыгарманын көркөмдүк-эстетикалык баалуулугу окуу матариалдарыш алуунуп жетактөөчү принциби катары сунушталган. Мындан сырткары төмөнкүдөй **принциптер белгиленди:**

- илимийлүүлүк принциби .б.а. базалык илимге негизделип жана анын багыттарынын бурмаланбашы;

- окуу материалынын ырааттуулугу, кийинки класстардын материалдары менен байланышынын сакталышы жана маалыматтык жагы;

- окуу материалынын билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук жана өстүрүүчүлүк потенциалынын эске алынышы;

Окуучулардын курактык-психологиялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык келүүсү , жеткиликтүүлүгү жана турмуш манеп байланыштуулугу;

- улуттук духта тарбиядоого жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды кабыл алууга багытталгандык;

- гумандуулук башталыштарга таянуу;

- окуучулардын ой жүгүртүүсүн, өз алдынча иштөө жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууга багытталд

- түрдүү методикалык ыкмаларды колдонууга ийкемдүүлүгү;

- окуу программасы менен болгон байланыш:

3. Адабий окуу китептеринин курулуш принциптери:

-окуулукта билим берүүнүн бардык компоненттеринин камтылышы;

-негизги компоненти эмоциялуу-баалуулук мамилелеринин тажрыйбасы болгон адабий окуу предметинин өзгөчөлүктөрүнүн эске алынышы;

-мазмундун жана аны өздөштүрүү аппаратынын биримдикте чагылдырылышы;

-текстти кабыл алуунун мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн, өздөштүрүү процессинин жана окуучулардын курактык-психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн эске алынышы;

- окуучулардын ой жүгүртүүсүн, өз алдынча иштөө жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө, өзүн-өзү аныктоонун негиздерине таянуу ишмердиктерин калыптандырууга багытталгандык;

-түзүлүштүк компоненттеринин системалуулугу жана ырааттуулугу;

-окуу компоненттеринин системасында окуу китебинин системалаштыруучулук кызматынын ишке ашырылышы;

-окуу китебинин курулушунун жеткиликтүүлүгү;

-окуучу менен мугалимдин, автор менен окурмандык кызматташтыгына таянуу;

-окуу китебинин методикалык жактан ийкемдүүлүгү жана негизделиши;

-көрсөтмөлүүлүктүн колдонулушунун максаттуулугу;

-окуу программасы менен байланышы.

4.Адабий окуу китебинин түзүлүштүк компоненти катарында жалпы окуулуктар үчүн алынган түзүлүштүк компоненттер алынган.

1.Тексттер (негизги, кошумча, түшүндүрмө)

2.Тексттен тышкаркы компоненттер (өздөштүрүүнүн уюштуруучу аппарат, иллюстративдик материал, ориентирлик аппарат).

Адабий окуу үчүн негизги текст катары адабий жана таанып-билүү мүнөзүндөгү кызыктуу тексттер алынып, негизги тексттер аларга тиешелүү өзгөчөлүктөрүнө карай үч топко болүнөт:

1.Лирикалык маанайдагы тексттер.

2.Сюжет басымдуу мүнөздөгү тексттер.

3.Таанып-билүү мүнөзүндөгү тексттер[1,2, 11].

Демек, окумуштуу Адабий окуу китебинин моделин сунуштаган, учурда окуу китептери ушул принциптерди, талаптарды эске алуу менен практикаланууда. Ушул эле окуулук 2022-жылдан бери варианттивдүү окуулук катарында С.Рысбаев, Б.Абдухамидова, К.Ибраимова тарабанан түзүлгөн жаны окуу китебинин модели практикада колдонулуп келе жатат.

Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасынын жаныдан инновациялык моделдерин түзүүдө белгилүү окумуштуу, профессор С.К.Рысбаевдин эмгектери да колдонулуп, практикаланууда. Окумуштуунун балдардын китеп окуусун уюштуруу технологиясына арналган эмгеги учурдагы кенже мектеп жашындагы окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруунун моделин сунуштагандыгын белгилөөгө болот. Эмгекте китептин педагогикалык кызматы, баланы китеп окууга үйрөтүүдө окуунун формалары, баланы китеп окууга үйрөтүүнүн педагогикалык шарттары, окуунун классификациясы, китеп окуунун техникасы, окуунун ыкмалары, окуу жана түшүнүү ыкмасы, китеп окуунун

адабият таануучулук жана педагогикалык функциясы, китеп окуунун эрежелери, окуучулардын окурмандык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн формасы жана методдору сунушталган. Эмгектин инновациясы катары окуунун классификациясы, окуу жана түшүнүү ыкмасы, китеп окуунун педагогикалык функциясы, китеп окуунун эрежелери кыргыз башталгыч класстарында алгачкы жолу иштелген [3].

Профессор С.С.Сакиеванын адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык шарттарында төмөнкү инновациялык жолдор каралган [8;9].

Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери аныкталган. Педагогикалык негиздеринде теориялык, дидактикалык, прикладдык негиздери каралган. Теориялык негизи – бирдиктүү педагогикалык процесс экендигин далилдөөдө башталгыч мектептеги адабий окууга үйрөтүүнүн, тарбиялоонун, өнүктүрүүнүн бирдиктүү экендигин белгиленген. Ал эми педагогикалык мыйзам ченемдүүлүктөрүндө адабий окууга үйрөтүү окутуу процессинде бирдиктүү, активдүү экендиги, педагогикалык принциптерде адабий окууга үйрөтүүнүн көркөмдүк-эстетикалык, жанрдык, тематикалык, адабийлүүлүк принциптери, практикалык багыт, маданият таануу, кеп өстүрүү, чыгармачылык менен окуу, ырааттуулук, системалуулук, кенже мектеп жашындагы балдардын көркөм чыгармаларды кабыл алуусун көзөмөлгө алуу принциптери каралган. Дидактикалык негизи – башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүдөгү мыйзам ченемдүүлүктөр менен адабий билим берүүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн бири-бирине шайкеш келтирүүчү маселелери чечилген. Прикладдык, же болбосо методикалык негизи катары башталгыч мектептин 2-4-классында адабий окууга үйрөтүүнүн методдору, каражаттары, ыкмалары элдик жана адабий чыгармаларды окутууда пайдалануунун жолдору, алардын айырмачылыктары сунушталып, текст менен иштөөнүн моделдери, өзгөчө текстке текст жаратуу ыкмалары, окуу көндүмдөрүнүн түрлөрү практикалоо каралган. Ал эми адабий окууга үйрөтүүдө окуучунун окуу жана чыгармачылык иштеринин курамы жана пайдалануунун жолдору берилген[6].

Башталгыч класста адабий окуунун методикасы өзүнчө илим катарында толукталат, жаныланат, өнүгөт. Ошондуктан адабий окууга үйрөтүүнүн методикасынын келечекте төмөнкү моделин сунуштоого болот:

1.2-4класстарда эне тилин окутууда көңүл өзгөчө окуу сабаттуулугун жогорулатууга багытталган компетенцияларды калыптандырууга, ошондой эле көркөм текстти мазмундуу кабыл алуу жөндөмүнө жана чыгармада окуучулардын жаш курак, гендердик теңчилик, инклюзия жана этномаданий өзгөчөлүктөрүнө өзгөчө көңүл бурулууга багытталып, аларда окуучунун окуу сабаттуулугунун методикасы, аны иш жүзүнө ашыруунун иштеллект картасын сунуштоо зарыл.

2.Адабий окуу предметтерин окутуу окутуунун жалпы дидактикалык принциптерине негизделет (илимийлүүлүк, ырааттуулук, уланмалуулук, жеткиликтүүлүк, көрсөтмөлүүлүк ж.б.), ошондой эле предметтердин өздөштүрүлүшүнүн мыйзамдарынан келип чыккан белгилүү бир методикалык (предметтик) принциптер (коммуникативдик, когнитивдик, инсанга багытталган окутуу, этномаданият таануу ж.б.) аркылуу окуучунун адабий билимин калыптандырууга болгон методикалар иштелип, окуучунун адабий окуу

сабагындагы компетенттүүлүгүнүн методикасы иштелип, аларга илимий изилдөө жумуштарын жүргүзүүнү пландаштыруунун интеллект картасын түзүү..

3. Адабий окуу сабагындагы колдонулуучу принциптер менен иштөөнүн моделин иштеп чыгуу. Мында окуунун жана чыгармачылык ишмердүүлүктүн инсанга багытталган принциби (окуучунун окууга жана окуу аркылуу билим алууга болгон каалоосун ойготуу; маданий-тарыхый баалуулук жана жаңы билимдин булагы катары китепти кабылдоосунун калыптанышы, окуучуларды жүрүм-турумдун, достору жана чоң кишилер менен баарлашуусунун руханий, адеп-ахлактык негизин камсыз кылган негизги баалуулуктар менен тааныштыруу жана аларды кабылдоосу, эне тилинде сабаттуу жазууга жана сүйлөөгө жатыгуу жана көркөм чыгарма менен иштөө процессинде инсандын чыгармачылык менен өзүн өзү таанытуусу) менен иштөөнү практикалоо.

4. Текстке негизделген окутуу принцибин (текст тилди көп функциялуу кубулуш катары таануунун каражаты, текст элдин маданияты менен таанышуунун эң маанилүү каражаты, эне тилди окуп-үйрөнүү тилдин бирдиги катары тексттин негизинде жүргүзүлөт, анын негизинде грамматикалык категорияларды, лингвистикалык кубулуштарды таануу ишке ашат, тилдик түшүнүктөрдүн системасы калыптанат; - текст тил системасын колдонуунун жыйынтыгы, кептик чыгарма катары эсептелет) сунуштоо.

4. Чыгармачылык жана чыгармачылык компетенттүүлүктүн моделин иштеп чыгуу. Мында чыгармачылыкты компетенттүүлүктү сабакта уюштуруудагы формасын жана методдорун аныктоо.

5. Адабий окууда тексттин модели менен иштөөнүн методикасын иштеп чыгуу. Тексттин моделинин ыр жана кара сөз түрүндөгү, элдик оозеки чыгармаларды окутуудагы айырмаларын алар менен методикасын сунуштоо зарыл. Кыргыз башталгыч класстарында текст менен иштөөнүн методикасы илимий иликтөөлөргө муктаж.

6. Адабий окуунун методикасындагы интеграциялык окутуунун методикасын иштеп чыгуу. Кыргыз тили жана адабий окуу, математика, мен жана дүйнө, көркөм өнөр, дене тарбия сабактары менен байланышын, аларды уюштуруунун методикасын сунуштоо зарыл.

7. Адабий окууга үйрөтүүдө колдонулуучу инновациялык технологиялардын моделин иштеп сунуштоо актуалдуу проблема.

Жалпысынын алганда, адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы башталгыч класстарда кенен масштабдуу чөйрөдө колдонулуучу, өнүктүрүүчү илим [9].

Адабияттар

1. “КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЙ ОКУУ”. Предметтик стандарт. - Бишкек, 2023.

2. КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЙ ОКУУ предмети боюнча окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүү уюмдары үчүн ОКУУ ПРОГРАММАСЫ I-IV класс. - Бишкек, 2023.

3. **Рысбаев С.** Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары. - Бишкек, 2022

4.Сакиева С.С.Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери. -Бишкек, 2010

5.Сакиева С.С.,Орозбаева А.Ы. Адабий окуу жана окутуунун парадигмалары.- ALATOO ACADEMIC STUDIES. 2019. № 1.-9-16 б.б.
https://elibrary.ru/download/elibrary_38525265_69353310.pdf

6.Сакиева С.С. Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасынын тажрыйбасы жана келечеги.-Известия вузов (Кыргызстан).2011.-№1,199-203 б.б.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=36394312>

7.Сакиева С.С., Раимкул кызы Айжамал. Башталгыч класста адабий окууга үйрөтүүнүн методикасынын изилдениши.- [Alatoo Academic Studies](#). 2020. № 4. С. 158-166. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44744114>

8.Сакиева С.С., Алиева Р.А.,Байиева Б.А. Адабий окууда окуу жана түшүнүүнү үйрөтүүнүн технологиялары.- ЖАМУнун жарчысы,2022. №2(51). 94-106 б.б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=50023897>

9.Сакиева СС., Алиева Р.А., Абдразакова А. Окуу көндүмүн калыптандырууга жаныча көз караштар.- ЖАМУнун жарчысы,2022. №1(50).133-138 б.б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=49389312>

10.Турусбеков С.,Бердибаев Э.,Рысбекова Б.,Сартбаев К.Башталгыч класста кыргыз тилин окутуучун методикасы- Фрунзе, 1965

11. Токтомаматов А.Д. Кыргыз башталгыч класстары үчүн адабий окуу китептеринин дидактикалык негиздери. Канд.дисс.авторфераты.-Бишкек, 1995

УДК 614.124

Сартбаевдик окууну уюштуруунун тажрыйбалары жана көйгөйлөрү

Аширалиева Айдана, Амирова Айжан

ЖАМУ

Аннотация. Илимий чөйрөнүн талкуусуна коюлуп жаткан илимий макалада белгилүү окумуштуу, педагогика илимдеринин кандидаты, профессор Каратай Сартбаев тууралуу кеп болуп, окумуштуунун эмгектери илимий талдоодон өткөрүлдү. Илимий макалада белгилүү окумуштуу Каратай Сартбаевдин баишталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча жарыяланган эмгектеринин мазмуну, максаты, андагы каралуучу маселелер талкууга коюлду. Макалада ошондой эле улуу окумуштуунун эмгектерин кийинки муундарга үйрөтүү максатын көздөгөн конференциялар, же Сартбаевдик окуунун өткөрүлүшү, анын уюштурулушу жөнүндө сөз болот. Сартбаевдик окуунун эн алгачкы уюштуруучулары, алар жөнүндөгү маалыматтар да камтылган. Сартбаевдик окууну уюштуруудагы жетишкендиктер, аларды кенейтүүнүн шарттары, сунуштары каралып, аларды практикалоонун жолдору каралган. Окумуштуунун эмгектерин окутуунун технологиялары, алардагы жанычылдык жөнүндө кенири анализ жүргүзүлгөн. Окумуштуунун эмгектеринин баалуулугун жаштарга үйрөтүүнүн проблемалары, аларды кенейтүү макаланын негизги өзөгүн түзөт.

Негизги сөздөр: Грамматикалык материалдар, стилистика, орфография, сөз өстүрүү, окуучунун оозеки жана жазуу кеби, жазуу маданияты, сабаттуулук.

Опыт и проблемы организации сартбаевского обучения

Аширалиева Айдана, Амирова Айжан

ЖАГУ

Аннотация. В научной статье, которая ставится на обсуждение в научных кругах, речь идет об известном ученом, кандидате педагогических наук, профессоре Каратае Сартбаеве, проведен научный анализ работ ученого. В научной статье обсуждались содержание, цель, вопросы, касающиеся опубликованных работ известного ученого Каратая Сартбаева по методике преподавания кыргызского языка в начальных классах. В статье также будет рассказано о конференциях или проведении Сартбаевского чтения, его организации с целью обучения последующих поколений трудам великого ученого. Также содержатся сведения о первых организаторах Сартбаевского учения. Рассмотрены достижения в организации Сартбаевского обучения, условия их расширения, предложения и пути их практики. Проведен подробный анализ трудов ученого о технологиях обучения, новизне в них. Проблемы воспитания молодежи в ценностях труда ученого, его идея заключается в расширении статьи.

Ключевые слова: грамматические материалы, стилистика, орфография, развитие речи, устная и письменная речь ученика, культура письма, грамотность.

Experience and problems of organizing Sartbayev-style education

Aydana Ashiralieva, Aizhan Amirova

JASU

Annotation. *The scientific article, which is being discussed in scientific circles, is about a well-known scientist, Candidate of pedagogical Sciences, Professor Karatai Sartbayev, and a scientific analysis of the scientist's work has been conducted. The scientific article discussed the content, purpose, and issues related to the published works of the famous scientist Karatai Sartbaev on the methodology of teaching the Kyrgyz language in primary schools. The article will also talk about conferences or the holding of the Sartbaev reading, its organization in order to teach future generations the works of the great scientist. It also contains information about the first organizers of the Sartbaev exercise. The achievements in the organization of Sartbaev education, the conditions for their expansion, proposals and ways of their practice are considered. A detailed analysis of the scientist's works on learning technologies and their novelty has been carried out. The problems of educating young people in the values of the scientist's work, his idea was to expand the article.*

Key words: *grammatical materials, stylistics, spelling, speech development, oral and written speech of the student, writing culture, literacy.*

Киришүү. Кыргыз башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуунун методикасы бир кылымга жакын убакыттан бери түптөлгөн, калыптанган, өнүккөн илим катарында окуп-үйрөнүлүп, практикаланып келе жатат. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча И.Арабаевдин, С.Нааматовдун, С.Турусбековдун, Б.Рысбекованын, К.Сартбаевдин, Э.Бердибаевдин, С.Рысбаевдин эмгектери, методикалык колдонмолору иштелип, мектеп тажрыйбасында колдонулуп келди. Кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган изилдөөлөрдүн ичинен белгилүү окумуштуу, педагогика илимдеринин кандидаты, профессор Каратай Сартбаевдин эмгектерин өзгөчө бөлүп кароого болот. Окумуштуунун 60 жылдан ашуун педагогикалык чыгармачылыгы башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган. Каратай Сартбаевдин башталгыч класстарга арналган эмгектери 10 томдук болуп кыргыз башталгыч класстарынын тарыхында алгачкы жолу жыйнак болуп басылган (Бишкек, 2013).

Материалдар жана изилдөө методдор. Жогоруда белгилеп өткөндөй, профессор Каратай Сартбаевдин темасын илимий талдоодон өткөрүүгө бир катар илимпоздор эмгектерин арнашкан. Алардан айырмаланып, биздин изилдөөбүздүн негизги максаты, окумуштуунун эмгектеринин тийгизген оң жана терс таасирлерин илимий талдоодон өткөрүү саналаарын да баса белгилей кеттик. Эми илимий макаланы даярдоодогу илимий иш жазууда пайдаланылуучу тарыхыйлуулук, объективдүүлүк, илимийлүүлүк, системалуулук принциптерине, илимий ыкмалар катары анализ-синтез, индукция, дедукция методдоруна токтоло кетелик. Алгач, жогоруда белгиленип өткөн илимий принциптерди сактоо менен, илимий адабияттарды топтоштуруунун алкагында жалпы теориялык анализ жүргүзүлдү. Андан соң, практикалык, проблемалык, жеке издөө, индуктивдүү жана дедуктивдүү, изилдөө, практикалык методдору колдонулуп, окумуштуунун эмгектеринин тематикасы башталгыч класстын окуучуларын дил баян жана мазмундама жазууга үйрөтүү, кыргыз тили сабагында окуучунун сөзүн морфологиялык

материалдар аркылуу өстүрүү, башталгыч класстын окуучуларын орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүүнүн методикасы, 1-класста класстан тышкаркы окууну уюштуруу [1], башталгыч класстын окуучуларынын стилистикалык каталары жана аны жоюунун жолдору, 3-4-класстын окуучулары үчүн кыргыз тилинин дидактикалык материалдары [2], даярдоо класстарында өткөрүлүүчү класстан тышкаркы окуу жана окуучуларды сабатка үйрөтүү, башталгыч класста кыргыз тилинин орфографиясын үйрөтүүнүн [3] методикасын иштеп чыккан. Жогорудагы тематикалар боюнча алып караганда, окумуштуунун эмгектеринин мазмуну негизинен орфографияга арналгандыгын өзгөчө белгилөөгө болот. Окумуштуунун эмгектеринде дифференциалдык, жекелештирип окутууга өзгөчө маани берилет.

Тыянактар жана талкуулар. Тандалган эмгектин орфографияга арналган эрежелери сөз түркүмдөрүнүн эрежелерин үйрөтүү аркылуу практикалоону сунуштайт. Орфографиялык эрежелерди үйрөтүү зат атооч, сөз түркүмүнөн баштаган. Мисалы, заттардын аттардын билдирген сөздөрдү үйрөтүүдө жалпы жана энчилүү заттар аркылуу айырмалоо, алардын кичине жана баш тамгалар менен жазылышын кароону, салыштырууну, ал эми заттардын топторун, үнүн, атын билдирген сөздөр менен салыштырууну, 2-4-класста зат атоочтун жазылышы, окулушу, айырмасы, көптүк жана жекелик сандагы зат атоочтор, зат атоочтун жөндөлүшү жөнүндөгү маалыматтарды берүүдө, алардын жазылышын орфографиялык эрежелер аркылуу ишке ашырылышы белгиленген.

Профессор Каратай Сартбаевдин эмгектеринде окутуунун инновациялык технологиялары чагылдырылгандыгы менен баалуу. Окумуштуунун эмгектеринде сөз түркүмдөрүнүн эрежелерин, жазылышын, орфографиялык эрежелерди үйрөтүүдө грамматиканын калган бөлүгүндө колдонгон жана практикалаган. Интеграциялап окутуунун методикасы окумуштуунун эмгектеринде чагылдырылган деп айтууга болот. Окумуштуунун бардык эмгектери орфографиялык эрежелер жана сөз түркүмдөрүнүн эрежелерине байланышкан. Окумуштуунун 10 томдон турган эмгектеринин түзүлүшү жана практикаланышы интеграциялык окутууга байланышкан. Мындай изилдөөлөр алгачкы жолу кыргыз башталгыч класстарында К.Сартбаевдин эмгектеринде гана чагылдырылган. Негизи кыргыз тилинин материалдары интеграцияланган окутууга ыңгайланышкандыгы менен баалуу.

Окумуштуунун эмгектериндеги дайыма башкы көңүл - башталгыч класстардын окуучуларын туура сүйлөөгө, аларды үйрөтүүгө, орфографиялык жактан сабаттуу жазууга, орфоэпияны кебинде туура пайдаланууну, грамматикалык эрежелерди оозеки жана жазуу кепте колдонууну, жазуу эрежелерин сабакта колдонуунун көндүмдөрүн, алардын практикалык маанисин терен изилдеп, чечип берүүгө арналган. Окумуштуунун эмгектеринин мазмуну жана түзүлүшү дайыма актуалдуу тема катарында башталгыч класстардын окуу процессинде колдонулуп келе жатат.

Каратай Сартбаевдин кыргыз башталгыч класстарына арналган эмгектерин изилдөө, аларды даярдалып жаткан жаш адистерге үйрөтүү максатын көздөп, алгачкы жолу 2022-жылы 9-декабрында Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин “Башталгыч билим берүүнүн теориясы жана методикасы” кафедрасы тарабынан “КАРАТАЙ САРТБАЕВ- өз мезгилинин биринчи мугалими” деп аталган Эл аралык илимий-практикалык конференция уюштурду. Конференцияга жалпысынан 140тан ашуун

доклад келип түшкөн. Мында КМУнун, КУУнун, НМУнун, ОшМУнун, ОшТУнун, ОшКӨЭАУнун, БатМУнун, ЖАМУнун окумуштууларынын, окутуучуларынын, магистранттарынын макалалары келип түшкөн, макалалар секциялык иште талкууланган.

Конференцияда белгилүү окумуштуулар, т.а. п.и.д., профессор Ж.А.Чыманов, ф.и.д., профессор У.Б.Култаева, п.и.д., профессор Т.М.Сияев, п.и.д., профессор А.Р.Акунова, В.И.Мусаева, п.и.д., профессор Б.К.Укуева, п.и.д., профессор А.Т.Саттарова окумуштуунун жубайы, п.и.к., профессор А.Мураталиева, небереси А.Б.Сартбаева ж.б.лар катышты.

Конференцияда окумуштуунун эмгектери, аларды учурда колдонуунун актуалдуу маселелери боюнча докладдарга талкуу уюштурулду. Сартбаевдин ишмердүүлүгүнө арналып, профессор Т.М.Сияевдин билдирүүсүндө окутуу технологиясында окумуштуунун эмгектерин пайдалануу менен аны мындан ары өркүндөтүү, профессор Ж.А.Чыманов окумуштуунун эмгектеринде жазуу маданиятына арналган изилдөөлөр, адабий окуу китебинин автору А.Д.Токтомаматов окумуштуунун эмгектеринде өзгөчөлүктөр, аларды окуу китептеринде колдонуунун актуалдуулугу, профессор С.С.Сакиева Каратай Сартбаев өз мезгилинин биринчи мугалими, окумуштуунун эмгектери көп тараптуу болуу менен өзүнүн актуалдуулугун жоготпой келе жаткандыгы, аларды окуп-үйрөнүүдөгү жасаган жумуштары, профессор А.Т.Саттарова, доценттер М.Найманбаев, Г.У.Рыскулова, К.М.Ураимов, М.М.Асаналиева, З.С.Абдураимова, аспиранттар Раимкул кызы Айжамал, магистранттар Сулайман кызы Гүлнур ж.б.лар өздөрүнүн билдирүүсүндө окумуштуунун эмгектеринин мазмуну актуалдуулугун жоготпой келе жаткандыгына токтолушту. Ал эми И.Арабаев атындагы КМУнун профессору А.Р.Акунова Сартбаевдин лабораториясы жөнүндө жалпы маалымат берди. Макалалардын мазмуну окумуштуунун башталгыч класстарга арналган эмгектери, алардын учурда колдонулушу, мындан ары аларды өркүндөтүүнүн жол жоболору талкууланды. Айрыкча окумуштуунун эмгектериндеги орфографиялык жана грамматикалык эрежелерди үйрөтүүгө арналган эмгектери жөнүндө п.и.д., профессор А.Р.Акунова, башталгыч класстарда окуучунун стилдик каталары, аларды өркүндөтүп колдонуунун дидактикалык шарттарын п.и.д., профессор С.С.Сакиева, окумуштуунун башталгыч класстарга арналган окуу китептери, аларды колдонуудагы тажрыйбалар, аларды өркүндөтүүнүн педагогикалык маселелери өндөнгөн маселелер кызуу талкууга алынды. Кыргыз башталгыч класстарындагы окумуштуунун эмгектеринин алган орду, аларды иштөөдөгү тажрыйбаларын жайылтуу, келечекте окумуштуунун эмгектерин изилдөө, аны ишке ашыруунун проблемалары боюнча п.и.к., доцент К.М.Ураимов билдирүү жасап, окумуштуунун башталгыч билим берүүнүн өнүгүшүнө, аларды практикалоодогу баалуулуктарына токтолду. Аспирант, магистранттардын макалалары, т.а. Сулайман кызы Гүлнур, Раимкул кызы Айжамалдын докладдары кыргыз тили сабагындагы дидактикалык материалдар, алар менен иштөөнүн технологиялары жөнүндө болду.

Каратай Сартбаевге арналган кино тасмалар, аларды уюштуруудагы иш-аракеттер боюнча окумуштуунун жубайы, п.и.к., профессор А.Мураталиева маалымат берди. Окумуштуунун эмгектери башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун бардык бөлүктөрүнө арналгандыгы менен баалуу экендигин белгиледи. Конференциянын аягында алдынкы, мыкты окуган 5 студентке Сартбаев атындагы стипендия, Сартбаев атындагы диплом, мыкты докладдарга грамота тапшырылды.

Конференциянын резолюциясында профессор Каратай Сартбаевдин башталгыч класстын мугалимдерин даярдоочу педагогикалык жогорку окуу жайларында терен окуп-үйрөнүү, ал боюнча түрдүү иш-чараларды уюштуруп туруу жагы каралды.

Конференциянын аягында Сартбаевдик окуунун жетекчиси, профессор С.С.Сакиева катышуучуларга терен ыраазычылыгын билдирүү менен 2-Сартбаевдик окууну Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин башталгыч, мектепке чейинки билим берүүнүн теориясы жана методикасы кафедрасына берилди. Конференциянын резолюциясында Сартбаевдик окуу жыл сайын башталгыч класстын мугалимдерин даярдаган жогорку окуу жайларында уюштуруп туруу жагы белгиленди. Конференциянын материалдары Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысынын 2023-жылдын биринчи, экинчи номерине жарыяланган [4, 5, 6, 7] .

Сартбаевдик окуу-2 2024-жылдын 17-майында Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин башталгыч, мектепке чейинки билим берүүнүн теориясы жана методикасы кафедрасы тарабынан “ЗАМАНБАП БАШТАЛГЫЧ БИЛИМ БЕРҮҮ: ТАЖРЫЙБАЛАР, КЕЛЕЧЕГИ” деген ат менен илимий-практикалык конференция уюштурулду. Конференцияга ЖАМУдан, ОшМПУнун, ОшМУдан, ОшКӨЭАУдан, И.Арабаев атындагы КМУдан, ОшТУдан 50 илимий доклад, ОшМПУнун магистранттарынан 60тан ашуун доклад түшкөн. Конференцияга Каратай Сартбаевдин кызы Гулнара Сартбаева, И.Арабаев университетинин Сартбаев атындагы лабораториясынын башчысы, профессор А.Р.Акунова катышты. Конференцияны университеттин ректору, п.и.д., профессор Б.Б.Зулуев ачып, окумуштуунун педагогикалык ишмердүүлүгү жөнүндө кенири баяндама жасап, окумуштуунун кыргыз башталгыч класстарына синген эмгеги, алардын учурдагы абалы, окумуштуунун шакирттеринин аны улантып Сартбаевдик окууну уюштуруп жаткандыгын баса белгилеп, конференциянын ишине ийгилик каалады. Пленардык жыйында Сартбаевдик окуунун жетекчиси, профессор С.С.Сакиева Каратай Сартбаевдин ишмердүүлүгүнө арналган Сартбаевдик окуулар, аларды уюштуруудагы жетишкендиктер, көйгөйлөр, окумуштуунун эмгектерин жайылтууда аспиранттар, магистранттар менен иш жүргүзүү, окумуштуунун эмгектерин мындан да терен окуп-үйрөнүү замандын талабы экендигин белгиледи. Изденүүчү А.Ы.Орозбаева К.Сартбаевдин эмгектеринде орфографияны окутууга арналган методикаларана талдоо жасап, аларды учурда педагогикалык технологиялар аркылуу да колдонууга мүмкүнчүлүк түзүлүп жаткандыгын баса белгиледи.

Пленардык жыйында п.и.д., профессор Айнура Рысбековна Акунова И.Арабаев атындагы университеттеги Каратай Сартбаев атындагы түзүлгөн лаборатория, анын иш-аракеттери жөнүндө маалымат берди. Университеттеги окумуштуунун эмгектерине жасалган иш-аракеттер, уюштурулган конференциялар, тегерек столдор, окумуштуунун үй-бүлөсү менен жолугушуулар жөнүндө айтып өттү. Лабораториянын түзүлүшүнө окумуштуунун жубайы, п.и.к., профессор Агупу Мураталиеванын салымы, жүргүзгөн иштери жөнүндө да токтолду. Бул лабораторияда жыл сайын Сартбаевге арналган иш чаралар уюштурулуп тураары жөнүндө баалуу маалыматтарга токтолду. Окумуштуунун эмгектеринен түзүлгөн 10 томдук тандалган эмгек жөнүндө маалымат берди.

Конференциядагы секциялык иштерде аспиранттар, магистранттар окумуштуунун эмгектеринде тилдик, грамматикалык материалдарды окуп-үйрөнүүдө жасалма интеллектти колдонуу менен өркүндөтүүнү сунушташты. Окумуштуунун тандалган эмгектериндеги

актуалдуу маселе катарында окуучунун жазуу маданиятына арналган проблемаларга өзгөчө басым жасалды. Педагогика илимдеринин доктору, профессор С.С.Сакиева, аспирант изденүүчү С.Ч.Осмоналиева башталгыч класстын мугалимин даярдоодогу проблемаларга басым жасашты. Адисти даярдоодогу жазуу маданиятын калыптандыруу көп тараптуу экендигине токтолуу, алар менен иштөөдө ЖАМУнун мисалында жүргүзүлүп жаткан иштерге анализ жүргүзүштү. Конференциянын аягында ОшМПУда окуган 5 студентке Сартбаев атындагы стипендия, Сартбаевдик дипломдор ыйгарылды. Конференциянын резолюциясында башталгыч класстын мугалимдерин даярдоодо алардын жазуу маданиятын калыптандырууга басым жасоо керектигин сунушташты. Конференциянын материалдары Эл агартуу журналынын 2024-жылдагы №4-санына жарыяланды [8].

Сартбаевдик окуунун кезеги, же 2025-жылы өткөрүү жагы Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университетинин башталгыч билим берүүнүн теориясы жана методикасы кафедрасына берилип, 2025-жылдын апрель айына өтүү сунушталды. Сартбаевдик окуунун жетекчиси, п.и.д., профессор С.С.Сакиева 2025-жылы өтүүчү Сартбаевдик окууда кыргыз тили сабагында интеграциялап окутуунун методикасына, тилдик материалды окутуудагы инновациялык технологияларга, окумуштуунун орфографиялык эрежелерди, стилистикалык каталарды окутууга арналган эмгектеринин учурдагы мамлекеттик стандартка, окуу программасына, окуу китептерине берилген окуу материалдардын заманбап окутуу проблемасына ыңгайлаштырып окутуунун проблемаларына, окуучунун кол жазма сулуулугуна, окуучунун оозеки жана жазуу кебин өстүрүүгө арналган эмгектерин учурдагы окутуу системасына багыттап окуп-үйрөнүүнүн, окуучунун китеп окуу ишмердүүлүгүнө арналган проблемаларына багыттоо керектиги сунуштады.

Кыргыз башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуунун методикасынын өнүгүшүнө Каратай Сартбаевдин эмгеги баа жеткис. Окумуштуунун эмгектери учурдагы жогорку окуу жайларынын студенттери тарабынан ар тараптан окуп-үйрөнүүгө карата окумуштуу жөнүндө шакирттери менен жоолугушуулар, тегерек столдор, илимий практикалык конференцияларды өткөрүп туруу зарыл жана актуалдуу. Каратай Сартбаевдин эмгектерин изилдеп, сунуштаган проблемаларды заманбап билим берүүнүн технологияларына ылайыктап колдонуу керек. Окумуштуунун эмгектери интеграциялык окутуунун методикасы аркылуу ишке ашырылгандыгы менен баалуу. Каратай Сартбаев – өз мезгилинин биринчи мугалими.

Колдонулган адабияттар:

1.Сартбаев К.Тандалган эмгектер.6-том.-Бишкек, 2013

2.Сартбаев К.Тандалган эмгектер.7-том.-Бишкек, 2013

3.Сартбаев К.Тандалган эмгектер.8-том.-Бишкек, 2013

4.Сакиева С.С., Муратбек кызы Сыргагул. Каратай Сартбаев – башталгыч класстарда стилистиканы үйрөтүүнү изилдеген окумуштуу. -ЖАМУнун жарчысы.- 2023,№1(54), 196-200 б.б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=52079919>

5. Сакиева С.С.,Раимкул кызы А. Каратай Сартбаев -башталгыч класстын окуучуларына орфографиялык эрежелерди үйрөтүүнү изилдеген окумуштуу.-

ЖАМУнун жарчысы, 2023, №2(56).-126-130 б.б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=54068495>

6.Сакиева С.С.,Мокуева Н. Каратай Сартбаев - окуучулардын жазуу маданиятын калыптандырууну изилдеген окумуштуу. -ЖАМУнун жарчысы, 2023, №1(54), 192-196
<https://elibrary.ru/item.asp?id=52079916>

7.Сакиева С.С.,Сулайман кызы Г. Каратай Сартбаев – окуучулардын сөзүн өстүрүүнү изилдеген окумуштуу.-ЖАМУнун жарчысы.- 2023. [№ 2 \(56\)](#). 130-135 б.б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=54068496>

8.Сакиева С.С., Тенишова К.Ж., Усенова Г.К. Грамматиканы окутуунун методикасына арналган эмгектер.Эл агартуу журналы, №4, 2024. 21-27 б.б.
<https://elibrary.ru/contents.asp?id=67233587>

УДК 37.091.3

Адабий окуудагы улуттук баалуулук: жетишкендиктери жана көйгөйлөрү

Абдаким кызы Гүлзина, Чынтемир кызы Сабира

Жалал-Абад мамлекеттик университети

Аннотация. Макаланын мазмуну баишталгыч класстардагы Адабий окуу сабактарындагы улуттук баалуулуктар, аларды үйрөтүүнүн проблемаларына арналган. Макаланын максаты- баишталгыч класстагы адабий окуу сабактарындагы улуттук баалуулуктардын методикалык адабияттарда изилденишин, аларды колдонуунун тажрыйбаларын анализдөө Макаланын милдети - баишталгыч класстын Адабий окуу китебиндеги улуттук баалуулуктарды анализдөө, алар менен иштөөнүн технологияларын сунуштоо. Макаланын мазмунун ачууда кыргыз окумуштууларынын изилдөөлөрү, алардын сунуштары анализденди. Макалада окуу китебинин бөлүмдөрүнө сунуш кылынган тексттерди тандоо менен аларды практикада колдонуунун технологиясы сунушталып, аларды колдонуунун методикасы берилди. Окуу китебиндеги тексттер менен иштөөнүн формалары жана методдору да каралды. Ошондой эле макалада кыргыз элдик оозеки чыгармаларында кездешүүчү улуттук баалуулуктарга анализ жүргүзүлүп, аларды практикада колдонуунун методикалык шарттары, сабактын үлгүсү сунуш кылынды. Макала жалпысынан магистранттар жана аспиранттарга колдонууга сунушталат.

Өзөктүү сөздөр. Адабий окуу китеби, окуучунун чыгармачылыгы, улуттук баалуулуктар.

Национальные ценности в литературном чтении: достижения и проблемы

Абдаким кызы Гүлзина, Чынтемир кызы Сабира

Жалал-Абадский государственный университет

Аннотация. Содержание статьи посвящено проблемам воспитания национальных ценностей на уроках литературного чтения в начальных классах. Цель статьи – проанализировать изучение национальных ценностей в методической литературе на уроках литературы в начальной школе, опыт их использования. Задача статьи – проанализировать национальные ценности в учебниках литературы в начальной школе, предложить технологии работы с ними. Содержание статьи основано на анализе исследований и рекомендаций кыргызских ученых. В статье представлен выбор текстов, рекомендуемых для включения в главы учебника, представлена технология их практического использования, а также дана методика их использования. Также были рассмотрены формы и методы работы с текстами учебника. Аналогично в статье анализируются национальные ценности, обнаруженные в кыргызских народных устных произведениях, предлагаются методические условия их практического применения, предлагается примерный урок. Статья в целом рекомендуется для использования студентами бакалавриата и магистратуры

Ключевые слова. Учебник литературы, творчество учащихся, национальные ценности.

National values in literary studies: its achievements and problems

Abdakim kyzy Gulzina, Chyntemir kyzy Sabir

Jalal-Abad State Universit, master's student

Abstract. *The article is devoted to the problems of education of national values in literature lessons in primary grades. The purpose of the article is to analyze the study of national values in methodological literature in literature lessons in primary school, the experience of their use. The objective of the article is to analyze national values in literature textbooks in primary school, to propose technologies for working with them. The content of the article is based on the analysis of research and recommendations of Kyrgyz scientists. The article presents a selection of texts recommended for inclusion in the chapters of the textbook, presents the technology of their practical use, and gives a methodology for their use. The forms and methods of working with textbook texts were also considered. Similarly, the article analyzes the national values found in Kyrgyz folk oral works, proposes methodological conditions for their practical application, and offers an example lesson. The article is generally recommended for use by undergraduate and graduate students*

Key words: *Literature textbook, students' creativity, national values.*

Киришүү. Кыргыз элинин улуттук баалуулуктары ар бир улуттун, элдин туу туткан, алмуздактан бери аздектеп, эненин сүтү, бешиктеги ыры, атанын кеби, нарктуу санжыралары менен укумдан- тукумга, атадан балага сакталып, өтүп келген. Улуттун улуулугун сактаган өзгөчөлүгү.

Кыргыз элинин байыртадан бери сактап келе жаткан баалуулуктары көп. Биздин тарыхыбыз, тилибиз, маданиятыбыз, салт-санаабыз, тарыхый эстеликтерибиз, нарк-насибибиз. Бирок доор алмашкан сайын, баалуулуктар өзүнүн ордун жоготуп, коом өзгөргөн сайын баалуулуктарга болгон көз караштар өзгөрүп келет. Айрыкча ааламдашуу заманында, интернет доорунда бир коомдук башкаруудан экинчи коомдук жолго түшүп, башка күчтүү коомдордун маданиятына жетеленип, өзгөчөлүгүбүздү жоготуп баратабыз.

Улуттук баалуулуктарыбыз күн өткөн сайын жок болуп унутулуп бараткан сыяктуу. Алар коомдун жана улуттун бешигинде өнүгүп жаралат. Маселен, эне тилибиз, салт-санаабыз, үрп-адатыбызды эле алалычы. Ал дарактын көркүн ачкан мөмөлөрү жана гүлдөрү сыяктуу. Өз маданиятын калыптандыра албаган жана жоготуп койгон улут, жемиш бербеген же аны жоготкон дарак сыяктуу. Ар бир кыргыз ата-бабалардын салтын үрп-адатын билип, кийинки муунга берүүсү керек. Себеби элди эл кылган, жана башка элдерден айрымалаган бул-улуттук баалуулуктары.

Кыргыз элинин улуттук баалуулуктары анын алгач өзүнчө уруу, андан кийин улут катары калыптана баштаган биздин заманга чейинки экинчи кылымдан тарта улуттун гана эмес, жалпы көчмөндөр маданиятынын түптөлүшүнө, өсүп-өнүгүшүнө жана жайылышына өз салымын кошуп келгендиги тарых барактарынан кенири маалым [2].

Баалуулуктар - бул адамдардын жашоосундагы жана коомдогу маанилүү ориентацияларды, максаттарды жана жетекчилик принциптерди аныктаган түшүнүктөр. Баалуулуктар адамдардын жүрүм-турумун, чечимдерин жана мамилелерин багыттап, социалдык жана моралдык нормалардын негизин түзөт. Алар коомдун маданий өзгөчөлүктөрүнө, тарыхына, динине, дүйнө таанымына жана инсандык өзгөчөлүктөрүнө

жараша өзгөрүп турат. Башталгыч класстарда улуттук баалуулуктар Адабий окуу предмети аркылуу үйрөтүлүшү, анын ишке ашырылышын анализдөө биздин макаланын мазмунунда каралмакчы.

Методдор жана талкуулар. Башталгыч класстардын мамлекеттик стандартында “Этномаданият таануу принциби – тил улуттун өзгөчөлүгүн, өз алдынчалуулугун таануунун каражаты, андыктан, нагыз улуттук түшүнүктөрдү, нарктарды, салттарды, улуттук буюмдарды, кийимдерди, тамак-аштар менен курал-жарактарды эне тили аркылуу таануу (боз үй, калпак, элечек, кымыз, эжигей, түндүк, бешик ж.б.), аны түшүнүү, кебинде колдонуу, тексттер аркылуу талдап үйрөнүү, турмуштагы этномаданий кырдаалдарга, окуяларга, иш-чараларга аралашуу, таанып-билүүсүн дагы да тереңдетүү. Бул принциптерди ишке ашыруу окуучулардын негизги жана предметтик компетенцияларын калыптандыруу үчүн толук инструменталдык базаны түзүүгө мүмкүндүк бере тургандыгы баса белгиленген. Улуттук баалуулук, каада-салттар Адабий окуу предметиндеги тексттерди окуу жана түшүнүү аркылуу практикада колдонулат. Окуучулардын эне тилинин улуттук лексикалык каражаттарын өздөштүрүү, сөз маанисин билүү, түшүнүү, аны сүйлөө процессинде туура, так, орундуу колдоно алуусу (эне тилинде элинин маданиятын, үрп-адатын, нарк-насилин, улуттук буюмдарын, кийимдерин ж.б. так, туура атай билүү ж.б.) да практикаланат.

Адабий окуудагы улуттук баалуулуктар ар бир тексттин мазмунун талдоодо колдонулат жана ишке ашат. Улуттук баалуулуктарды окутуу жана үйрөтүү проблемасы С.Турусбековдун, С.Рысбаевдин, А.Муратовдун, А.Токтомаматовдун, Б.Абдухамидованын эмгектеринде сунушталган. Кийинки учурдагы жаныдан түзүлүп, толукталган Адабий окуу китеби жана анын методикалык колдонмосу улуттук баалуулуктарды колдонууга кенен орун бере алган. Өзгөчө окуулуктагы “Бабалардан калган сөз” бөлүмү ушул багытта көбүрөөк басымдуулук кылат. Окуулуктардын калган бөлүмдөрүндө да мындай мазмундагы тексттер кездешет.

Улуттук баалуулуктарды окуп-үйрөнүү боюнча окутуунун формалары жана методдору өзгөчө практикаланат. 2-класстын Адабий окуу китебиндеги “Бабалардан калган сөз” бөлүмүндөгү тексттерде төмөнкү мазмунда сунушталган жана ал мектеп тажрыйбасында практикаланып келүүдө. Бөлүмдүн башталышында эле Манас эпосунан үзүндү берилген, мында Кошой, Жолой Дөө жөнүндөгү маалымат балдардын жаш өзгөчөлүгүнө карата сунушталаган Мында окуучулар Манас эпосундагы кыргыз, калмак, баатырлары жөнүндөгү маалыматты алуу менен кыргыз элинин аш берүү салты, андагы каада-салттар, үрп-адаттар менен таанышышат, маалымат алышат. Кыргызда Манас, Кошой, калмакта Конурбай, Жолой деген баатырлар бар экендигин билишет, кыргыздын аш тойлордогу колдонгон оюндары жөнүндө маалымат алышат.

Ал эми ушул эле бөлүмдөгү “Акылдуу бала өзүнүн шаарын кантип сактап калды” деген жомокту окуп жана түшүнүү аркылуу, мында бала -акылмандык сөзүнүн маанисине терен түшүнөт. Кичинекей акылдуу баланын акылмандыгына баа беришет. Мындагы улуу-кичүү салтынын маанисине көңүл бурушат. Акылдуу бала Алеке ханга баруудан тайманган улуу аксакалдарга ханга барууга бел байлайт. Кичинекей акылдуу бала карыган сакалы узун текени, төөнү жетелеп, Алеке ханга барып, анын макулдугун алып, өз шаарын сактап калат. Жомоктун мазмунун талдоодо окуучулар кыргыздын улуу, кичүү, акылдуулук кары жашка карабаганы, кичинекей акылдуу бала аркылуу шаар сакталганын менен таанышып,

тексттеги ач көздүктү акылмандуулук менен женсе болот деген кыргыздын улуттук баалуулуктары менен таанышып, аны мындан ары практикалай алат.

Улуттук баалуулуктар ушул бөлүмдө табышмактарды окуп-үйрөнүү аркылуу да калыптанышын кароого болот. Табышмак- дүйнөдөгү бардык эле элдердин оозеки чыгармачылыгында кеңири учураган [жанрлардын](#) бири. Табышмактар деп кандайдыр бир затты, көрүнүштү же башка абстрактуу түшүнүктөрдү өз аты менен атабай, алардын негизги белгилерин айтып, ошол түшүнүктүн аталышын башка бирөөлөрдүн табуусун талап кылган чакан тапшырмалар. Мисалы: «Асты таш, үстү таш, ортосунда бышкан аш» деген табышмактын жообу «данек» болууга тийиш. Анткени, анда данектин негизги белгилери көрсөтүлүп жатат.. Табышмактар тапкычтыкка, акылмандуулукка, руханий дүйнөнү байытууга арналат. 2-класстын окуу китебиндеги айрым табышмактарга кайрылсак болот:

Итке окшоп каппайт,

Турбайт, баспайт.

Кайтарып эшикти,

Акылсыз бала муну таппайт (**Ачкыч**).

Табышмактарды үйрөнүү окуу, жаттоо, жообун табуу аркылуу ишке ашат. Табышмактар окуу материалына кошумча иретинде текстти талдоодон кийин өз алдынча жаттоо үчүн сунушталат.

Макал — [адамдардын](#) көп жылдан бери келе жаткан философиялык ой корутундуларын жыйынтыктап, алардын турмуш тажрыйбаларынын негизинен алынган, бир же бир нече рифмалашкан жана ритмдешкен сүйлөмдө ойду бүтүрө айткан, тарбиялоо максатында колдонулган фольклордук чыгармалар. Макалдар элдин турмуш тажрыйбасынан улам чыкканын, алардын жалпы нравалык функциясы бирдей экенин мына ушундан да байкоого болот. Макалдар таптык коомдо таптык мүнөзгө ээ болот, башкача айтканда, эзүүчү тап бул же тигил элдик макалдарды өз максатына ылайык бурмалап пайдаланышат. Макалдар фольклордук тексттерде жана бардык эле акын-жазуучулардын чыгармаларында кеңири учурайт жана адам турмушунун бүткүл көрүнүштөрүн өзүнө тема кылып алат [4] . Окуулукка Сөздүн көркү -макал деп аталган чакан маалымат берилип, анда төмөнкү тематикалар сунушталган: ата-эне, үй-бүлө, уул-кыз, эмгек, патриоттук, адамдардын жакшы, жаман сапаттары, окуу-билим жөнүндөгү табышмактар сунушталган. Мында окуучулар макалдардын мазмунун окуп, аларды кара сөз түрүндө талдоо көндүмдөрүн калыптандырышат. Макалдар окууга, түшүнүүгө, жаттоого, талдоого багытталат. Арийне, окуу китебиндеги тексттердин мазмунуна жараша макалдар сунушталып, аларды тексттин мазмунун талдагандан кийин, же өз алдынча окуп, мазмунун талдоо методикасы ишке ашат. Тажрыйбада белгилүү болгондой, кенже мектеп жашындагы балдар макалдарды оозеки жаттоо компетенттүүлүгүнө да ээ болушат.

Жаңылмач - айтууга кыйын болгон уйкаш муундардын, сөздөрдүн туташ келишинин негизинде түзүлүп, ылдам айтканда жаңылып, сөздү так айта албай кала турган сөз тизмектери; фольклордук күлкүлүү чакан жанр. Ал айтылышы үндөш тыбыштардан турган сөз тизмектеринен атайын курулуп, жаш муундарды өз эне тилинде так жана уккулуктуу сүйлөөгө, чечендикке, көркөм сөздү кастарлоого тарбиялайт. Элибиз блдарды

жанылбай бат жана таза сүйлөөсү үчүн кам көрүшкөн. Ошон үчүн алар табышмактарды ойлоп табышкан. Жанылмач айтуунун максаты- жанылбай бат айтууга машыгуу [6], Жанылмачтар да кыргыз оозеки чыгармаларынын, дидактикалык чыгармаларынын курамына кирет. Жанылмачтар балдардын тилдик жатыгуусун, сөздөрдү туура, так, бат айтууга багыттайт. Дидактикалык чыгармалардын бул түрү да текстти окугандан кийин өз алдынча окууга, жаттого берилүүчү окуу материалы катары окутуу системасында практикаланып келет. Ошондой эле жанылмачтар оозеки жана айрым авторлор түзгөн тематикасы боюнча да айырмаланат. 2-класстын окуу китебинде Алыкул Осмоновдун, Абзий Кыдыр уулунун табышмактары берилген. Мисалы:

Суу боюнда дарак өсөт,

Сууну дайым карап өсөт.

Сулуу чачын тарап өсөт,

Суусуз калса аран өсөт.

Көпкөк

Көгүчкөн.

Көгүлтүр

Көркөкө

Көмүлгөн

Көрдүнбү

Көйкөлүп

Көрүнгөн.

Көк түстүү

Көлдү өөп

Көлбүргөн. **Алыкул Осмонов**

Элдик оозеки чыгармалар менен авторлор түзгөн чыгармалардын окшоштуктары, тематикалары айырмаланып турат. Демек, жанылмачтар башталгыч класста сөз, тил жатыктыруучу технология катарында колдонулат жана практикаланат.

Калптар- адамдын кыялынан бүткөн, акылга сыйбаган жок нерсени чындап баян кылган кээде ыр, көпчүлүк учурда кара сөз түрүндөгү оозеки – маданий искусствонун бай казынасында эзелтен бери эле түптөлүп, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган, элдик салттуу поэзиянын алкагында калыптанган жанрлардын түрү орун алган. Алар өз алдынча болобу, же белгилүү бир фольклордук чыгарманын ичинде болобу бирин-бири толуктап, ийкемдүүлүк менен чыгарманын сюжетине сиңип, жуурулушуп кетүү универсалдуулугуна ээ [8]. Элибиз эзелтеден жок жерден сөз таап, болбосту сөз менен болтуруп, балдардын көңүлүн ачышкан. Мындай калптар өзгөчө эле сөз өнөрүнөн жаралган, чыгармалар болуп эсептелип, жаш муундарга элдик оозеки чыгарманын бир түрү катары окуп-үйрөнүлүп келе жатат. Калптар да улуттук баалуулуктун катарын талуктоо менен окуучунун тил жатыктыруучу технология катарында колдонулат. 2-класстын окуу китебинде Н.Ахмедулиндин “Беш өрдөк ” деген чыгармасы берилген. Мында:

Балбан болгом башында,

Туура эки жашымда.

Чап кармашып билектен,

Аюу менен күрөшкөм.....

Текстти окуп, жаттоо менен балада чыгармада калптын тематикасын түшүнүү сезими калыптанат. Калптарды жаттоо, окуп жана түшүнүү, бири-бирин окутуу, өз адынча, жеке, жупта, айтып берүү, топто иштөө технологиялары менен иштөө технологияларына басым жасалат. Окуучунун чыгармачылыгын өнүктүрүү технологиясын колдонууда балдарга ушундай калптарды түзүү, аны айтып берүүгө басым жасалат.

Жомок – оозеки чыгармачылыкта кеңири тараган, көбүнчө ойдон чыгарылган, окуяларды апыртмалуу, фантазиялуу чагылдырган, сюжети кызыктуу, баяндоо түрүндөгү чыгарма. Жомоктор ыр түрүндө да, кара сөз формасында да болот. Фольклористика илиминин тажрыйбасына таянып жана өздүк материалдарга жараша кыргыз жомоктору төмөнкүдөй классификацияланган [9]:

- 1. Айбанаттар жөнүндөгү жомоктор
- 2. Кереметтүү жомоктор
- 3. Турмуштук жомоктор

Жомоктордун жогорудагы классификациясынын бардык түрү башталгыч мектептин окуулукарына сунушталат. Жомоктордун тематикасын окуп-үйрөнүүдө башталгыч класста улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо, байлык, алдыга умутулуу, акылмандык ж.б. улуттук баалуулуктар менен иш жүргүзүлөт. 2-класстын окуу китебинде ушул эле бөлүмгө “Карышкыр менен түлкү” элдик жомогу сунушталган. Мында окуучу түлкү менен карышкырдын бири-бирине болгон мамилесин аныктоо менен ач көздүк, алдыга умтулуу, бири-бирин алдоо, өз пайдасы үчүн күрөшкөндөр, алардын сапаттары жөнүндө маалымат алышат. Жомоктун мазмунун ачууда окуучулар Венндин диаграммасы, тексттин моделин түзүү, кластер, чыгарманын картасын түзүү, синквейн технологиялары менен иштөө аркылуу улуттук баалуулуктардын айырмасын биле алышат.

2-класстын окуу китебине А.Токтомушевдин “Чыпалак бала” легендасы сунушталган. Легенда - элдик оозеки чыгармачылыктын жанры: адамдын көрүнүктүү окуясы же жасаган иши жөнүндө нускоочу мазмунду баяндоо, анык деп кабыл алынган укмуштуу, кереметтүү окуяны баяндоо. Легендада ыр түрүндө берилген. Легенданы окуу жана түшүнүү, сынчыл ойлом, тексттин моделин түзүү, кабарлашып, бири-бирин окутуу, денгээлдеп окутуу ж.б. стратегияларды колдонуу менен тексттин мазмунун талдоого болот. Легендадан бала эн биринчи ал фантастикага окшоштугун, апыртмалуу окуялар басымдуу экендигин баалоо менен каармандарды салыштыруу, сүрөттөө стратегиясына, Венндин диаграммасын колдонууга болот. Төмөндө улуттук баалуулуктарга арналган бир сабактын үлгүсү сунуш кылнат [1].

Сабактын аты: Адабий окуу

Классы: 4

Сабактын темасы: Булбул менен жылан

Сабактын максаты		
Билим берүүчүлүк	Өнүктүрүүчүлүк	Тарбия берүүчүлүк
<i>Чыгарманы көркөм окуу менен мазмунун түшүнүп, чыгарманы ирээттүү тизмектеп өз оюн эркин айтып бере алат.</i>	<i>Башкалар менен ой бөлүшүп, сүйлөө кеби өсөт, чыгармадагы каармандарга мүнөздөмө берет, боорукерлик менен тааш боордуктун маанисин түшүнүп, салыштырат, сынчыл ой жүгүртөт, башкаларды уга билет.</i>	<i>Окуучуларды сезимталдыкка, байкагычтыкка, бирөөгө кыянаттык кылбай, боорукер, адамкерчиликтүү болууга багыт берүү менен тарбиялоо.</i>

Сабактын жабдылышы: Окуу китеби, альбом, карандаш, батман, проектор жана компьютер.

Сабактын тиби: Жаңы билимди өздөштүрүү, чыгармачылык менен иштөө, билгичтиктерин жана көндүмдөрүн жалпылоо.

Сабактын формасы: Жомок, жалпы класс менен иштөө, жеке иштөө.

Сабактын методу: Класстер түзүү, Венндин диаграммасын түзүү, синквейн, мээге чабуул, сүрөт тартуу ж.б.

Сабактын жүрүшү:

Сабактын жүрүшү	Мугалимдин ишмердүүлүгү	Окуучунун ишмердүүлүгү	Компоненттүүлүк
Уюштуруу иши	<i>Саламдашуу.Сабакка даярдоо.</i> <i>Алтын эрежени окуучулар менен бирдикте түзүү.</i>	<i>Саламдашышат.</i> <i>Сабакка даярданышат.</i> <i>Алтын эрежени түзүшөт.</i>	<i>Маалыматтык компоненттүүлүк</i> <i>НК1,</i> <i>НК2.</i>
Үй тапшырмасын текшерүү.	<i>Тапшырманы суроо берүү жана каармандарды сахнада образдуу ойноо же аткаруу менен текшерүүгө болот.</i>	<i>Өздөрүнүн чыгармачылыгын а жарааша, каармандарды сүрөттөп кагазга түшүрүшөт,</i> <i>макетин жазашат жана сахнада ойношот.</i>	<i>НК1,</i> <i>НК2,</i> <i>ПК3.</i>
Жаңы тема:	Мээге чабуул:		

Педагогические науки

	--Кана балдар силер кайсы канаттууну көрүп турасынар? --Булбул жонундо эмне билесинер? - Булбулдун сайраганын уктунар беле? -- Ким булбулча сайраган ды билет? -- -Силер жашаган жерде булбул барбы? -Жылан кандай жандык? -- Ал кайда болот? -- Анын пайдасы барбы? --Жылан жонундо эмне билесинер?	Окуучулар өз ойлору менен бөлүшөт. Булбулдун сүрөтүн тартышат. Булбулча сайрашат ж.б. Ар бир ой баалуу. Жыландын сүрөтүн тартышат. Жыландын түрлөрүн аташат. Анын пайдалуу жана зыяндуу жактарын айтышат. Жылан жөнүндө кандай чыгармаларды окугандыгы жөнүндө да айтышат.	НКЗ, ПК1, ПК2, ПК3.
Булбул менен жылан.	Балдар бүгүн биз кандай жандыктар жөнүндө маалымат алдык? Эмесе биздин бүгүнкү өтө турган темабызды силер менен бирдикте аныктап алдык. “Булбул менен жылан”. Чыгармачылык менен чыгармадагы каармандарга мүнөздөмө беребиз.	Булбул жана жылан жөнүндө ой бөлүшөт. Окуучулар чыгарманы өз алдынча, кунт коюуп окуп, мазмунун түшүнөт. Класстер түзүшөт.	НК2, НКЗ, ПК1, ПК2, ПК3.

		<i>Венндин диаграммасын толтурушат.</i> <i>Сүрөт тартуу менен каармандарды көрсөтүшөт.</i> <i>Эссе жазышат.</i>	
<i>Сабакты бышыктоого карата суроолор.</i>	<i>Булбулдун тынчсызданганынын себеби эмнеде?</i> <i>Булбулдун мукам добушу жыланга таасир эттиби ? Эмне себептен?</i> <i>Жакшылыкты түшүнбөгөн, баалабагандарга эмне десе болот?</i> <i>Таш боор дегенди кандай түшүнөсүнөр?</i>	<i>Окуучулар топто иштөө менен берилген суроолорго толуктоо киргизип, чыгарманын маңызын терең түшүнүп, сынчыл ой пикирлерин эркин айта алышат.</i>	<i>НК2,</i> <i>НК3,</i> <i>ПК1,</i> <i>ПК2,</i> <i>ПК3.</i>
<i>Сабакты жыйынтыктоо .</i>	<i>Бул чыгарманын мазмунун түшүнүү менен адамдардагы оң жана терс сапаттарды атап бере аласынарбы?</i>	<i>Жупта иштөө менен адамдардын оң жана терс сапаттарын айырмалап көрсөтө алышат.</i>	<i>НК1,</i> <i>НК3.</i>
<i>Үйгө тапшырма</i>	<i>“Булбул менен жылан” чыгармасынын аягын кантип бүтүрөт элеңер?</i>	<i>Окуучулар өз чыгармачылыгын а жараша көркөмдөп, кооздоп аткарышат.</i>	
<i>Баалоо.</i>	<i>Диагностикалык баалоо. Окуучулардын чыгармачылык менен иштөөсүнө, сынчыл ой жүгүртүүсүнө, суроолорго жооп берүүсүнө карата бааланат.</i>	<i>Топто иштөөдө окуучулар бири-бирин баалашат.</i>	

Корутунду. Биз жогоруда макаланын мазмунун ачууда башталгыч класстарда Адабий окуу сабагындагы улуттук баалуулуктар, алардын актуалдуу маселелерине

токтолдук. Улуттук баалуулуктардын манызын элдик оозеки чыгармалар түзөт, анын ичиндеги жомоктор, тамсилдер, уламыштар, легендалар, табышмактар, макалдар, жанылмачтар, калптар окуп-үйрөтүлөт. Элдик оозеки чыгармаларды окуп-үйрөнүү аркылуу кенже мектеп жашындагы балдар кыргыз элинин үрп-адаты, каада-салттары менен таанышуу аркылуу ар бир чыгарманын, же тексттин мазмунуна андагы улуттук баалуулуктарды окуп-үйрөнөт. Улуттук баалуулуктарды окуп-үйрөнүүдө заманбап технологияларды колдонуу менен үйрөтүү да учурдун талабы [10, 11]. Улуттук баалуулуктарды окуп-үйрөнүү дайыма актуалдуу тема катарында окуп-үйрөтүлөт.

Адабияттар

- 1.Медиасабак <https://mediasabak.org/kg/education/expert/lessons/100/description/>
- 2.Жоробек Борбодоев, Кыргыз элинин улуттук баалуулуктары жана жаштарга билим, тарбия берүүдөгү көйгөйлөр жөнүндө. https://mnienie.akipress.org/unews/un_post:24797
- 3.<https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D1%8B%D1%88%D0%BC%D0%B0%D0%BA>
- 4.<https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%BB>
- 5.<https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B0%D2%A3%D1%8B%D0%BB%D0%BC%D0%B0%D1%87>
- 6.Абдухамидова Б.А., Рысбаев С.К.,Ибраимова К.Адабий окуу.2-класс үчүн.- Бишкек, 2013.-142 б.
- 7.Беделова К.А. Мектептерде дидактикалык чыгармаларды жанрдык өзгөчөлүгүнө жараша окутуунун методикасы. Канд дисс. Авторефераты.-Бишкек, 2014
- 8.[https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%BF\(%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D1%8F%D1%82\)](https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%BF(%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D1%8F%D1%82))
- 9.<https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%BA>
- 10.Доминова И.Этномаданий баалуулуктар- элдик тарбиялоонун булагы катары.ОшМПУнун жарчысы,№2, 2023.12-16 б.б.
- 11.Үкүева Б.К., Нооманова А.М.Адабият сабагын жаны технологиялар аркылуу окутуунун өзгөчөлүктөрү.- ОшМПУнун жарчысы, №2-1, 2024.115-120 б.б.

УДК: 81.0

Татаал сүйлөмдөрдүн илимий эмгектерде колдонулушу

Бакирова Г.К., Баатаева А.К.

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты

Аннотация. Макалада тилдик каражаттар кеп жүрүп жаткан жагдай-шартка, пикир алышуунун чөйрөсүнө, кептин максатына жараша ылайыкталып колдонулушунун натыйжасында кептин стилдик түрлөргө бөлүнөрү, алардын уюшулуу ыкмаларынын бирдей эместиги жөнүндө сөз болуп, жазма китеп стилинин өзгөчөлүгү катары тилдик каражаттарды адабий тилдин нормасына ылайыктап колдоно билүү экендиги белгиленет. Аталган стилдин бир түрү катары кыргыз адабий тилинин илимий стилинин жаралышы, калыптанышы, илимий билимдердин түрдүү тармактарынын пайда болушу, илимий стилдеги материалдар алдын-ала ойлоо аркылуу түзүлгөн жеке адамдын кеп ишмердигинин түрү экендиги айтылат. Илимий стилдин негизги максаты, объективдүү чындыкты чагылдыруу аркылуу андагы мыйзам ченемдүүлүктөрдү аныктоо, иликтөөнүн чындыкка ылайык келерин далилдөө өзгөчөлүктөрү белгиленет.

Иште илимий стилде колдонулуучу негизги синтаксистик каражаттардын бири болгон татаал сүйлөмдөрдүн табияты, сүйлөмдүн жөнөкөй түрлөрүнөн башталып, азыркы татаал, кылдат системасына чейин өнүгүп жеткендиги, жазма кепте маалыматтарды арбын, жеткиликтүү билдирүү максатында активдүү колдонулушу айтылат. Татаал сүйлөмдөрдүн маанилик жана структуралык жактан түрдүү өзгөчөлүктөргө ээ болуу менен тексттерде ар кандай стилистикалык кызмат аткаары белгиленип, илимий эмгектердин тили так болуш үчүн тилдик каражаттардын түз маанисинде гана колдонулары, тилдик каражаттары боюнча стилдин башка түрлөрүнөн айырмаланган өзгөчөлүктөрү кыргыз тилинин материалдарынан жыйналып алынган мисалдардын негизинде талдоого алынат.

Өзөктүү сөздөр. Кеп, кептин жагдай-шарты, чөйрөсү, стиль, тилдик норма, илимий билимдер, татаал сүйлөм

Использование сложных предложений в научных работах

Бакирова Г.К., Баатаева А.К.

Жалал-Абадский государственный университет

Аннотация. В статье рассматривается деление речи на стилистические типы и различия в способах их организации как результат приспособления языковых средств к ситуации их употребления, сфере общения и цели речи. Отмечается, что характерной чертой стиля письменной книги является умение использовать языковые средства в соответствии с нормами литературного языка. В качестве разновидности данного стиля говорится о возникновении и формировании научного стиля кыргызского литературного языка, возникновении различных отраслей научного знания, а научный стиль является видом речевой деятельности личности, создаваемой посредством преднамеренного мышления. Основная цель научного стиля — выявить закономерности в объективной

реальности путем ее отражения и продемонстрировать, что исследование соответствует действительности.

В работе рассматривается природа сложноподчиненных предложений — одного из основных синтаксических приемов научного стиля, их развитие от простых типов предложений до современной сложной, изолированной системы, а также их активное использование в письменной речи с целью выражения информации в содержательной и доступной форме. Отмечается, что сложные предложения, обладая разными семантическими и структурными признаками, выполняют в текстах разные стилистические функции. В целях обеспечения точности языка научных работ языковые средства используются только в их буквальном смысле. На примерах, собранных на материалах кыргызского языка, анализируются особенности языковых средств, отличающие их от других видов стиля.

Ключевые слова. Речь, речевой контекст, среда, стиль, языковые нормы, научное знание, сложные предложения

The use of complex sentences in scientific works

Bakirova G.K., Baataeva A.K.

Jalal-Abad State University

Annotation. *The article discusses the division of speech into stylistic types as a result of the use of linguistic means in accordance with the situation in which the speech is taking place, the sphere of communication, and the purpose of speech, and the differences in their organizational methods, and notes that a feature of the written book style is the ability to use linguistic means in accordance with the norms of the literary language. As a type of this style, it is noted that the emergence and formation of the scientific style of the Kyrgyz literary language, the emergence of various branches of scientific knowledge, and the scientific style is a type of speech activity of an individual created through premeditation. The main purpose of the scientific style is to identify patterns in it by reflecting objective reality, and to prove the truthfulness of the investigation.*

The work discusses the nature of complex sentences, one of the main syntactic means used in the scientific style, its development from simple types of sentences to the current complex, sophisticated system, and its active use in written speech for the purpose of presenting information in a rich and accessible manner. It is noted that complex sentences, having different semantic and structural features, perform various stylistic functions in texts, and in order to ensure the accuracy of the language of scientific works, linguistic means are used only in their literal sense, and the features of linguistic means that distinguish them from other types of style are analyzed on the basis of examples collected from the materials of the Kyrgyz language.

Key words. *Speech, speech situation, environment, style, linguistic norm, scientific knowledge, complex sentence*

Киришүү. Тилдик каражаттар кеп жүрүп жаткан жагдай-шартка, пикир алышуунун чөйрөсүнө, кептин максатына жараша ылайыкталып, тандалып колдонулат. Анын натыйжасында кеп стилдик түрлөргө бөлүнөт. Кептин стилдери тилдик каражаттардын

тандалып колдонулушу жана уюшулуу ыкмалары боюнча бирдей эмес. Ошондуктан алар жалпысынан оозеки сүйлөшүү жана жазма китеп стилдерине бөлүнөт. Жазма китеп стили тилдик каражаттардын бардык мүмкүнчүлүктөрүн адабий тилдин нормасына ылайыктап колдоно билүү аркылуу ишке ашат. Стильдин бул түрүндө адабий тилдик нормалар так сакталып, ал жазма кептин максатына ылайык колдонулган тилдик каражаттары боюнча бир нече түрлөргө бөлүнөт. Жазма-китеп стилинин бул аталган түрлөрүнүн ар бири өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрү боюнча бири-биринен айырмаланып турат [5]. Аларды өз ара айырмалап турган негизги белгилердин бири анда колдонулуучу тилдик каражаттар эсептелет.

Стильдин аталган түрлөрүндө колдонулуучу негизги синтаксистик каражаттардын бири – тилдеги татаал сүйлөмдөр. Татаал сүйлөмдөрдүн табияты структуралык бөтөнчөлүгү менен шартталган. Анын тутумундагы сүйлөмдөр өз алдынча интонацияга ээ болбой, бардыгын бириктирип турган бир гана татаал сүйлөмдүк интонация катышат. Ошондуктан адамзаттын өзүн курчап турган жаратылыштын кубулуштарын, сырдарын байкоодон кылдат байланыштарын билүүгө чейин жеткен сыяктуу, татаал сүйлөмдөр да сүйлөмдүн жөнөкөй түрлөрүнөн башталып, азыркы татаал, кылдат системасына чейин өнүгүп жеткен [3:281]. Алар жазма кепте маалыматтарды арбын, жеткиликтүү билдирүү максатында стильдин бардык түрлөрүндө активдүү колдонулат. Алар маанилик жана структуралык жактан түрдүү өзгөчөлүктөргө ээ болуу менен тексттерде ар кандай стилистикалык кызмат аткарат.

Кыргыз адабий тилинин илимий стили ХХ кылымдын 20-жылдарынан баштап кыргыз коомчулугунун өз ара карым-катыш муктаждыгынын натыйжасында калыптанган. Совет бийлигинин алгачкы жылдарынан тартып эле элдин сабатсыздыгын жоюу максатында кыска мөөнөттүн ичинде, башкача айтканда, 20-жылдардын орто ченинен тартып 40-жылдарга чейин орто мектептер жана окуу жайлары үчүн илимдин ар түрдүү тармактары боюнча окуу китептери түзүлүп, же орус тилинен кыргыз тилине которулуп, басылып чыга баштаган [4:85]. Ошондуктан кыргыз адабий тилинин илимий стилинин жаралышы жана калыптанышы илимий билимдердин түрдүү тармактарынын пайда болушу, окутуунун жалпы мүнөзгө ээ болушу менен түздөн-түз байланышкан. Илимий стильдеги материалдар алдын-ала ойлоо аркылуу түзүлгөн жеке адамдын кеп ишмердүүлүгү түрүндө ишке ашат. Натыйжада илимий тексттерде жазма стильге мүнөздүү болгон тилдик каражаттар калыптана баштайт. Демек, илимий стиль илимдин түрдүү тармактары боюнча жазылган илимий эмгектердин, окуу китептеринин тилдик өзгөчөлүктөрүн өзүнө камтыйт. Ал тилдик каражаттардын колдонулушу боюнча стильдин башка түрлөрүнөн айырмаланган өзгөчөлүктөргө ээ.

Илимий стильдин негизги максаты дүйнөдөгү объективдүү чындыкты чагылдыруу аркылуу андагы мыйзам ченемдүүлүктөрдү аныктоо, иликтөөнүн чындыкка ылайык келерин далилдөө болуп саналат. Мында ойдун логикалык жактан ачык-айкын болушуна, илимий түшүнүккө так аныктама берилишине өзгөчө көңүл бурулат. Ошондуктан илимий эмгектердин тили так болуш үчүн тилдик каражаттар өзүнүн түз маанисинде гана колдонулат.

Анализ. Илимий стильдин эң негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири жалпы закон ченемдүүлүктөрдү аныктоого умтулган жалпылангандык белгиси болуп саналат.

Ошондуктан илимий стильге жалпы түшүнүктөрдү, абстрактуу нерселерди билдирүүчү

сүйлөмдөр мүнөздүү. Мисалы: *Бир кезде көпчүлүк эл үчүн ачык-айкын, белгилүү болгон сөздөр бара-бара эскирип, колдонуудан чыгып, андай сөздөр элдик оозеки чыгармаларда, жазма эстеликтерде жана көркөм адабий чыгармаларда гана кездешет.* Келтирилген мисалдагы багыныңкы байланыштагы бул татаал сүйлөм аркылуу тил илими боюнча материалдардан тилдин эскирип, колдонуудан чыгып калган лексикалык катмары жөнүндөгү жалпыланган түшүнүк берилди.

Илимий стилдин жалпы закон ченемдүүлүктөрдү, ага мүнөздүү болгон белгилерди, себеп жана натыйжаны аныктоочу логикалуулук белгисин белгилүү бир ырааттуулукта берүү үчүн илимий эмгектерде себеп-натыйжа, шарттуу багыныңкы татаал сүйлөмдөр арбын колдонулат [2:48-49].

Мисалы: *Бакалар жаандын качан жаай тургандыгын алдын-ала сезишкендиктен, Африка элдери байыртадан бери эле баканын сезгичтигин пайдаланып келишкен.* Мында жаныбарлар дүйнөсүндөгү бакалар жөнүндө айтылуучу илимий маалыматтын себебин түшүндүрүүчү себеп багыныңкы сүйлөм зоология илими боюнча жазылган илимий эмгектерден алынган.

Ал эми: *Күндөлүк гимнастикалык көнүгүүлөр канчалык көп аткарылса, денедеги жетишсиз кыймылдар ошончолук тез жок болот.* - деген сүйлөмдө дене тарбия илиминдеги ден соолукту чыңдоонун талабын аныктоочу шарттарды түшүндүргөн шарттуу багыныңкы сүйлөм илимий стилдин текстине мүнөздүү.

Кыргыз адабий тилинин илимий стили орус тилиндеги илимий эмгектердин негизинде калыптанган. Бул процесс орус тилинен илимий терминдерди өздөштүрүү жана илимий тексттерди кыргыз тилине которуу менен коштолуп жүрүп отурган. Бирок кыргыз адабий тилинин илимий стили тилдик каражаттары боюнча кескин айырмаланат. Аталган стилдин негизги тилдик каражаттары катары илимий терминдер жана тармактык илимий сөздөр эсептелет. Ошондой болсо да, илимий ой жүгүртүү менен анын синтаксиси тыгыз байланышта болот. Илимий кептеги маалыматтык жыштык текстте татаал сүйлөмдөрдү активдүү колдонууну талап кылат [1:30-31]. Ошондуктан кыргыз адабий тилинин бул стилинде татаал сүйлөмдөрдүн дээрлик бардык түрлөрү колдонулат.

Кыргыз адабий тилинин илимий стили синтаксистик жактан айырмаланган өзгөчөлүктөргө ээ. Мында жөнөкөй сүйлөмдөрдүн колдонулушу илимий эмгекте ойду туюнтуудагы ыкчамдуулукту пайда кылса, тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн колдонулушу айтылуучу ойду кеңири, өз ара байланыштуу жана системалуу берүү мүмкүнчүлүгүн түзөт.

Тилчи Ж.Мураталиеванын [4:94] пикири боюнча илимий стилдин синтаксистик каражаттарына тике жана кыйыр сөздүү сүйлөмдөр да мүнөздүү. Себеби илимий эмгектин автору өзүнүн оюн бекемдөө үчүн башка бирөөнүн пикирине таянат. Илимий стилге тиешелүү болгон тилдик каражаттардын бул өзгөчөлүгү аны башка стилдердин тилинен айырмалап турат. Илимий кептеги маалыматтардын жыштыгы илимий эмгектерде татаал сүйлөмдөрдүн активдүү колдонулушун талап кылат. Ошондуктан кыргыз адабий тилинин илимий стилинде татаал сүйлөмдөрдүн дээрлик бардык түрлөрү колдонулат.

Илимий эмгектерде пайдаланылуучу жазма булактарда колдонулуучу тике сөз менен автордун сөзү түрдүү формада орун алат. Кыргыз адабий тилинин илимий стилинин өнүгүшүндөгү жетишкендиктерге себеп катары улуттук алфавиттин иштелип

чыгышына байланыштуу жалпы эл үчүн түшүнүктүү, жеткиликтүү болгон, анын натыйжасында байланыш каражаты катары ийкемдүү кызмат өтөй ала турган жазма булактардын, башкача айтканда, саясий-популярдык, илимий-техникалык эмгектердин, көркөм жана публицистикалык адабияттардын пайда болушу, алардын андан ары өөрчүп-өнүгүшү себепкер болсо, экинчиден, орус тилинин тийгизген таасири маанилүү роль ойногон. Мисалы: *В.Белинский мындай деген: «Адамды табийгат жаратып, коом тарбиялап өстүрөт». «Адамды,-деген В.Белинский,-табийгат жаратып, коом тарбиялап өстүрөт». «Адамды табийгат жаратып, коом тарбиялап өстүрөт», - деген В.Белинский.*

Бул сыяктуу жазма булактардан алынган, орус тилинен кыргызчага которулган сүйлөмдөрдүн жана башка шарттардын таасири астында кыргыз тилинде илимий эмгектерди жаратуучунун ой-пикирин билдирүүчү татаал сүйлөмдөр калыптанган. Мындай тилдик көрүнүштөрдүн натыйжасында кыргыз адабий тилинин илимий стилинде тике жана кыйыр сөздөр камтылган татаал сүйлөмдөрдүн колдонулушу ишке ашкан.

Кыргыз тилинин илимий стилин көркөм жана публицистикалык стилден кескин түрдө ажыратып кароого болбойт, анткени алардын ортосунда көптөгөн маселелер боюнча байланыштар бар. Маселен, көркөм адабият багытындагы илимий иликтөөлөр көркөм стилдин материалдарына таянат, ал эми коомдук-социалдык багыттагы иликтөөлөр үчүн публицистикалык стилдин материалдары пайдаланылат. Экинчиден, аталган стилдердин ар биринде татаал сүйлөмдөр басымдуу колдонулат.

Стилдин түрлөрүнүн ичинен илимий стилде колдонулган татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири-бири менен уюмдашуу жолдору ар түрдүү болуп, алар түрдүү стилистикалык өзгөчөлүктөргө ээ. Маселен, кыргыз тилиндеги тең байлааныштагы татаал сүйлөмдөрдүн бардык түрлөрү илимий стилдин материалдарында активдүү колдонулат. Мисалы: *Эки тутумдуу сүйлөмдөр ээ менен баяндооч мүчөлөрдөн туруп, алар сүйлөмдүн негизи катары келсе, бир тутумдуу сүйлөмдөрдө бир гана баш мүчө катышат.* Мында кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн бир түрү болгон көп багыныңкылуу татаал сүйлөм кыргыз тил илиминин материалдарынан алынды.

Ал эми: Чегирткенин буттары секирүүгө ылайыкталган, чатыр сымал канаты денесин жабат, чырылдоочу органдары бар. – деген сыяктуу сүйлөмдөр тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн да илимий стилде активдүү колдонуларын айгинелейт. Бул мисал зоология илими боюнча жазылган тексттен алынды.

Кызматтан демократиялык уюмдардын өкүлдөрү гана четтетилген, ал эми мурдагы улутчулдар, улутчул-демократиялык партиянын мүчөлөрү мамлекеттик мекемелерде иштөөсүн улантууда. – деген мисалдагы ал эми деген байламта аркылуу байланышкан тең байланыштагы татаал сүйлөм саясий илимге тиешелүү болуп колдонулду. Ошондой эле: *Банк көп тармактуу операцияларды жүргүзүп турат: тышкы сооданы жүргүзүү үчүн кредиттерди берет; жиберилген акчаларды катыштырат жана сактайт; башка өлкөлөр менен болгон эсеп-кысаптарды ишке ашырат.* – деген мисалдан кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн бир түрү болгон бул сыяктуу чечме сүйлөмдөр экономика боюнча жазылган илимий эмгектерде арбын колдонулары байкалат.

“Көрүнүктүү жазуучубуз Т.Сыдыкбеков каармандардын элесин ачуу, мүнөз түзүү, жер-сууну сүрөттөө, тил байлыгын орундуу пайдаланып, аны байытуу жагында

жазуучулардын ашар белестери аз эмес экендиги жөнүндө айтты» деген сүйлөмдө тике жана кыйыр сөз катышкан татаал сүйлөмдөр илимий стилге мүнөздүү болуп, аталган стилде активдүү колдонулуучу сүйлөмдөрдүн тобуна кирет. Кыргыз адабий тилинин илимий стилинде татаал сүйлөмдөрдүн колдонулушунда өзүнө гана мүнөздүү болгон көптөгөн тилдик бөтөнчөлүктөр орун алган.

Корутунду. Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн негизги түрлөрү болгон тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр стилдин түрлөрүндө ар түрдүү өзгөчөлүктө колдонулат. Илимий стилде колдонулуучу тилдик каражаттар өзүнүн тактыгы, жыйынтыктуулугу менен айырмалангандыктан, бул стилде бардык тилдик каражаттар өзүнүн түз маанисинде колдонулат.

Стилдин аталган түрүндө эки тутумдуу жана бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн айкалышынан куралган байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөн салыштырма, мезгилдеш, себептеш, шартташ, каршылаш тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана чечме сүйлөмдөр, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бардык түрлөрү басымдуу колдонулат. Ал эми багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр илимий тексттин мазмундук талабына ылайык чектөөсүз колдонула берет.

Илимий стилдин синтаксисине тике жана кыйыр сөздүү сүйлөмдөр да мүнөздүү. Маселен, тике сөз илимий-монографиялык эмгектерде жолугуп, ал аркылуу автор өзүнүн оюн бекемдөө үчүн башка бирөөнүн пикирине таянат. Стилдин аталган түрүнүн бул өзгөчөлүгү аны башка стилдин түрлөрүнөн кескин айырмалап турган тилдик каражаттар болуп саналат.

Демек, стилдин бардык түрлөрүндөгү маалыматтык жыштык тексттерде татаал сүйлөмдөрдүн кеңири жана активдүү колдонулушун талап кылат. Ошондуктан кыргыз адабий тилинин бардык стилдик түрлөрүндө татаал сүйлөмдөрдүн маанилик жана структуралык түрлөрүнүн активдүү колдонулушу боюнча жүргүзүлгөн иликтөөлөр тилдеги татаал сүйлөмдөрдүн табиятын терең өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Адабияттар

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 4-китеп.-Б., 2004. - 128 б.
2. Давлетов С. Байланыштуу речь.- Б.: Мектеп, 1999. – 68 б.
3. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси.-Ф.: Мектеп, 1979. – 324 б.
4. Мураталиева Ж. Илимий стиль жөнүндө. - китепте: Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү.-Ф., 1983. – 285 б.
5. Мусаева В.И. Байланыштуу кепти, кептин стилдерин окутуу.-Б., 2009. – 144 б.

Авторлор жөнүндө маалымат

Бакирова Гүлжан Коккозовна – фил.и.к., Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. 0777430543.

guljan.b.k@mail.ru

_____ Педагогические науки _____

Баатаева Айнура Камаловна – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. 0220730082.
baataevaainura@gmail.com

УДК. 81.0

Сөз мүчөлөрүндө үнсүздөрдүн туура жазылышы

Бакирова Г.К., Бакашова Ж.А.

Жалал-Абад мамлекеттик университетини

Аннотация. Макалада жазуу аркылуу гана ар бир элдин тили өзүнүн адабий тилдик формасына ээ болуп, анын жалпы элдик бирдиктүү нормалары калыптанары, жазуу кебин жеткиликтүү, түшүнүктүү ишке ашыруу үчүн ар бир тилде жазуу иштерин жөнгө салуучу орфографиялык нормалардын болушу талап кылынары белгиленет. Жазуу нормаларын белгилөө орфографиянын милдети экендиги, жазуу эрежелерин талап кылуучу тилдик көрүнүштөрдүн фонетикалык процесстерге байланыштуу экендиги жөнүндө сөз болот.

Иште азыркы кыргыз орфографиясынын негизги принциптерин иштеп чыгуунун тарыхы К.Тыныстановдун ишмердүүлүгү менен байланыштырылат. Кептик агымда айрым уңгу сөздөргө мүчө уланганда сөздүн уңгусу түрдүү тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап, анын натыйжасында сөздөрдүн оозеки айтылышы менен жазылышындагы айырмачылыктарды белгилөө менен, алардын туура жазылышы орфографиялык норма, эрежелерге негизделет. Кыргыз тилинин төл сөздөрүндө жана башка тилдерден кирген сөздөрдө мүчө уланган сөздөрдөгү үнсүз тыбыштардын жазылышындагы өзгөчөлүктөргө кыргыз тилинин материалдарынан жыйналып алынган мисалдар келтирилет. Тилдеги орфограммаларды пайда кылуучу тилдик кубулуштардын келип чыгышы тыбыштардын комбинатордук жана позициялык өзгөрүүлөрүнүн натыйжасында орун алары тиешелүү мисалдардын негизинде талдоого алынат.

Өзөктүү сөздөр. Адабий тил, жазуу, тилдик норма, орфограмма, фонетикалык процесстер, орфографиялык норма, орфографиялык принциптер, үнсүз тыбыштар.

Правописание согласных в окончаниях

Бакирова Г.К., Бакашова Ж.А.

Жалал-Абадский государственный университет

Аннотация. В статье отмечается, что только посредством письменности язык каждого народа приобретает свою литературную языковую форму и формируются его единые национальные нормы, а для осуществления письменной речи доступным и понятным способом каждому языку необходимо наличие орфографических норм, регламентирующих письмо. Говорят, что задачей орфографии является установление норм письма, а языковые явления, требующие правил письма, связаны с фонетическими процессами.

В работе история развития основных принципов современной кыргызской орфографии связывается с деятельностью К. Тыныстанова. При присоединении к словам в потоке речи определенных корней корень слова претерпевает различные звуковые изменения, что в результате создает различия в устном произношении и написании слов, а правильное их написание основывается на орфографических нормах и правилах.

Приведены примеры, собранные на материалах кыргызского языка, иллюстрирующие особенности написания согласных в словах, являющихся причастиями в исконно кыргызских словах и в словах, заимствованных из других языков. На соответствующих примерах анализируется происхождение языковых явлений, формирующих правописание в языке в результате комбинаторных и позиционных изменений звуков.

Ключевые слова. Литературный язык, письмо, языковая норма, орфография, фонетические процессы, орфографическая норма, орфографические принципы, согласные.

Spelling of consonants in endings

Bakirova G.K., Bakashova J.A.

Jalal-Abad State University

Annotation. *The article notes that only by means of writing, the language of each nation acquires its literary language form and its unique national norms are formed, and for the implementation of written speech in an accessible and understandable way, each language needs the presence of orthographic norms that regulate writing. They say that the task of orthography is the establishment of writing norms, and linguistic phenomena that require writing rules are connected with phonetic processes.*

In the work, the history of the development of the basic principles of modern Kyrgyz orthography is connected with the activities of K.Tynistanova. When joining words in the stream of speech, certain roots of the root of the word undergo various sound changes, which as a result creates differences in the oral pronunciation and spelling of words, and their correct spelling is based on orthographic norms and rules. The given examples, collected on the materials of the Kyrgyz language, illustrating the peculiarities of writing consonants in words that are participles in originally Kyrgyz words and in words borrowed from other languages. The origin of language phenomena, which form spelling in language as a result of combinatorial and positional changes of sounds, is analyzed in relevant examples.

Key words. *Literary language, writing, language norm, orthography, phonetic process, orthographic norm, orthographic principles, consonants.*

Киришүү. Тил – адамдардын пикир алышуусунун, бири-бири менен байланыш-катнаш жасоосунун негизги куралы. Тил аркылуу жасалган байланыш, берилип жаткан ой-пикир оозеки жана жазуу жүзүндө ишке ашат. Жазуу аркылуу гана ар бир элдин тили өзүнүн адабий тилдик формасына ээ болуп, анын жалпы элдик бирдиктүү нормалары калыптанат. Адамдардын жазуу аркылуу ишке ашырылуучу байланыш-катышы үчүн тилдин графикалык каражаттарын гана колдонуу жетишсиздик кылат. Графикалык каражаттарды, башкача айтканда, тамгаларды гана пайдалануу менен сөздөрдү ар ким өз билгенинче жаза берүүгө туура келсе, анда бир эле сөз бир нече түрдө жазылып, жазуудагы башаламандыктар орун алат. Мындай көрүнүштөр адамдардын бири-биринин оюна толук түшүнүшүнө да тоскоолдуктарды жаратат. Ошондуктан жазуу кебин жеткиликтүү, түшүнүктүү ишке ашыруу үчүн ар бир тилде жазуу иштерин жөнгө салуучу орфографиялык нормалардын болушу талап кылынат.

Орфография белгилүү бир тилдеги сөздөрдү жана алардын маани берүүчү бөлүктөрүн бир түрдүү жазуу үчүн белгиленген эрежелердин системасы жана аны

үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү катары тилдин өнүгүшүндө мааниси чоң. Сөздөрдү адабий тилдин нормасына ылайык бир түрдүү жазуу нормаларын белгилөө орфографиянын милдети болуп саналары белгилүү. Атайын жазуу эрежелерин талап кылуучу тилдик көрүнүштөр тилдеги ар кандай фонетикалык процесстердин негизинде пайда болот. Башкача айтканда, тилдеги айтылышы менен жазылышы бири-бирине туура келбей, орфограммаларды пайда кылуучу тилдик кубулуштар көп учурда сөздөгү тыбыштардын бири-бирине таасир этишинин натыйжасында же тыбыштардын сөздөн алган орду боюнча келип чыккан комбинатордук жана позициялык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында орун алат [1:118].

Тил илиминдеги мындай орчундуу маселеден четте калбай, өз учурунда кыргыз жазма адабий тилин жана илимий тил таанууну баштоочулардын бири катары К.Тыныстанов [4] кыргыз улуттук жазуусун, азыркы кыргыз орфографиясынын негизги принциптерин иштеп чыгууда чоң салым кошуп, ал иштеп чыккан жазуу эрежелеринин долбоору элге жайыла баштаган жана «Жаңы алфавит коомунун достору» аттуу уюм түзүп, анын башкармалыгына, кийин Борбордук Комитетине 1927-жылга чейин жетекчилик кылган.

Кептик агымда айрым уңгу сөздөргө мүчө уланганда сөздүн уңгусу түрдүү тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап, мындай фонетикалык процесстер сөздөгү тыбыштардын өз ара айкалыша айтылып, бир тыбыштын экинчисине таасир этишинин натыйжасында пайда болгон комбинатордук өзгөрүүлөрдү жаратат. Натыйжада тилдеги сөздөрдүн оозеки айтылышы менен жазылышындагы айырмачылыктар орун алат. Тыбыштык түзүлүшү жагынан бул сыяктуу өзгөрүүлөргө учураган сөздөрдүн оозеки айтылышы адабий тилдин орфоэпиялык нормаларына таянса, туура жазылышы орфографиялык норма, эрежелерге негизделет.

Анализ. Кыргыз тилинин материалдары боюнча мүчө уланган сөздөрдө үнсүз тыбыштардын жазылышындагы өзгөчөлүктөрдү жазуу эрежелерине баш ийген үнсүз тыбыштардын жайгашуу орду жана жазылышы боюнча бир катар өзгөчөлүктөр белгиленет. Анткени сөзгө уланган мүчөдөгү үнсүз тыбыштардын айтылышы жана жазылышында бир топ тыбыштык өзгөрүүлөр пайда болот. Башкача айтканда, уңгудагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын таасиринин натыйжасында мүчөдөгү үндүү жана үнсүз тыбыштар прогрессивдүү мүнөздөгү комбинатордук жана позициялык өзгөрүүлөргө дуушар болот [1:57]. Кыргыз тилинин орфографиялык эрежелеринде сөз мүчөлөрүнүн жазылышы фонетикалык принципке негизделет. Фонетикалык принцип боюнча сөз мүчөлөрү уңгудагы тыбыштардын таасири менен кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болсо, орфографиялык норма боюнча сөз мүчөлөрү ошол өзгөргөн тыбыштык түрү боюнча жазылат [5:7]. Маселен, кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштар менен башталган сөз мүчөлөрүнүн басымдуу көпчүлүгү уңгунун аягындагы үнсүздөргө карай түрдүү тыбыштык өзгөрүүлөргө учурайт.

Кыргыз тилиндеги сөз мүчөлөрүнүн ичинен б, г, д, л, н тыбыштары менен башталган мүчөлөрдүн башкы тыбыштары уңгунун аягындагы жумшак жана каткалаң үнсүздөрдүн таасири менен ар түрдүү өзгөрүүлөргө учурап айтылат жана жазууда ошол өзгөргөн түрү боюнча жазылат. Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринде [7:11] мындай сөз мүчөлөрүнүн эң көп өзгөрүүгө учураган түрү он эки вариантка ээ болору белгилүү. Мисалы, илик жөндөмөсүнүн -нын мүчөсү уңгунун аягындагы тыбыштарга карай -нын, -нин, -нун, -нүн,

-дын, -дин, -дун, -дүн, -тын, -тин, -тун, -түн варианттарында өзгөрүп, он эки түрдүү колдонулат. Аталган мүчө үндүү менен аяктаган сөздөргө уланганда атанын, эненин, тоонун, үкүнүн, уяң үнсүздөр менен аяктаган сөздөргө уланганда кандын, келиндин, колдун, төрдүн, каткалаң үнсүздөр менен аяктаган сөздөргө уланганда таштын, эшиктин, оттун, өтүктүн түрүндөгү тыбыштык түрлөргө өзгөрүп, кыргыз тилинин орфографиялык нормасы боюнча ушул өзгөргөн варианттарда жазылышы белгиленген.

Уңгуга уланганда бул сыяктуу түрдүү тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап колдонулган сөз мүчөлөрү морфология илиминде ээрчиме мүчөлөр [2:15] деп аталат. Мындай мүчөлөргө кыргыз тилиндеги -ба, -быз, -бы, -га, -ган, -гын, -гы, -гыч, -гыча, -ганча, -да, -дай, -дан, -ды, -лар, -ла, -луу, -лык, -ны, -нын, -ныкы сыяктуу көптөгөн мүчөлөрдү кошууга болот жана алар сөзгө уланганда түрдүү тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болот.

Кыргыз тилинде уңгуга уланганда башкы үнсүз тыбыштары такыр өзгөрүүгө учурабаган мүчөлөр да колдонулат. Алар уңгунун аягы кандай тыбыш менен аяктаса да, эч кандай өзгөрүүгө дуушар болбостон, бир калыпта колдонулат. Орфографиялык норма боюнча мындай мүчөлөр ошол өзгөрбөгөн түрүндө жазыла берет. Бул сыяктуу мүчөлөргө кыргыз тилиндеги к, м, с, т, ч тыбыштары менен башталган -кана, -кер, -кеч, -кы, -ма, -мын, -май, -майынча, -са, -сыз, -сыңар, -чы, -ча, -чан, -чылык, -тай сыяктуу мүчөлөрдү кошууга болот. Мисалы, арабакеч, зыянкеч; илгерки, жогорку; кесме, тосмо; менмин, бармын; бермейинче, тоймоюнча; көрсө, көнсө; кирсиз, суусуз; силерсиңер, барсыңар; жазчы, сенчи; орусча, балача; тончон, өтүкчөн; акетай, агатай сыяктуу сөздөрдүн жазылышында аталган мүчөлөрдөгү үнсүздөрдүн тыбыштык жактан эч өзгөрүүгө учурабай жазылышы байкалат.

Окумуштуу К.Дыйкановдун [3:29] пикири боюнча кыргыз тилиндеги уяң р тыбышы тарыхый жагынан алганда з, с тыбыштарына жакын. Ошондуктан айрым учурда сөз мүчөлөрүндө р, з тыбыштардын алмаштырылып колдонулушуна жана жазылышына жол берилген. Ал эми с тыбышынын колдонулушу говордук өзгөчөлүк катары гана каралат. Мисалы, аткар – атказ - аткас, өткөр – өткөз - өткөс, откор – откоз - откос, бүткөр – бүткөз – бүткөс, жеткир – жеткиз - жеткис ж.б. Бирок кыргыз тилиндеги айрым сөздөрдүн оозеки айтылышында сөз мүчөлөрүндөгү үнсүз тыбыштардын өзгөрүп айтылышы алардын жазылышындагы айырмачылыктарды пайда кылат. Мындай учурда фонетикалык принциптин талабына ылайык келбей, башкача айтканда, сөз мүчөлөрү өзгөрүп айтылган түрү боюнча жазылбай калган учурлар да орун алат. Маселен, аягы үндүү жана й, л, р тыбыштары менен аяктаган сөздөргө б тыбышы менен башталган мүчөлөр уланганда, сөздүн оозеки айтылышында мүчөнүн башындагы жумшак б тыбышы дагы жумшарып, эрин-эирнчил v тыбышына өтүп айтылат. Бирок жазууда мүчөнүн башындагы б тыбышы өзгөртүлбөй жазылат. Мисалы, оозеки айтылышында балавыз, береви, жайва, калва, булву, көрвө, барвы түрүндө айтылган сөздөрдүн жазылышында мүчөдөгү үнсүз б тыбышы өзгөртүлбөй балабыз, береби, жайба, калба, булбу, көрбө, барбы болуп жазылышы сакталат.

Кыргыз орфографиясынын эрежелеринде орус тили аркылуу кирген сөздөргө улануучу мүчөлөрдүн жазылышын иретке келтирүүчү жазуу нормалары да кабыл алынган [6:26]. Маселен, аягы -ск, -нк, -фть, -кт, -нг, -нд, -мн сыяктуу мүчөлөр менен аяктаган сөздөргө мүчө уланганда көпчүлүгүндө сөз менен мүчөнүн ортосуна бир үндүү тыбыш кошулуп айтылат жана жазуу эрежелери боюнча ошол түрүндө жазылары белгиленген. Анткени кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүндө сөз аягында мындай үнсүз

тыбыштардын катарлашып колдонулушу мүнөздүү болбогондуктан, мындай сөздөргө үнсүз менен башталган сөз мүчөлөрүн дароо улап айтуу кыйынчылыкты жаратат.

Мисалы, Минск деген сөзгө барыш жөндөмөнүн -га мүчөсүн улап, Минскке деп айтуу жана жазуу мүмкүн эмес, ошондуктан Минск деген сөз менен -га мүчөсүнүн ортосуна үндөшүү мыйзамынын негизинде и тыбышы кошулуп айтылат жана ошол түрүндө жазылат. Демек, мындай жазуу эрежелерине киоскиге, нефтинин, актыга, митингиге, фондунун, танкага, дефектилүү, фактылар деген сыяктуу сөздөрдүн жазылышын кошууга болот.

Ошондой болсо да -нд, -нк, -мн мүчөлөрү менен аяктаган айрым сөздөрдүн же энчилүү аттардын аягына үндүү тыбыш кошулбастан, эле мүчөнүн уланып жазылышына жол коюлган. Мисалы, Самарканд-Самаркандга, Самарканддын, цинк-цинкке, цинкти, гимн-гимндин, гимнге ж.б.

Кыргыз орфографиясында катар келген окшош үнсүз тыбыштар менен аяктаган сөздөргө ошондой эле үнсүз тыбыштар менен башталган мүчө уланганда, үч окшош үнсүздүн катар жазылышына жол берилбестен, катар келген окшош үнсүздөрдүн бирөөсүн түшүрүп жазуу белгиленген [7:26].

Маселен, киловатт деген сөзгө -дан, класс деген сөзгө -сыз мүчөлөрү улаганда, сөз ортосунда үч т, с тамгалары катар жазылууга тийиш эле. Бирок орфографиялык эреже боюнча т, с тыбыштарынын бирөөсү түшүрүлүп, уңгу менен мүчөнүн ортосунда эки т, с тамгалары катар жазылат. Демек, кыргыз орфографиясынын эрежелеринин негизинде сөз мүчөлөрүндөгү үнсүз тыбыштардын жазылышы сабаттуулукка үйрөтүүнүн негизги эрежелеринин бири катары каралат.

Корутунду. Жазылышын тийиштүү орфографиялык эрежелер аркылуу тактап коюуга тийиш болгон тилдик каражаттар бардык эле тилдерде бар. Ошондуктан орфографиянын милдети мына ошондой тилдик каражаттарды бир түрдүү жазууга жетектөөчү эрежелердин илимий негизин аныктап, алардын пратика жүзүндө туура колдонулушун камсыз кылуу болуп саналат.

Тилдин өнүгүшү дайыма эле бир калыпта тура бербейт. Коомдогу жаңыдан болуп жаткан өнүгүү, өзгөрүүлөргө ылайык тилде да жаңы көрүнүштөр орун алат. Тилге жаңыдан келип кирген каражаттардын жалпы элге түшүнүктүү болуп жайылышында да орфографиянын мааниси чоң. Анткени ал каражаттар бир тилден экинчи тилге, биринчи иретте, жазуу аркылуу берилип, андан кийин гана анын мааниси түшүнүктүү болуп, анан элдик тилге жайылып, маалым боло баштайт.

Тилдик каражаттарды туура жазууда ал эрежелердин ар бири чоң мааниге ээ. Жазуу иштериндеги кетирилип жаткан орфографиялык каталардын ичинен сөздөгү тыбыштарды калтырып же бир тыбыштын ордуна экинчи бир тыбышты алмаштырып жазуудан кеткен каталардын басымдуу экендигин эч ким жокко чыгара албайт. Ал эми андай каталардын негизги себеби жазуу ишин аткарып жаткан адам сөздөрдү оозеки айтылышы боюнча жазгандыгына байланыштуу келип чыгат. Ошондуктан орфографиялык сабаттуулук үчүн тилдеги сөздөрдүн бардыгы эле оозеки айтылышы боюнча жазыла бербей тургандыгын билүүнүн мааниси чоң экендигин эске алуу менен, бул макалада кыргыз тилиндеги мүчө уланган сөздөрдө үнсүз тыбыштардын жазылышына байланышкан жазуу эрежелерине токтолууга аракет жасалып, бардык жазуу эрежелери тиешелүү мисалдар аркылуу талдоого

алынды. Иште каралган орфографиялык эрежелерди терең өздөштүрүп, аларды керектүү учурда жазуу иштеринде колдоно билүүнүн мааниси чоң деп белгилөөгө болот.

Адабияттар

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили.-Б.: Кыргызстан, 1998. – 256 б.
2. Давлетов С., Кудайбергенев С. Азыркы кыргыз тили. Морфология.-Ф.: Мектеп, 1980. – 236 б.
3. Дыйканов К. Кыргыз орфографиясынын айрым маселелери боюнча методикалык колдонмо.-Ф.: КМУ, 1988. – 108 б.
4. Жусаев С. Кыргыз маданиятынын чолпону // “Кыргызстан маданияты” газетасы. 1991. №40.
5. Карасаев Х. Орфографиялык сөздүк.-Ф: КСЭ, 1983. – 576 б.
6. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери (соңку редакция).-Б., 2009. – 32 б.
7. Рысбаев С. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери жана аны практикада колдонууга карата методикалык көрсөтмөлөр.-Б.: Ректайм, 2008. – 51 б.

Авторлор жөнүндө маалымат

Бакирова Гүлжан Коккозовна – фил.и.к., Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти. Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. 0777430543. guljan.b.k@mail.ru

Бакашова Жаңылай Асанбаевна – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин магистранты, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы. 0556167916. Janulay1999@icloud.com

УДК. 377.36.

Информатиканы окутуудагы технологиялар

Осмонова Н.Т., Орозбек кызы Ч.

Жалал-Абад мамлекеттик университети

Аннотация. Макалa информатиканы окутууда заманбап педагогикалык технологияларды колдонуу маселесине арналган. Санариптик доордо билим берүүнүн салттуу ыкмаларын натыйжалуу технологиялар менен алмаштыруунун зарылдыгы баса белгиленет. Окутуунун негизги технологиялары каралат: долбоордук окутуу, проблемалык окутуу, оюн технологиялары (кроссворддор, ребустар), ден соолукту сактоочу технологиялар, ошондой эле топтук методдор жана геймификация. Бул технологиялардын окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн, ички шыктануусун жогорулатууга, маалыматтык компетенттүүлүгүн жана критикалык ой жүгүртүүсүн калыптандырууга тийгизген таасири талданат.

Өзөктүү сөздөр: информатиканы окутуу, педагогикалык технологиялар, долбоордук окутуу, проблемалык окутуу, оюн технологиялары, геймификация, ден соолукту сактоочу технологиялар, мотивация, маалыматтык компетенттүүлүк.

Технологии в обучении информатике

Осмонова Н.Т., Орозбек кызы Ч.

Жалал-Абадский государственный университет

Аннотация. Статья посвящена проблеме использования современных педагогических технологий в преподавании информатики. Подчеркивается необходимость замены традиционных методов обучения более эффективными технологиями в цифровую эпоху. Рассматриваются основные технологии обучения: проектное обучение, проблемное обучение, игровые технологии (кроссворды, ребусы), здоровьесберегающие технологии, а также групповые методы и геймификация. Анализируется влияние этих технологий на повышение познавательной активности, внутренней мотивации учащихся, формирование информационной компетентности и критического мышления.

Ключевые слова: преподавание информатики, педагогические технологии, проектное обучение, проблемное обучение, игровые технологии, геймификация, здоровьесберегающие технологии, мотивация, информационная компетентность.

Technologies in computer science education

Osmonova N.T., Orozbek kyzy Ch.

Jalal-Abad State University

Abstract: This article addresses the use of modern pedagogical technologies in teaching informatics. It emphasizes the need to replace traditional teaching methods with more effective technologies in the digital age. Key teaching technologies are examined: project-based learning,

problem-based learning, game technologies (crosswords, rebuses), health-saving technologies, as well as group methods and gamification. The impact of these technologies on increasing students' cognitive activity, internal motivation, and fostering information competence and critical thinking is analyzed.

Keywords: *teaching informatics, pedagogical technologies, project-based learning, problem-based learning, game technologies, gamification, health-saving technologies, motivation, information competence.*

Учурда дүйнөдө коомдук жашоонун бардык маанилүү тармактарына таасир эткен өзгөрүүлөр жүрүп жатат. Биз санариптик доордо жашап жатабыз, анда дээрлик бардык чөйрөлөр, адам өмүрү техникалык жабдууларга көз каранды. Бул билим берүүнүн бардык тармактарына тиешелүү. Коомдун азыркы талаптарына жооп берген инсанды даярдоо үчүн билим берүүнүн салттуу технологиясын окуучулардын таанып билүү активдүүлүгүн жогорулата турган натыйжалуураак технологияларга алмаштыруу учурдун талабы. Окуучулар санариптик технологиялардын, глобалдык тармактардын мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу менен дүйнөдө болуп жаткан өзгөрүүлөргө адекваттуу жооп берүү жөндөмүнө ээ болушу керек.

Технология – бул кандайдыр бир иште, чеберчиликте, искусстводо колдонулуучу ыкмалардын жыйындысы[1]. Сабакка жаңы билим берүү технологияларын, атап айтканда «Информатика жана МКТ» предметин киргизүү зарыл болгон билим, ык, машыгуулардын тынымсыз жаңыланышына жана модернизацияланышына алып келет. Ал эми реалдуу практикалык маселелерди чечүү үчүн ылайыктуу деңгээлде маалыматтык компетенттүүлүктү, интеллектуалдык жөндөмдүүлүктү, критикалык ой жүгүртүүнү калыптандыруу талап кылынат

Заманбап педагогикалык технологиялардын максаты болуп өзүнүн окуу жана таанып-билүү ишмердүүлүгүн өз алдынча түзүүгө жана коррекциялоого жөндөмдүү болгон, активдүү жана чыгармачыл инсанды калыптандыруу эсептелет [2].

Заманбап педагогикалык технологияларды колдонуунун актуалдуулугу - азыркы социалдык-экономикалык чөйрөдө билим берүүнүн деңгээли окутуунун бул технологияларды киргизүүнүн натыйжалуулугунан көз каранды экендигинде турат, ал билим берүүгө активдүү мамиле жасоону өнүктүргөн ар кандай принциптерге негизделген.

Ар кандай жаңы технологияны өздөштүрүү менен мугалимдин жаңы педагогикалык ой жүгүртүүсү башталат б.а.методикалык тилдин тактыгы, структурасы, ачыктыгы, методикадагы негиздүү норманын пайда болушу.

Жаңы педагогикалык технологияларды сабактарда колдонуу менен окуу процессине жаңыча көз караштан карап, инсанды калыптандыруунун психологиялык механизмдерин өздөштүрүп, жакшы натыйжаларга жетишүүгө болот.

Информатиканы окуп үйрөнүүдө ички шыктандырууну калыптандыруунун жолдору:

- ☐ балдардын турмуштук тажрыйбаларын талкуулоо;
- ☐ проблемалык кырдаал түзүү;

□□ оюндагы иштерди аткаруудагы көрсөтмөлүүлүк;

□□ стандарттык эмес маселелерди аткаруу менен тажрыйбаны жана логиканы өнүктүрүү;

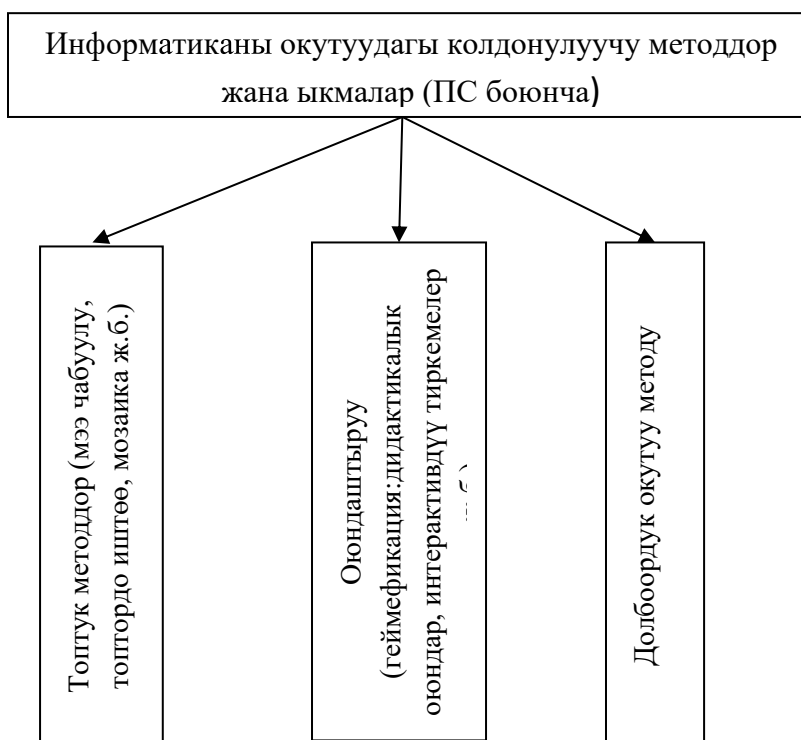
• ишмердүүлүккө кызыктыруунун элементтери менен иштөө: кроссворддор, сканворддор, реубстар, чыгармачылык түзүмдөрү, дил баяндар ж.б.

□□ коркутуу, кооптонуу жаратпастан, таанып-билүүгө шарт түзүлүшү керек; кайтарым байланыш өз убагында болушу керек;

□□ жакшы жактарын белгилөө керек негативдүү кайтарым байланыш өтө конкреттүү болуп, окуучуга эмес, иштин мүчүлүш жактарына багытталсын;

□□ кемчиликтер элдин көзүнчө айтылып, кемсинткен сөздөр колдонулбоого тийиш [3]

Мектепте информатика предметин окутуудагы колдонууга сунушталган технологиялар жөнүндө Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мекемелеринин 5-9-класстар үчүн «Информатика» боюнча предметтик стандартында жазылган [3]. Сабакта шыктандыруучу чөйрөнү түзүү үчүн бир нече метод ыкмаларды колдонууга болот деп, алар 3 топко бөлүнгөн (сүрөт 1)

Сүрөт 1. Информатиканы окутуудагы методдор жана ыкмалар

Сабак учурунда окуу процессинин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн төмөнкү билим берүү технологияларын колдонууга болот:

Долбоордук окутуу технологиясы

Билим берүү долбоорлору информатикада иштин формаларынын бири катары колдонулат. Балдар өз ишинин жыйынтыгын көрсөтүшөт. Бул жерде алар

компьютердик технологияны колдонуу менен долбоор боюнча иштин алгачкы схемасын түзүшөт [4].

Проблемалык окутуу технологиясы

Мындай окутуу окуучулардын түзүлгөн көйгөйлүү кырдаалдарда теориялык жана практикалык маселелерди чечүү үчүн жаңы билимдерге ээ болушуна негизделет.

Оюн технологиялары

Оюн эмгек жана окуу менен бирге - адамдын иш-аракетинин негизги түрлөрүнүн бири, биздин жашообуздун укмуштуудай феномени.

Белгилүү окумуштуулар Ж.Пиаже, ДЖ.Дьюи жана Л.Выготский өткөн кылымда эле оюндун жөн гана эс алып, убакытты өткөрүү эмес, балдардын дүйнөнү таануусун, билимин, түшүнүгүн, эс тутумун жана абстракттуу ой жүгүртүү жөндөмүн өстүрүүнүн эң башкы булагы катары маанисин баса белгилешкен.

Оюн – коомдук тажрыйбаны кайра жаратууга жана өздөштүрүүгө багытталган кырдаалдагы иш-аракеттин түрү, мында жүрүм-турумду өз алдынча башкаруу калыптанат жана өркүндөтүлөт [4].

Информатика сабагында оюн түрлөрүнүн бири катары кроссворддорду колдонуу эффективдүү болуп эсептелет. Кроссворддун маанилүү касиети бар, ал өзүн көрсөтүүгө, коюлган суроолорго өз алдынча жооп табууга мүмкүндүк берет. Окуучулар жардам сурап окуу китептерине, кошумча окуу куралдарына жана башка адабияттарга кайрыла башташат. Окулган тема боюнча кроссворддорду түзүү чыгармачылык үй тапшырмасы да, чакан долбоордун темасы да болушу мүмкүн. Кроссвордду чечүү окуучулардын билимин контролдоо формасы катары кызмат кыла алат. Кроссвордду колдонуу адамдын көз карашын кеңейтет, логикалык ой жүгүртүүсүн, эс тутумун өнүктүрөт. Кроссворддорду түзүүдө балдар мүмкүн болушунча оригиналдуу жана кызыктуу суроо түзүүгө же кошумча адабияттардан формулировканы табууга аракет кылышат, бул дагы аларды кошумча булактарга кайрылууга үндөйт.

Оюн ишмердүүлүктүн дагы бир кызыктуу түрү – ребустар. Ребустардын уникалдуулугу алардын ар кайсы класстарда колдонсо болот, буга ребустарга кирген түшүнүктөрдүн көрүнүктүүлүгү, мейкиндикти чагылдырууну жана көңүл ачуучу түрдө ой жүгүртүүнү калыптандыруу жөндөмдүүлүгү көмөктөшөт.

Ребустар аркылуу информатиканын башка предметтер менен дисциплиналар аралык байланыштарды ишке ашырууга болот, мисалы, коддолгон объект (түшүнүк) информатикадан, ал эми аны коддоочу объекттер башка предметтик аймактардан алынат, же тескерисинче, информатика түшүнүктөрүнүн жардамы менен башка предметтердин түшүнүктөрү коддолот [6].

Ден соолукту сактоочу технологиялар

Билим берүүнүн эң маанилүү ресурстарынын бири – бул анын инфраструктурасы. Балдар таза, жылуу, коопсуз мектептерде билим алыш керек. Бирок бир катар мектептерде дагы эле таза суу жок, мектептин ажатканалары көчөдө жайгашкан. Ошондой эле көптөгөн мектептерде коопсуздуктун башка зарыл шарттары (жарык, жылуулук жана энергияны үнөмдөө, желдетүү ж.б.) камсыз кылынбайт. Бул факторлор

балдардын ден соолугуна таасирин тийгизет. Ден соолукту сактоочу билим берүү технологиялары азыркы окуучулардын ден соолугун сактоо жана чыңдоо маселелерин чечет, бул аларга өз балдарын дени сак кылып өстүрүүгө жана тарбиялоого мүмкүндүк берет [6].

Ден соолукту сактоочу билим берүү технологияларын мектеп окуучуларынын ден соолугуна зыян келтирбестен окутууну уюштуруунун ыкмаларынын, формаларынын жана усулдарынын жыйындысы катары да, окуучулардын жана мугалимдердин ден соолугуна тийгизген таасири боюнча ар кандай педагогикалык технологиянын сапаттык мүнөздөмөсү катары да кароого болот.

Сабактарда, анын ичинде информатика сабагында ден соолукту сактоонун негизги максаттары болуп төмөнкүлөр саналат: окуучулардын абалынын жеке көрсөткүчтөрүн эске алуу менен ден соолукту сактоо үчүн уюштуруучулук, педагогикалык, материалдык-техникалык, санитардык-гигиеналык жана башка шарттарды түзүү.

Технологияны колдонуу окуучулардын ден соолугун сактоого мүмкүндүк берет, айрыкча компьютерде иштөөдө – көзгө гимнастиканы колдонуу, ар кандай физикалык көнүгүүлөрдү жасоо. Бул технологияны колдонуп, биз окуучулар менен биргеликте “Мектеп окуучусу жана компьютер”, “Интернеттин зыяны”, “Көрүү жана компьютер” ж.б долбоорлорду түзүп, ишке ашырсак болот.

Ар кандай окутуу технологияларын колдонуунун аркасында ар бир окуучу сабакта өзүн эркин сезет. Кээ бир балдар негизги деңгээлди өздөштүрүүгө, башкалары программалык деңгээлди өздөштүрүүгө, ал эми үчүнчүлөрү программада каралгандан көбүрөөк билүүгө умтулушат. Эң негизгиси, окуучулар өздөрүнүн чыныгы күчүн жана мүмкүнчүлүктөрүн баалашат.

Адабияттар

1. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учеб. пособие для пед. вузов и ин-тов повышения квалификации Москва : Нар. образование, 1998. – 255с.
2. Зайцев В.С. Современные педагогические технологии: учебное пособие. Челябинск, ЧГПУ, 2012 – 496 с.
3. КР жалпы билим берүүчү мектептердин 5-9-класстары үчүн «ИНФОРМАТИКА» предметинин предметтик стандарты. Бишкек 2019
4. Кыргыз Республикасынын билим берүү системасына санариптик билим берүүнү киргизүү боюнча методикалык колдонмо. Бишкек 2020. 39 б.
5. Осмонова Н.Т., Абдималик к.Г Информатикада изилдөө ишмердүүлүгү-окуучулардын чыгармачылык өнүгүүсү катарында Вестник ЖАГУ, №1, 2024 стр.
6. Пиаже Дж. Речь и мышление ребенка/ Сост., новая ред.пер. с фр., .А. Лукова. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 525 с.
7. Шамова П.И. Педагогические технологии: что такое и как их использовать в школе./Науч. ред. Т.И. – М. - Тюмень, 1994.

Сведения об авторах:

Осмонова Нургул Таштановна, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш, Кыргыз Республикасы, техника илимдеринин кандидаты. Моб.тел. 0558880810, nosmonova355@gmail.com

Орозбек кызы Чынара, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад ш, Кыргыз Республикасы, магистрант.

Осмонова Нургул Таштановна, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика, кандидат технических наук. Моб.тел. 0558880810, nosmonova355@gmail.com

Орозбек кызы Чынара, Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова, г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика, магистрант.

Osmonova Nurgul Tashtanovna, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic, candidate of technical sciences. Mobile phone 0558880810, nosmonova355@gmail.com

Orozbek kyzy Chynara, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic, master's student

UDC 398.9

The role and function of proverbs in the works of Chingiz Aitmatov

Toromamatova Mirgul Myktarbekovna, Uraimova Nuriza Tayyrbekovna

Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

Abstract. This article examines the role and function of proverbs in the works of Chingiz Aitmatov, specifically how these proverbs contribute to the thematic depth and character development in his novels and short stories. The study explores how Aitmatov uses proverbs to reflect Kyrgyz culture, moral values, and social struggles. By analyzing selected works, the article investigates how proverbs serve not only as linguistic tools but also as a means of bridging traditional wisdom with modern challenges. The study concludes that proverbs in Aitmatov's works play a crucial role in understanding the complex relationships between characters, society, and culture, while also contributing to the preservation of Kyrgyz cultural heritage and offering valuable insights into the broader human experience.

Keywords: proverbs, cultural heritage, moral values, character development, social struggles, tradition and modernity.

Лакаптардын ролу жана функциясы

Торомаматова Миргул Мыктарбековна, Ураимова Нуриза Тайырбековна

Б.Осмонов ат. Жалал-Абад мамлекеттик университети

Аннотация. Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында макалдардын ролу жана функциясы талданат, атап айтканда, бул макалдардын анын романдары жана аңгемелериндеги темалык тереңдикке жана каармандардын өнүгүүсүнө кандайча салым кошкону изилденет. Изилдөө Айтматовдун макалдарды кандайча кыргыз маданиятынын, моралдык баалуулуктардын жана коомдук күрөштөрдүн чагылдыруусу катары колдонулганы каралат. Тандалган чыгармаларды талдоо аркылуу макала макалдардын жөн гана тилдик курал катары эмес, ошондой эле салттуу акылмандык менен заманбап кыйынчылыктарды байланыштыруучу каражат катары кызмат кылышын изилдейт. Изилдөөнүн аягында, макалдар Айтматовдун чыгармаларында каармандардын, коомдун жана маданияттын ортосундагы татаал байланыштарды түшүнүү үчүн абдан маанилүү экендиги, ошондой эле кыргыз маданий мурастарын сактап калуу менен бирге кеңири адамдык тажрыйбаларды түшүнүүгө чоң салым кошору белгиленет.

Ачкыч сөздөр: макалдар, маданий мурас, моралдык баалуулуктар, каармандардын өнүгүшү, коомдук күрөштөр, салт жана заманбаптык, темалык тереңдик, маданий чагылыш.

Роль и значение пословиц в произведениях Чингиза Айтматова

Торомаматова Миргул Мыктарбековна, Ураимова Нуриза Тайырбековна

Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова

Аннотация. В статье рассматриваются роль и функции пословиц в произведениях Чингиза Айтматова, а именно, как эти пословицы способствуют тематической глубине и развитию персонажей в его романах и рассказах. Исследование анализирует, как Айтматов использует пословицы для отражения кыргызской культуры, моральных ценностей и общественных конфликтов. Путем анализа выбранных произведений статья исследует, как пословицы служат не только как языковой инструмент, но и как средство связи между традиционной мудростью и современными вызовами. В конце исследования делается вывод о том, что пословицы в произведениях Айтматова играют важную роль в понимании сложных связей между персонажами, обществом и культурой, а также способствуют сохранению кыргызского культурного наследия и вносят значительный вклад в более широкое понимание человеческого опыта

Ключевые слова: пословицы, культурное наследие, моральные ценности, развитие персонажей, социальные конфликты, традиция и современность, тематическая глубина, культурное отражение.

In today's globalized world, there is a growing interest in preserving and understanding indigenous wisdom and cultural heritage. Proverbs, as a form of oral tradition, encapsulate the values, beliefs, and philosophical outlook of a community. In the works of Chingiz Aitmatov, one of Kyrgyzstan's most influential writers, proverbs are not merely decorative linguistic tools—they are powerful conveyors of moral lessons, collective memory, and national identity. As modern societies increasingly turn to literature to reconnect with cultural roots, examining the role and function of proverbs in Aitmatov's works offers valuable insights into Kyrgyz worldviews and contributes to cross-cultural literary studies. Furthermore, this topic remains relevant in light of ongoing discussions around language preservation, post-colonial identity, and intercultural understanding.

Chingiz Aitmatov, one of the most prominent writers in Soviet and Kyrgyz literature, is renowned for his masterful integration of folklore elements with modern literary themes. Proverbs, as a vital component of Kyrgyz oral tradition, occupy a special place in his works. Far beyond mere linguistic decoration, they serve as tools for character development, thematic depth, and cultural reflection. In Kyrgyz culture, proverbs encapsulate collective wisdom, moral values, and centuries of worldview. Aitmatov, deeply rooted in this tradition, skillfully weaves them into his characters' dialogues and inner thoughts, bridging modern narrative with ancestral wisdom. Through this, he highlights the tension between tradition and modernity, personal desires and societal expectations, and the endurance of cultural identity amid change. This article explores the multifaceted roles of proverbs in Aitmatov's major works—*The Day Lasts More Than a Hundred Years*, *Jamila*, and *The White Ship*. By analyzing how he employs proverbs as narrative devices, we aim to show how they illuminate inner conflicts, reinforce key themes, and preserve the cultural heritage of the Kyrgyz people.

In Aitmatov's works, proverbs play a vital role in revealing characters' social status, worldview, and emotional states. Far from being mere decoration, they offer insight into internal conflicts and moral dilemmas. Proverbs reflect the connection between tradition and change, guiding characters through personal and societal challenges. In *The White Ship*, the grandfather Momun frequently uses the proverb "A tree stands strong because of its roots", highlighting the importance of cultural heritage in a modernizing world. This saying symbolizes how cultural roots provide individuals with strength and identity, especially amid rapid societal shifts. In *Jamila*,

proverbs help express the narrator's reflections on love, honor, and youth. They act as moral guides, enriching the emotional and philosophical tone of the story. Proverbs also shape character development. In *The White Ship*, the young boy internalizes the wisdom of elders through proverbs, which help him process grief and preserve cultural values. Through their use, Aitmatov shows how language carries cultural memory and builds identity. In conclusion, proverbs in Aitmatov's narratives are powerful tools for moral reflection, emotional expression, and cultural preservation. They deepen the narrative while reinforcing Kyrgyz identity and offering critique of the forces that threaten it.

From a researcher's perspective, the proverbs in Chingiz Aitmatov's literary works serve not merely as ornamental elements but as meaningful vehicles of philosophical, cultural, and ideological expression. Among his most significant works, *The Day Lasts More than a Hundred Years*[1] stands out in the way it employs proverbs to portray characters' internal experiences as well as broader sociopolitical tensions. In this context, proverbs emerge as narrative instruments that connect the oral tradition of the Kyrgyz people with the ideological realities of the Soviet period. It is within this framework that the functions of proverbs in this novel merit a close, multidimensional analysis.

In *The Day Lasts More than a Hundred Years*, proverbs play a key role in depicting the cultural and ideological conflicts encountered by the protagonist, Yedigei, and others. Set in a remote Kazakh railway junction, the novel constructs a symbolic battleground where traditional values confront Soviet modernity. Within this complex environment, proverbs function as stabilizing forces, anchoring characters in ancestral wisdom as they navigate social upheaval and existential uncertainty.

Yedigei frequently draws upon ancestral proverbs, integrating them into both internal monologues and interpersonal dialogues. These sayings serve not only as markers of cultural continuity but also as mirrors of his emotional and moral struggles. The well-known proverb, "Even a wolf does not eat its own kind"[1] is particularly notable—it becomes a powerful metaphor for betrayal and the disintegration of communal ethics. This proverb encapsulates core themes of the novel such as memory, sacred traditions, and moral ambiguity, while also conveying Yedigei's profound sense of grief and isolation.

The contrast between Yedigei's proverbial language and the dry, impersonal speech of Soviet officials highlights a broader thematic conflict. The formal, bureaucratic language of authority figures stands in sharp contrast to the warmth and humanity embedded in Yedigei's oral expressions. Through this juxtaposition, Aitmatov critiques the erosion of cultural identity and personal relationships under state-driven collectivism, underscoring the role of language as a carrier of values and memory.

Proverbs in the novel thus transcend stylistic function. They offer insight into the philosophical and political dimensions of the text, reflecting both individual consciousness and collective memory. Their presence represents a form of cultural resistance to ideological uniformity, preserving ancestral knowledge in the face of political forces that seek to erase it.

The novel further explores the tension between past and present through Yedigei's navigation of Soviet political systems and older, culturally rooted ways of life. His reliance on proverbs signifies resistance to imposed political narratives, offering an alternative worldview grounded in tradition and lived experience. The personal and cultural identities of the characters

are in constant friction with external political pressures, revealing the human cost of ideological transformation.

Aitmatov employs proverbs not only to critique the loss of cultural roots during the Soviet era but also to highlight the broader societal shifts of that time. Proverbs illustrate social dislocation and the emotional toll of modernization. Despite mounting pressures, Yedigei's belief in the wisdom of his ancestors remains unwavering, symbolizing the enduring power of traditional values amidst rapid change.

In conclusion, the proverbs in *The Day Lasts More than a Hundred Years* function as essential narrative tools, linking the characters' emotional and philosophical struggles to the wider socio-political context. Through their use, Aitmatov examines the power of language as a medium for cultural preservation and resistance. Proverbs in the novel provide a dual response—both personal and collective—to the erosion of cultural identity and the effects of modernity, reinforcing the lasting significance of cultural memory in an increasingly homogenized world.

In Aitmatov's literary world, proverbs are not decorative elements but tools that shape moral, emotional, and philosophical dimensions of the narrative. As I see it, they serve multiple purposes and can be grouped into four key categories: moral guidance, emotional expression, elder wisdom, and cautionary warnings.

Proverbs often serve as ethical compasses. In *Jamila*, for example, "A bird that flies high can see farther" symbolizes personal freedom and vision beyond social limits. Such sayings reflect traditional values while encouraging individual growth. Aitmatov uses them to question societal norms and present new moral perspectives.

Proverbs also express complex emotions. In *The White Ship*, the phrase "Tears are the rain that nurtures the soul" shows how sorrow can lead to emotional healing. These sayings give voice to inner experiences and connect personal pain with cultural understanding.

Elders in Aitmatov's stories use proverbs to pass down knowledge. In *The Day Lasts More than a Hundred Years*, Yedigei shares, "The water that flows today will never return," reminding others of time's value. Proverbs preserve cultural identity, especially in the face of Soviet-era change.

Warning proverbs highlight the risks of unethical behavior. In *The White Ship*, "He who digs a pit for others will fall into it himself" warns against deceit. These proverbs reinforce moral standards and show how actions have consequences.

In summary, Aitmatov uses proverbs as powerful narrative tools that embody tradition, convey emotion, and critique social change. They help preserve cultural identity and offer timeless wisdom in a rapidly changing world.

In my point of view, the use of proverbs in Chinghiz Aitmatov's works goes far beyond stylistic ornamentation; they are central to the emotional, cultural, and philosophical richness of his storytelling. Through proverbs, Aitmatov preserves the collective memory of the Kyrgyz people and embeds timeless wisdom into modern narratives. For me, these expressions reflect not only cultural identity but also human resilience in the face of social and ideological pressures.

What strikes me most is how Aitmatov turns traditional sayings into tools for introspection and resistance. In *The Day Lasts More Than a Hundred Years*, proverbs offer a quiet defiance against Soviet conformity, becoming a voice for cultural survival. In *Jamila*, a simple proverb about a woman's heart unveils complex emotions, challenging social norms and highlighting the universal desire for freedom. These are not just local truths — they speak to anyone navigating the tension between personal autonomy and societal expectations.

Personally, I believe that Aitmatov's integration of proverbs creates a unique bridge between past and present, tradition and modernity. His characters do not merely repeat old sayings; they live them, question them, and in doing so, keep them alive. That, to me, is the essence of his literary power: using the inherited wisdom of the people to explore deep human truths.

Ultimately, proverbs in Aitmatov's writing are more than cultural artifacts — they are vessels of memory, guides for moral clarity, and sources of spiritual strength. They remind us that even in the most modern or oppressive of worlds, the voice of the people, preserved through language, still matters. And that voice — honest, poetic, and enduring — is what makes his work so powerful and relevant today.

References:

1. Ч.Айтматов “Кылым карытар бир күн”. “Учкун”. - Бишкек, 2009.
2. Байгазиев С. Ата Мекендик жана дүйнөлүк этика. Бишкек, 2007.
3. Кармышаков А. Адеп 10-класс. - Бишкек, 2012.
4. Barhudarov L.S. “Language and translating” М., 1975

Ч.Айтматов “Жамийла”

Equivalence Strategies in Translating Kyrgyz Proverbs into English

Uraimova Nuriza Tayyrbekovna, Toromamatova Mirgul Myktarbekovna

Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

Abstract. The article examines equivalence strategies in translating Kyrgyz proverbs into English. Proverbs are an integral part of Kyrgyz culture, encapsulating wisdom, values, and life lessons in a concise and metaphorical form. The study explores how these proverbs are translated while preserving their cultural significance and meaning, even when a literal translation is impossible.

The paper identifies several translation strategies, including literal translation, idiomatic translation, cultural substitution, descriptive translation, and functional equivalence. Each strategy is explained through practical examples, showing how various approaches are used to adapt the meaning and style of Kyrgyz proverbs into English. The article also emphasizes the importance of understanding both the linguistic and cultural contexts of the source and target languages. In conclusion, it is stated that translating Kyrgyz proverbs is not merely a linguistic task, but a cultural process that requires a careful approach to the meaning, function, and relevance of the proverbs in the target culture. By using these strategies, translators can build bridges between cultures and preserve the cultural heritage embodied in the proverbs, making them accessible to a global audience.

Keywords: kyrgyz proverbs, translation strategies, equivalence in translation, cultural substitution, functional equivalence, descriptive translation, proverbs and culture, translation theory, cross-cultural communication, linguistic equivalence, equivalence, cultural translation, functional equivalence, adaptation, baker.

Стратегии эквивалентного перевода кыргызских пословиц на английский язык

Ураимова Нуриза Тайырбековна, Торомаматова Миргул Мыктарбековна

Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова

Аннотация. В статье рассматриваются стратегии эквивалентности при переводе кыргызских пословиц на английский язык. Пословицы являются неотъемлемой частью кыргызской культуры, в которой заключены мудрость, ценности и жизненные уроки в краткой и метафорической форме. Исследование рассматривает, как эти пословицы переводятся, сохраняя их культурное значение и смысл, даже когда буквальный перевод невозможен.

В работе выделяются несколько стратегий перевода, включая буквальный перевод, идиоматический перевод, культурную замену, описательный перевод и функциональное эквивалентное значение. Каждая из стратегий объясняется на практических примерах, показывая, как различные подходы используются для адаптации смысла и стиля кыргызских пословиц на английский язык.

Также подчеркивается важность понимания как лингвистического, так и культурного контекста исходного и целевого языков. В заключении делается вывод, что перевод кыргызских пословиц — это не просто лингвистическая задача, а культурный процесс, требующий внимательного подхода к значению, функции и актуальности пословиц в целевой культуре. Используя эти стратегии, переводчики могут создавать мосты между культурами и сохранять культурное наследие, заключенное в пословицах, делая их доступными для мировой аудитории.

Ключевые слова: Кыргызские пословицы, стратегии перевода, эквивалентность в переводе, культурная замена, функциональная эквивалентность, описательный перевод, пословицы и культура, теория перевода, межкультурная коммуникация, лингвистическая эквивалентность, эквивалентность, культурный перевод, функциональная эквивалентность, адаптация, Бейкер.

Кыргыз макал-лакаптарын англис тилине которууда эквиваленттүүлүк стратегиялары

Ураимова Нуриза Тайырбековна, Торомаматова Миргул Мыктарбековна

Б.Осмонов ат. Жалал-Абад мамлекеттик университети

Аннотация. Бул илимий макалада кыргыз макал-лакаптарын англис тилине которууда колдонулган эквиваленттүүлүк стратегиялары изилденет. Макал-лакаптар кыргыз маданиятынын маанилүү бөлүгү болуп, кыска жана метафоралык формада акыл-илим, баалуулуктар жана жашоо сабактарын берет. Макалада бул макал-лакаптардын маани-мазмуну сакталуу үчүн кандай котормо стратегиялары колдонулгандыгы изилденет.

Изилдөөдө литералдык котормо, идиоматикалык котормо, маданий алмашуу, түшүндүрмө берүү жана функционалдык эквиваленттик сыяктуу бир нече стратегиялар талданып, алардын ар бири практикалык мисалдар менен түшүндүрүлөт. Ар бир стратегия макал-лакаптын маңызы, стили жана маданий контекстин англис тилине адаптациялоо жолдору көрсөтүлөт.

Макалада ошондой эле тилдин жана маданияттын контекстин терең түшүнүү маанилүү экени баса белгиленет. Кийинки жыйынтык катары, кыргыз макал-лакаптарын которуу — бул тилдик иш эмес, маданий процесс экендиги жана анын дүйнөлүк аудиторияга жеткирилүүсү үчүн бул стратегияларды колдонуу аркылуу маданий көпүрөлөрдү курууга мүмкүнчүлүк түзүлөрү белгиленет.

Ачкыч сөздөр: Кыргыз макал-лакаптары, котормо стратегиялары, котормо учурда эквиваленттүүлүк, маданий алмашуу, функционалдык эквиваленттүүлүк, сүрөттөмөлүк котормо, макал-лакаптар жана маданият, котормо теориясы, Маданияттар аралык байланыш, лингвистикалык эквиваленттүүлүк, эквиваленттүүлүк, маданий котормо, функционалдык эквиваленттүүлүк, адаптация, Бейкер.

Equivalence Strategies in Translating Kyrgyz Proverbs into English

Kyrgyz proverbs serve as condensed expressions of the nation's wisdom, history, and collective worldview. Translating these culturally embedded expressions into English requires not only linguistic precision but also cultural sensitivity. This paper discusses the major equivalence

strategies employed in translating Kyrgyz proverbs, supported by theoretical frameworks and authentic examples. Drawing on translation theories by Nida, Vinay and Darbelnet, and Baker, the study identifies five key strategies: direct equivalence, functional equivalence, cultural substitution, descriptive translation, and adaptation. Each strategy is exemplified with real Kyrgyz proverbs and their English counterparts to illustrate the translator's role in preserving meaning while navigating cross-cultural boundaries.

Proverbs are vital to the Kyrgyz oral tradition. They are metaphorical, rhythmic, and culturally saturated expressions that reflect values such as hospitality, wisdom, and respect for nature. When translating these proverbs into English, translators face the dual challenge of linguistic and cultural transfer. A literal translation might distort the meaning, while a dynamic translation may risk losing the poetic and rhetorical value. As Mona Baker (1992) notes, equivalence is not a fixed or absolute concept, but one that exists at various levels depending on the purpose and audience of the translation.

Theoretical Framework Translation equivalence has been explored extensively in translation studies. Nida (1964) differentiates between formal equivalence (word-for-word) and dynamic equivalence (sense-for-sense). Vinay and Darbelnet (1958) introduced translation techniques like literal translation, transposition, and modulation. Baker (1992) provides a taxonomy of equivalence types—at the word, phrase, grammatical, textual, and pragmatic levels. These theories help us understand the spectrum of choices a translator faces when dealing with culturally bound texts such as proverbs.

Direct or Literal Equivalence This strategy is effective when both source and target languages share the same metaphor or cultural reference.

- Kyrgyz: "Эки дөбө биригет, эки киши бирикпейт."
- English: "Two hills may come together, but two men may not." Though slightly awkward, this literal rendering conveys the intended meaning.

Another example:

- Kyrgyz: "Эр эмгегин жер жебейт."
- English: "Hard work never goes unrewarded." This shows a near-identical semantic equivalence.

Functional Equivalence Used when the literal translation is meaningless or culturally opaque.

- Kyrgyz: "Куш уясында кандай көрсө, ошондой учат."
- English: "The apple doesn't fall far from the tree." Here, the function of the proverb—to denote inherited behavior—is maintained.
- Kyrgyz: "Иттин куйругун канча түптөсөң да түз болбойт."
- English: "A leopard can't change its spots."

Cultural Substitution Cultural substitution replaces a culturally specific proverb with one from the target culture that has a similar impact.

- Kyrgyz: "Келген конок коноктой болсун, келген кыял кыялдай болсун."

- English: "When in Rome, do as the Romans do." This strategy prioritizes the target audience's familiarity over fidelity to source metaphors.

Descriptive or Explicative Translation When no equivalent exists, translators may describe the meaning.

- Kyrgyz: "Ала тайдан ала бут чыкты."
- English: "Expectations were high, but the result was disappointing."
- Kyrgyz: "Төшү жапыз, сөөгү майда."
- English: "A person who lacks confidence and presence."

Adaptation and Omission Sometimes proverbs are adapted into non-proverbial structures to convey the message.

- Kyrgyz: "Кара күчкө – акыл керек."
- English: "Strength without wisdom is useless."
- Kyrgyz: "Суу кечпеген сөз."
- English: "Empty talk." While the metaphor is lost, the core message is preserved.

Challenges in Translation The major challenges include:

- **Cultural Untranslatability:** Many Kyrgyz concepts are rooted in nomadic life and do not have equivalents in English.
- **Syntax Differences:** Kyrgyz is agglutinative, with different sentence structures.
- **Metaphorical Density:** Proverbs often rely on local imagery (e.g., animals, mountains, traditions).

As Artykbaeva and Mamytova (2019) emphasize, translators must often “interpret culturally specific realities” rather than simply translate them.

The translation of Kyrgyz proverbs into English is an intricate process that demands not just linguistic competence but also cultural insight. I believe that to accurately convey the essence of these proverbs, a translator must navigate between the original meaning and the cultural context in which the proverb was born. This involves balancing between different translation strategies—whether it's literal equivalence, cultural substitution, or adaptation.

Through my analysis, I have come to realize that equivalence in translation is not a static concept. It requires constant negotiation between the source and target cultures. For example, some proverbs may have no direct equivalent in English, and a translator must therefore rely on creative methods such as descriptive translation or functional equivalence. It is not merely about converting words but about conveying the underlying cultural meaning.

Furthermore, the richness of Kyrgyz proverbs lies in their ability to reflect deep-rooted traditions, values, and ways of life. These elements must be carefully preserved in translation. I believe that this highlights how crucial it is to approach proverb translation with both linguistic

and cultural awareness. Without this sensitivity, the true meaning and essence of the proverbs may be lost, diminishing their impact.

Ultimately, successful translation is not just about transferring words across languages; it's about maintaining the spirit of the original while making it resonate with the target audience. This requires a delicate balance of linguistic skill, cultural knowledge, and an understanding of the broader societal context.

References

- Baker, M. (1992). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge.
- Nida, E. A. (1964). *Toward a Science of Translating*. Brill.
- Vinay, J.-P., & Darbelnet, J. (1958). *Comparative Stylistics of French and English*.
- Artykbaeva, K., & Mamytova, N. (2019). *Kyrgyz Proverbs in Intercultural Communication*.
- University of Central Asia. (2017). *Proverbs and Sayings of the Pamiri Kyrgyz Living in Turkey*. <https://ucentralasia.org/publications/2017/june/proverbs-and-sayings-of-the-pamiri-kyrgyz-living-in-turkey>
- Kussainova, M., et al. (2022). *Contrastive Analysis of Kazakh and English Proverbs*. Eurasian Journal of Philology. <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/180>

УДК 35.091.33+53

Адабий окуу сабагында көркөм чыгармаларды этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы

Маатазимова Г.Э., Самиева А.К

Жалал Абад мамлекеттик университети

Аннотация: Макалада адабият сабактарында фольклорду изилдөөнүн этнопедагогикалык методикасы келтирилген. ААКтын алкагында маданий иденттүүлүктү жана руханий адеп ахлактык билим берүүнү сактоого басым жасалат. Элдик чыгармалардын негизги функциялары (тарбиялык, таанып билүүчүлүк, эстетикалык ж.б.) ачылган.) жана мамиленин негизги принциптери: табигый жана маданий калыптануу, диалогдук, ишмердик концептуалдаштыруу. Практикалык ыкмалар кеңири баяндалган: анык баяндоо, салыштырма анализ, драматизация, долбоор, этнографиялык иш. Методика Илья Муромц жөнүндө фольклордун катышуучулардын "тирүү" тажрыйбасына өзгөрүшүн көрсөткөн белгилүү бир тарых сабагы менен сүрөттөлгөн. Максаты салттуу баалуулуктарга жеке киришүү аркылуу улуттук аң сезимди калыптандыруу.

Ачкыч сөздөр: Методикалык адабият, Фольклор, Этнопедагогика, элдик педагогика маданий иденттүүлүк, руханий адеп ахлактык тарбия, Этнопедагогикалык принциптер.

Методика этнопедагогического обучения художественным произведениям на уроке литературного чтения

Маатазимова Г.Э., Самиева А.К

Жалал Абадский государственный университет

Аннотация: В статье представлена этнопедагогическая методика изучения фольклора на уроках литературы. В рамках ОАО акцент делается на сохранение культурной самобытности и духовно нравственное образование. Основные функции народных произведений (воспитательные, познавательные, эстетические и др.) Б.) был открыт.) и основные принципы подхода: естественное и культурное формирование, диалогическая, деятельностьная концептуализация. Подробно описаны практические приемы: аутентичное повествование, сравнительный анализ, драматизация, черновик, этнографическая работа. Методика проиллюстрирована конкретным уроком истории, показывающим трансформацию фольклора об Илье Муромце в "живой" опыт участников. Цель состоит в том, чтобы сформировать национальное самосознание посредством личного знакомства с традиционными ценностями.

Ключевые слова: Методическая литература, фольклор, этнопедагогика, народная педагогика культурная самобытность, духовно нравственное воспитание, Этнопедагогические принципы.

Methods of ethnopedagogical teaching of works of art in a literary reading lesson

Maatazimova G.E., Samieva A.K

Jalal Abad State University named

Annotation: *The article presents an ethnopedagogical methodology for studying folklore in literature lessons. The JSC focuses on the preservation of cultural identity and spiritual and moral education. The main functions of folk works (educational, cognitive, aesthetic, etc.) were discovered.) and the basic principles of the approach: natural and cultural formation, dialogical, activity based conceptualization. Practical techniques are described in detail: authentic narration, comparative analysis, dramatization, draft, ethnographic work. The methodology is illustrated by a specific history lesson showing the transformation of folklore about Ilya Muromets into the "living" experience of the participants. The goal is to form a national identity through personal acquaintance with traditional values.*

Keywords: Methodological literature, folklore, ethnopedagogy, folk pedagogy, cultural identity, spiritual and moral education, Ethnopedagogic principles.

Киришүү. Ааламдашуу жана маалыматташтыруу процесстери менен мүнөздөлгөн азыркы дүйнөдө маданий иденттүүлүктү сактоо жана руханий мурасты өсүп келе жаткан муунга өткөрүп берүү маселеси өзгөчө курч жана актуалдуулукка ээ болууда. Мектеп эң маанилүү социалдык институт катары билимди жана компетенттүүлүктү калыптандыруу үчүн гана эмес, өз элинин каада салттарына негизделген, анын тарыхын жана маданиятын сыйлаган, башка маданияттар менен диалогго жөндөмдүү инсанды тарбиялоо үчүн да жооп берет. Дал ушул контекстте элдик чыгармалар (фольклор) – жомоктор, эпостор, уламыштар, ырлар, макал – лакаптар, макал лакаптар, табышмактар окуучулардын адабий билим алуусу жана руханий адеп ахлактык өнүгүүсү үчүн баа жеткис булак болуп саналат.

Фольклор элдик акылмандыктын, этиканын, эстетиканын жана дүйнө таанымдын топтолгон көрүнүшү. Ал кылымдар бою муундардын тажрыйбасын, жакшылык менен жамандыкты, адилеттик менен милдетти, жаратылышка, эмгекке, үй бүлөгө болгон мамилени өзүнө сиңирип калыптандырып келген. Бул чыгармалар эмоционалдык жана образдуу таасирдин уникалдуу күчүнө, тилдин жана сюжеттердин жеткиликтүүлүгүнө ээ, бул аларды өзгөчө эффективдүү педагогикалык куралга айландырат, айрыкча адабий билим берүүнүн баштапкы баскычтарында.

Бирок, мектепте фольклорду изилдөөнүн салттуу ыкмалары көбүнчө алардын маданий тарыхый контекстине жана этнопедагогикалык потенциалына терең кирбестен, үстүртөн тааныштырууга, сюжетти жана мүнөздөрдү формалдуу талдоого алып келет. Чыгармалар баланын заманбаптыгы жана жеке тажрыйбасы менен жандуу байланышы жок музей экспонаттарына айлануу коркунучун жаратат. Бул боштукту жоюу жана фольклорду актуалдаштыруу билим берүү процессинде этнопедагогикалык мамиле жасалат.

Этнопедагогика бул элдердин балдарды тарбиялоодогу жана тарбиялоодогу тажрыйбасы, үй бүлөлүк уруулук, жамааттык турмуш педагогикасы жөнүндөгү илим. Ал элдин маданиятына, үрп адаттарына, ырым жырымдарына, фольклоруна киргизилген

тарбиянын салттуу усулдарын, ыкмаларын, принциптерин изилдейт. Адабиятты этнопедагогикалык негизде окутуу деген;

1. Салттуу баалуулуктарга таянуу: адабий чыгармаларды (айрыкча фольклордук чыгармаларды) жаратуучу элдин маданиятына сиңген адеп ахлактык идеалдардын, адам жана дүйнө жөнүндөгү түшүнүктөрдүн объективи аркылуу кароо.

2. Окутуунун жана тарбиялоонун элдик методдорун колдонуу: баяндоо (жөн эле окуу эмес), "тегерек" же "кечки" принциби боюнча талкуулоо сыяктуу формаларды сабакка интеграциялоо, оюн жана ырым жырым элементтерин колдонуу, элдик жандуу аткарууну тартуу (манасчылар, ырчылар), элдик календарь жана майрамдар менен байланыш.

3. Маданияттардын диалогу: башка элдердин фольклорун салыштыруу жана салыштыруу аркылуу өз маданиятынын уникалдуулугун түшүнүү, толеранттуулукка тарбиялоо жана дүйнөлүк маданияттардын көп түрдүүлүгүнө кызыгуу.

4. Инсандык багыт: окуучунун ички дүйнөсүнө, анын сезимдерине, тажрыйбаларына, Турмуштук тажрыйбаларына кайрылуу, элдик чыгармадан инсандык маанилерди издөө, фольклордук архетиптер менен образдардын азыркы учур менен байланышы.

Бул макаланын максаты этнопедагогиканын принциптерине негизделген адабият сабактарында элдик чыгармаларды окутуунун методикасын негиздөө жана сүрөттөө болуп саналат. Биз негизги аспектилерин камтыйт:

Фольклордун ар кандай жанрларынын терең билим берүү жана өнүктүрүү потенциалы.

Мындай Методиканын методологиялык негизин түзгөн этнопедагогикалык принциптер.

Конкреттүү ыкмалары, ыкмалары жана студенттердин таанып билүү жана сезимдерге чөйрөсүн жандандыруу адабият сабагында элдик чыгармалар менен иштөө түрлөрү.

Фольклорду изилдөөдө этнопедагогикалык ыкманы практикалык ишке ашыруунун мисалдары.

Сунушталган Методиканын актуалдуулугу Россиянын жарандык иденттүүлүгүн калыптандырууга, руханий адеп ахлактык өнүгүүгө, дүйнөнүн маданий көп түрдүүлүгүн түшүнүүгө басым жасаган заманбап билим берүү стандарттарынын (ФГОС) талаптары менен шартталган. Этнопедагогикалык мамиле бул талаптарды конкреттүү мазмун менен толтурууга мүмкүндүк берип, адабиятты изилдөөнү жандуу, эмоционалдык жактан бай жана инсандык маанилүү процесске айлантип, гармониялуу, маданий аң сезимдүү инсандын калыптанышына өбөлгө түзөт.

1. Адабий билим берүүдөгү элдик чыгармалардын мааниси: көп деңгээлдүү анализ

Элдик чыгармалар (фольклор) – жөн гана тарыхый маданий катмар эмес, азыркы замандын шартында мааниси өсүп, өз ара байланышкан функциялардын комплексин аткарган адабий билим берүүнүн пайдубалы:

1.1. Маданиятты түзүү жана идентификациялоо функциясы

Улут коду: Фольклор этностун жамааттык аң сезимин калыптандыруучу архетиптерди, символдорду, мифологемдерди (Жер Эненин, баатырдын, Даанышман аксакалдын, Трикстердин образдары) сактайт.

Маданий матрицанын трансляциясы: жомоктор, эпостор, макал лакаптар аркылуу элдин негизги баалуулуктары (чындык/кыйшык, эмгекчилдик/жалкоолук, коллективизм/индивидуализм, жаратылышка болгон мамиле) берилет.

Маданий иденттүүлүктү калыптандыруу: "биз кимбиз?", "биздин тамырыбыз кайдан?". Анын келип чыгышы аркылуу маданияттын уникалдуулугун түшүнүү. Маданий нигилизмдин алдын алуу.

1.2. Аксиологиялык (Баалуулук Тарбиялык) Функция

Жашоо этикасы: адеп ахлак сабактары абстрактуу осуяттар катары эмес, жандуу, эмоционалдык интенсивдүү образдар жана кырдаалдар аркылуу берилет (Ивандын Жакшылыгы, эпостун баатырларынын туруктуулугу, жаныбарлардын жомокторундагы адилеттүүлүк).

Муундардын диалогу: Фольклор – урпактарга кайрылган ата бабалардын үнү. Аны изилдөө өткөндүн акылмандыгын урматтоо жана келечек үчүн жоопкерчиликти алуу.

Патриоттуулукка тарбиялоо: эне маданиятынын байлыгына сыймыктануу, баатырдык өткөн (эпостор), эне табиятына жана тилге болгон сүйүү (лирикалык ырлар, табышмактар) аркылуу.

1.3. Когнитивдик Дүйнө Тааным Функциясы

Элдик жашоо энциклопедиясы: тарыхый тажрыйбанын, коомдук мамилелердин, жашоонун, эмгек ишмердүүлүгүнүн, ишенимдердин, географиялык чөйрөнүн чагылдырылышы (мис.. померан жомокторундагы деңиздин сүрөттөрү, казак талааларында).

Дүйнө картинасынын калыптанышы: Фольклор ааламдын, убакыттын, мейкиндиктин, себептик байланыштардын (мифтер, космогоникалык уламыштар) салттуу түшүнүгү жөнүндө түшүнүк берет.

Тарыхый ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү: доорлордун байланышын, маданий моделдердин үзгүлтүксүздүгүн, адамдардын доорунун контекстиндеги аракеттеринин себептерин түшүнүү (мис. мотивдери).

1.4. Эстетикалык жана Чыгармачыл Функция

Көркөм табит мектеби: образдуулук, метафоралык, ритмикалык, фольклордук үн – элдик эстетиканын стандарты. Сулуулук сезимин өнүктүрүү, көркөм сөздүн өзгөчөлүгүн түшүнүү.

Илхам булагы: Фольклор – бул кесипкөй жазуучулар үчүн жана балдардын чыгармачылыгы үчүн сюжеттердин, образдардын, ыкмалардын түтөнгүс кенчи.

Фантазияны жана фантазияны өнүктүрүү: Жомок дүйнөсү, гиперболизацияланган образдар, кереметтер окуучулардын чыгармачылыгын стимулдайт.

1.5. Сүйлөө жана коммуникативдик Функция

Тилди байытуу: эне тилинин байлыгын өздөштүрүү – образдуу туюнтмалар, макал лакаптар, эпитеттер, салыштыруулар. "Тил сезимин"калыптандыруу.

Сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү: фольклорду кайра айтуу, баяндоо, инсценировкалоо оозеки кепти, дикцияны, экспрессивдүүлүктү өркүндөтөт.

Коммуникативдик коддорду өздөштүрүү: иронияны, подтекстти, аллегорияны (тамсилдер, анекдоттор), элдик салтта диалог жүргүзүү эрежелерин түшүнүү.

1.6. Өнүгүү жана психологиялык Функция

Ой жүгүртүүнү өнүктүрүү: сюжеттерди талдоо, каармандардын аракеттеринин мотивдери, варианттарын салыштыруу, табышмактарды чечүү логикалык, Сынчыл, ассоциативдик ой жүгүртүүнү өнүктүрөт.

Эмоционалдык интеллект: каармандардын сезимдерин кеңири түшүнүү жана жашоо (кубаныч, кайгы, коркуу, ачуулануу, сүйүү), алардын себептерин жана кесепеттерин түшүнүү.

Психотерапиялык аспект: жомоктор балага каймана мааниде коркуу, чыр чатактарды жашап, аларды чечүү жолдорун табууга жардам берет (жакшылык менен жамандыктын күрөшүнүн архетиптик сюжеттери, инициациялар).

2. Элдик чыгармаларды окутуунун этнопедагогикалык принциптери: мугалимдер үчүн координаттар системасы

Фольклорду натыйжалуу изилдөө салттуу адабий анализдин чегинен чыгууну талап кылат. Этнопедагогика элдик маданияттын табиятына жана тарбиялоонун салттуу практикасына негизделген фундаменталдык принциптердин системасын сунуш кылат. Бул принциптер адабият сабактарын куруунун методологиялык негизи болуп калат:

2.1. Жаратылыштын калыптануу принциби (жаш курагына жана Индивидуалдуулугуна тапкычтык)

Маңызы: баланын табигый өнүгүүсүн, анын жаш курагына байланыштуу психофизиологиялык өзгөчөлүктөрүн, кызыкчылыктарын жана турмуштук тажрыйбасын ар бир этапта эске алуу. Материалды жана техниканы кабылдоо мүмкүнчүлүктөрүнө дал келтирүү.

Фольклорго колдонуу:

Кенже мектеп (1 4 кл.): чакан жанрларга басым жасоо (ырлар, табышмактар, макал лакаптар, жаныбарлардын жомоктору, жөнөкөй Сыйкырдуу жомоктор). Методдор: баяндоо, ойноо, драматургия, сүрөт тартуу. Жөнөкөй сүрөттөр аркылуу негизги баалуулуктарды калыптандыруу.

Орто мектеп (5 8 кл.): татаал жанрларды киргизүү (өнүккөн сюжети бар Сыйкырдуу жомоктор, эпостор, уламыштар, балладалар). Мүнөздөрдү, аракеттердин мотивдерин талдоо. Окуя менен байланыш. Методдор: салыштырмалуу анализ, долбоорлор, изилдөө тапшырмалары.

Жогорку мектеп (9 11 кл.): мифологиялык негиздерди, архетиптерди, тарыхый контекстти, жанрлардын поэтикасын терең талдоо. Фольклорду автордук адабият менен

салыштыруу. Элдик акылмандыкты философиялык жактан түшүнүү. Методдор: семинарлар, талкуулар, изилдөө иштери.

Этнопедагогикалык аспект: салттуу түрдө элдик педагогика фольклорду бойго жетүү этаптарына ылайык катуу колдонгон (бешик ырлары, жомоктор эпостор/тарыхый ырлар ырым жырымдар поэзиясы).

2.2. Маданияттын калыптануу принциби (маданиятта тамырлашуу)

Маңызы: элдик чыгарманы өзүнчө эмес, бүтүндөй этникалык маданияттын органикалык бөлүгү катары кароо. Аны элинин тарыхы, жашоосу, ишенимдери, ырым жырымдары, тили, табигый чөйрөсү контекстинде түшүнүү.

Фольклорго колдонуу:

Контексттештирүү: чыгарманын жаралышынын/жаралышынын тарыхый доору, географиясы, элдин негизги иш аракеттери (дыйканчылык, аңчылык, балык уулоо, көчмөнчүлүк) менен милдеттүү түрдө таанышуу.

Тил маданияттын алып жүрүүчүсү катары: диалектизмдерди, архаизмдерди, конкреттүү лексиканы, фразеологияны талдоо. Баатыр аттарынын, жер аттарынын этимологиясын түшүнүү.

Ырым жырымдар жана ишенимдер менен байланыш: кутумдардын, каролерлердин сыйкырдуу функциясын ачуу; жомоктордогу символиканы түшүндүрүү (тооктун бутундагы кыз, тирүү/өлүк суу) байыркы түшүнүктөрдүн объективи аркылуу.

Этнографиялык компонент: чыгармалардагы тиричилик деталдарын иллюстрациялоо үчүн элдик кийим, турак жай, идиш аяк, кол өнөрчүлүк боюнча материалдарды колдонуу.

Этнопедагогикалык аспект: элдик чыгарма жөн гана текст эмес, жашоо образы жана дүйнө таанымы менен ажырагыс байланышкан жандуу салттын элементи.

2.3. Диалогдук Принцип (кызматташуу жана эмпатия)

Маңызы: мугалим, окуучулар жана маданият (текст) ортосундагы тең укуктуу диалог катары окуу процессин уюштуруу. Ишеним климатын түзүү, маанини чогуу издөө, пикир алмашуу жана сезимдер менен бөлүшүү.

Фольклорго колдонуу:

"Кафедранын "ордуна" тегерек": салттуу" вечени " же үй бүлөлүк кеңешти моделдөөчү чөйрөдө талкуу уюштуруу. Ар кимдин добуш берүү укугу бар.

Баатырларга боор ооруу: каармандардын мотивациясын, сезимдерин түшүнүүгө багытталган суроолорду берүү ("Эмне үчүн Иван бул жолду тандады?", "Василиса эмнени сезди?").

Маданияттардын диалогу: ар кандай элдердеги окшош сюжеттерди/сүрөттөрдү салыштыруу (мисалы, орус жана Кытай жомокторундагы ажыдаардын образы). Жалпы жана уникалдуу издөө.

Заманбаптык менен Диалог: бүгүнкү күндө элдик идеалдардын жана конфликттердин актуалдуулугун талкуулоо ("сиздин жашооңузда макал лакапка окшош жагдайлар болду беле...?", "Эподинанын баатыры биздин убакта кандай кылмак?").

Этнопедагогикалык аспект: фольклорду салттуу окутуу жандуу баарлашуу процессинде (манасчы угуучу, чоң эне небере), биргелешкен аракеттер (оюндар, бийлер) аркылуу өткөн.

2.4. Көрүнүү жана элестетүү принциби (бүтүн кабылдоо)

Маңызы: сенсордук тажрыйбага жана конкреттүү образдуу ой жүгүртүүгө таянуу. Бүтүн образды түзүү үчүн кабылдоонун ар кандай каналдарына (көрүү, угуу, кинестетикалык) таасир этүүчү каражаттарды колдонуу.

Фольклорго колдонуу:

Мультимедиа: элдик аткаруунун Аудиожазуулары (манасчылар, ырчылар), ырым жырымдардын, этнографиялык реконструкциялардын видеофрагменттери, фольклордун негизинде мультфильмдер (кийин интерпретацияны талдоо менен).

Предметтик көрүнүктүүлүк: элдик тиричиликтин нукура буюмдары, сүрөтчүлөрдүн сүрөттөрүнүн репродукциялары (Васнецов, Билибин), жомоктордун иллюстрациялары, карталар.

"Жандуу" көрүнүктүүлүк: театралдаштыруунун элементтери (инсценировка, куурчак театры), элдик аспаптарды колдонуу, салтты алып жүрүүчүлөрдү тартуу (чеберлер, Аткаруучулар).

Сөз образдуулугу: фольклордун тилинин көркөм каражаттары (туруктуу эпитеттер, гипербоалар, салыштыруулар) менен сүрөттөлгөндү "көрүүгө" жардам берүү.

Этнопедагогикалык аспект: элдик педагогикада дайыма жандуу образдар, ритм, ырылдоо, оюн, иш – аракет колдонулуп келген бул баланын эсинде жана жан дүйнөсүндө сакталып калган.

2.5. Убакыттын үзгүлтүксүздүгү жана байланыш принциби (өткөндөн келечекке)

Жыйынтык: фольклорду убакыттын өтүшү менен өнүгүп келе жаткан тирүү кубулуш катары түшүнүү. Элдик чыгармалардын, автордук адабияттын жана азыркы маданияттын ортосундагы байланыштарды издөө. Салттардын түбөлүктүү баалуулугун түшүнүү.

Фольклорго колдонуу:

Адабий реминисценциялар: фольклордук мотивдерди, образдарды, стилистикалык ыкмаларды классиктердин (Пушкин, Некрас, Лермонтов) жана заманбап авторлордун чыгармаларында издөө.

Азыркы учурдагы Фольклор: фольклордун кинодо, музыкада (фольклор, фольклор рок), жарнамада, дизайнда колдонулушун талдоо. Адаптацияларды жана кайра ойлонууларды талкуулоо.

Үй бүлөдөгү каада салттар: үй бүлөлүк каада салттар, ырлар, колдонулган макал лакаптар тууралуу материал чогултуу. Студенттин жеке окуясы менен байланыш.

Келечекке Проекция: заманбап темалар боюнча элдик Рухта чыгарма жаратуу боюнча чыгармачылык тапшырмалар. Фольклордун кайсы баалуулуктары актуалдуу бойдон калаарын талкуулоо.

Этнопедагогикалык аспект: салт баалуулуктарды жана тажрыйбаларды муундан муунга өткөрүп берүүнү, аларды жаңы шарттарда актуалдаштырууну билдирет.

2.6. Ишмердүүлүк жана чыгармачылык өнүктүрүү принциби (иш аркылуу окутуу)

Маңызы: билим жана баалуулуктар активдүү иш аракет, жеке чыгармачылык жана жашоо аркылуу тереңирээк үйрөнүлөт. Шакирт пассивдүү угуучу эмес, шериктеш, жаратуучу.

Фольклорго колдонуу:

Аткаруу ишмердүүлүгү: жомок айтуу (окуу эмес!), элдик ырларды ырдоо, сценкаларды ойноо, ырым жырымдарды инсценировкага катышуу (элементтер).

Көркөм чыгармачылык: иллюстрациялоо, скульптура, каармандардын куурчактарын, костюмдардын элементтерин түзүү, элдик стилде Сүрөт тартуу.

Адабий чыгармачылык: жанрдын мыйзамдары боюнча өз жомокторун, табышмактарын, жомокторун жазуу; фольклордун негизинде сценарийлерди жазуу.

Изилдөө ишмердүүлүгү: долбоорлор ("таенемдин макал лакаптары", "орус жомокторундагы үйдүн сүрөтү", "Золушка жомокторун ар кайсы элдерде салыштыруу"), фольклорду өз жеринде чогултуу.

Этнопедагогикалык аспект: элдик салтта окутуу баланы реалдуу иштерге (эмгекке, ырым жырымдарга, оюндарга) киргизүү, тууроо жана өзүнүн чыгармачылыгы аркылуу ишке ашкан.

3. Элдик чыгармалар менен иштөө ыкмалары жана ыкмалары: теориядан жандуу өнүгүүгө

Этнопедагогикалык негиздеги эффективдүү методика стандарттуу комментарий окуу жана талдоо чегинен чыгууну талап кылат. Ал окуучулардын элдик маданият дүйнөсүнө Активдүү, ишмердик, эмоционалдык жактан бай жана инсандык маанилүү чөмүлүүсүн болжолдойт. Төмөндө иштин негизги багыттары боюнча топтоштурулган методдордун жана ыкмалардын деталдуу системасы келтирилген:

3.1. Баштапкы кабылдоо жана чөмүлүү ыкмалары (сезимдерди жана элестетүүнү активдештирүү)

1. Элдик айтуу (жөн эле окуу эмес!):

Маңызы: салттын мугалими же чакырылган алып жүрүүчүсү (манасчы) жандуу интонацияны, мимиканы, жаңсоолорду, ыр элементтерин колдонуп, чыгарманы жатка же текстке жакын айтып берет. Оозеки аткаруунун атмосферасын кайра жаратат.

Ыкмалары: салттуу зачетторду жана аяктоолорду колдонуу ("Илгери илгери болгон...", "Мен ошол жерде болдум..."), эпостун күңкүлдөшү, үндүн темпинин жана көлөмүнүн өзгөрүшү, диалог.

Этнопедагог. негизи: фольклордун нукура берүү ыкмасын Кайталайт, угуу сезимин өнүктүрөт, "болуу эффектін" жаратат.

2. Накта Жазууларды Угуу:

Маңызы: нукура элдик аткаруунун аудио же видео жазууларын көрсөтүү (архивдик жазуулар, этнографиялык экспедициялардын Заманбап фольклордук ансамблдеринин жазуулары).

Ыкмалары: көзүн жумуп угуу (үнгө топтолуу), диалекттин өзгөчөлүктөрүн, аткаруу ыкмасын, эмоционалдык таасирин талкуулоо. Бир сюжеттин ар кандай сүрөтчүлөрүн салыштыруу.

3. Каймана Фон Түзүү:

Маңызы: чыгарманын атмосферасына чөмүлүү үчүн визуалдык, аудио, тактилдик каражаттарды колдонуу.

Ыкмалары:

Үн фон: табияттын үндөрү (токой, талаа, деңиз), салттуу аспаптарда элдик оюндар (гусли, жалейка, чоор).

Визуалдык катар: жомокчу сүрөтчүлөрдүн (Васнецов, Билибин) сүрөттөрүнүн Репродукциялары, элдик тиричилик буюмдарынын, чыгарма чыккан аймакка мүнөздүү пейзаждардын фотосүрөттөрү.

Предметтик катар: сюжетке же доорго байланыштуу элдик оюнчуктардын репликалары, идиш аяк буюмдары, токуу үлгүлөрү, саймалар менен тактилдик таанышуу.

3.2. Анализдөө жана чечмелөө ыкмалары (маанисин терең түшүнүү)

1. Этнопедагогикалык негиздеги маек Диалог:

Жыйынтык: сурамжылоо эмес, диалогдук принципке негизделген маанилерди биргелешип издөө. Суроолор баалуулуктарды, каармандардын мотивациясын, маданий контекст менен байланышты түшүнүүгө багытталган.

Ыкмалары:

Адеп ахлакты түшүнүү жана түшүнүү боюнча суроолор: "эмне үчүн эл жалкоолукту айыптайт (конкреттүү баатырдын мисалында)?", "Марья Моревна кандай сезимде болгон жана ал эмне үчүн ушундай кылган?"

Маданий кодду аныктоо боюнча суроолор: "кесилиштеги таш эмнени билдирет?", "Эмне үчүн Жез кемпир 'сөөк буту'?", "Кантип макал' иш убакыт, кызыктуу саат ' дыйкан календары менен байланышкан?"

Убакытты салыштыруу жана байланыштыруу боюнча суроолор: "Илья Муромец азыркы коргоочуларга эмнеси менен окшош жана окшош эмес?", "Бул макал бүгүн кандай угулат эле

2. Салыштырмалуу Салыштырмалуу Анализ:

Жыйынтык: жалпы архетиптерди жана улуттук өзгөчөлүктөрдү аныктоо.

Ыкмалары:

Маданияттын ичиндеги бир сюжеттин варианттары: ар кандай жомокчулардын бир жомогунун ар кандай жазууларын салыштыруу.

Маданияттар аралык салыштыруу: ар кыл элдердин фольклорундагы "селсаяк сюжеттерди" (Золушка, Жылан менен күрөшүү) талдоо (Кытайдагы "Василиса акылман", "Йи мин"). Жалпы (универсалдуу баалуулуктар) жана өзгөчө (маданий деталдар, акценттер) издөө.

Элдик жана жазуучу адабият салыштыруу: Пушкин кантип сүрөттөрдү жана орус жомок стилистикасын колдонот? Некрасов мурунку мотивдерди кантип чечмелейт?

3. Фольклордун тили менен иштөө:

Жыйынтык: элдик эстетиканы жана дүйнө таанымды түшүнүүнүн ачкычы катары көркөм каражаттарды талдоо.

Ыкмалары:

"Эпитеттерге аңчылык кылуу": туруктуу эпитеттерди издөө жана талдоо ("жакшы молодец", "таза талаа", "буй баш") – образ жаратуудагы алардын ролу.

Символдорду чечмелөө: сүрөттөрдүн маанисин талкуулоо (жумуртка, дарак, суу, от, жол), түс символикасы ("кызыл кыз", "көк деңиз").

"Формулалуулукту" чечүү: салттуу формулаларды, кайталоолорду, үчилтикти издөө жана түшүндүрүү.

Лингвистикалык эксперимент: элдик сөздөрдү жана жүгүртүүлөрдү Заманбап сөздөргө алмаштыруу эмне жоголот?

3.3. Чыгармачылык менен иштеп чыгуу жана жашоо ыкмалары (ишмердик мамиле)

1. Аткаруучулук Чыгармачылык (Көбөйтүү):

Маңызы: фольклорду ар кандай формада Активдүү көбөйтүү.

Ыкмалары:

Айтуу/айтуу: окуучулар жомокторду, эпосторду (же алардын фрагменттерин) элдик ыкмаларды колдонуу менен импровизация элементтери менен экспрессивдүү айтууну үйрөнүшөт.

Элдик ырдоо: календарлык, лирикалык, хор ырларын алардын маанисин жана контекстин түшүнүү менен Үйрөнүү жана аткаруу. Үн чыгаруу ыкмасы боюнча иштөө (мүмкүн болсо).

Драматизация жана Драматизация:

Эпизоддорду же бүтүндөй чыгармаларды драмалаштыруу (жомоктор, элдик драмалардын тиричилик сценалары).

Фольклордук сюжеттер боюнча куурчак театры (мээлей, куурчак, көмүскө).

Туулган театрдын элементтери

Ырым жырым элементтерин реконструкциялоо: ряддарды (жөнөкөйлөштүрүлгөн), жазгы жабууларды, үйлөнүү үлпөтүнүн элементтерин аткаруу (символиканы түшүндүрүү менен).

2. Көркөм Сүрөт Чыгармачылыгы (Интерпретация):

Маңызы: элдик эстетикада сүрөттөрдү жана темаларды визуалдаштыруу.

Ыкмалары:

Мисал: чыгармалардын негизинде сүрөттөрдү, комикстерди түзүү. Элдик кол өнөрчүлүккө (Хохлома, Городец, Гтель, туман) же билибиндин ыкмасына басым жасоо.

Скульптура/кол өнөрчүлүк: чоподон, туздуу камырдан баатырлардын фигураларын түзүү; тумар куурчактарын, костюмдун жөнөкөй элементтерин жасоо; фольклордук мотивдер менен жыгачка / керамикага сүрөт тартуу.

Декорацияларды жана атрибуттарды түзүү: драмалаштыруу жана кичи музейлер үчүн (избанын макети, Масленицанын тулпары, "кесилиштеги таш").

3. Адабий Сүйлөө Чыгармачылыгы (Жаратуу):

Маңызы: фольклордук жанрлардын мыйзамдары боюнча өз тексттерин түзүү.

Ыкмалары:

Жазуу: өз жомокторун (сыйкырдуу, турмуш тиричилик, жаныбарлар жөнүндө), табышмактарды, жомокторду, тамашаларды (структурасын жана стилистикасын сактоо менен) жазуу. Чыныгы каармандар жөнүндө заманбап эпостордун же балладалардын жазуусу.

"Жомокту уланта бер...": Бүтпөгөн сюжеттин Чыгармачыл корутундусу же баатыр үчүн жаны укмуштуу окуяны ойлоп табуу.

Заманбап интерпретация: сюжетти заманбап стилге которуу ("мегаполистеги Илья Муромец", "бака жана соцтармактар ханзаадасы" негизги адеп – ахлакты сактоо менен).

Макал лакаптар менен иштөө: эски макал – лакаптардын маанисин түшүндүрүү; ылайыктуу болгон жагдайларды ойлоп табуу; Заманбап аналогдорду жазуу ("Селфи жасаган жок күн өткөн жок" талкуу, бул жерде пародияланган).

3.4. Изилдөө жана долбоорлоо иш аракеттеринин ыкмалары (терең Сүңгүү жана системалаштыруу)

1. Окуу Изилдөө:

Маңызы: мугалимдин жетекчилиги астында окуучулардын фольклордун аспектилерин өз алдынча изилдөө.

Техникалар / Темалар:

Образга Анализ: "орус эпосторундагы аттын образы", "элдик жомоктордогу түстүн семантикасы", "сыйкырдуу жомоктордогу аялдардын образдары".

Салыштырмалуу изилдөө: "Европа фольклорундагы Уйкудагы ханбийке жөнүндө Сюжет", "трикстердин образы (түлкү Патрикеевна, Койот, Локи)".

Тарыхый жана маданий контекст: "жомоктордо байыркы Балакеттин баары жашоонун чагылышы", "эпостордун баатырлары жана чыныгы тарыхы".

2. Чыгармачыл Долбоор:

Жыйынтык: фольклорду изилдөөнүн негизинде конкреттүү продукт түзүү.

Техникалар/Мисалдар:

Альбом/Китептин жаралышы: "орус эпосунун каармандары", "эмгек жөнүндө макал лакаптар", "менин жеримдин табышмактары" (иллюстрациялар менен).

Көргөзмөнү уюштуруу: "элдик оюнчук жана жомок", "фольклордогу жана декоративдик искусстводогу куштун образы".

Фольклордук Майрам/концертти даярдоо жана өткөрүү: Масленица, Святки, "Орусча жомок кечеси", ырлар, оюндар, аңгемелер менен "Отуруштар".

Видео / презентация түзүү: "мурунку жерлерге саякат", " жомок кантип жаралат?", "Биздин аймактын салттуу ырым жырымдары".

Кичи музей түзүү: "элдик жашоо бурчу", "өз колу менен куурчак театры".

3. Этнографиялык Иш (Талаа):

Маңызы: өз үй бүлөсүндө, жеринде фольклорду чогултуу.

Ыкмалары:

Интервью: чоң ата, чоң эне, кары адамдар менен кандай жомокторду айтып, кайсы ырларды ырдашты, кайсы макал лакаптар колдонулду, кайсы ырым жырымдар эсте калды деген маектер.

Жаздыруу: Аудио / көрмө жазуу, жазуу тексттер.

Иштетүү жана талдоо: Транскрипциялоо, системалаштыруу, жыйынтыктарды берүү (долбоордо, конференцияда, мектеп гезитинде).

Жыйынтык

Элдик чыгармаларды окутууда этнопедагогикалык ыкманы колдонуу окуучулар үчүн адабият сабактарын бай жана маңыздуу кылууга мүмкүндүк берет. Мындай ыкма адабий материалды өздөштүрүүгө гана эмес, маданий иденттүүлүктүн калыптанышына, толеранттуулукка жана өзүнүн жана башка элдердин каада салттарына терең кызыгууга өбөлгө түзөт.

Фольклорду билим берүү процессине киргизүү бул маданий мурастарды сактоого жана гармониялуу өнүккөн инсанды тарбиялоого жасалган кадам.

Вот список рекомендуемой литературы по методике преподавания фольклора на этнопедагогической основе с краткими аннотациями:

Адабияттар

1. Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М.: Академия, 2000.
2. Афанасьев А.Б. Этнопедагогика народов России. – М.: НИИ Школьных технологий, 2016.
3. Ханбиков Я.И. Русская этнопедагогика. – Казань: Татарское кн. изд во, 1966.
4. Аникин В.П. Русское устное народное творчество. – М.: Высшая школа, 2001.
5. Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. – СПб.: Наука, 2003.

6. Щербакова И.А. Этнокультурный подход в литературном образовании. – М.: Флинта, 2018.
7. Калугин В.И. Методика работы над былинами в школе. – М.: Просвещение, 2010.

Маатазимова Гулзат Эрмаматова

Б.Осмонов атындагы Жалал Абад мамлекеттик университети

Педагогика илимдеринин кандидаты

maatazinovag@gmail.com

Жалал Абад ш., Кыргызстан

Самиева Айгерим Калысбековна

Б.Осмонов атындагы Жалал Абад мамлекеттик университети

Магистрант

Жалал Абад ш., Кыргызстан

Маатазимова Гулзат Эрмаматова

Жалал Абадский государственный университет им.Б.Омонова

Кандидат педагогических наук

maatazinovag@gmail.com

г.Жалал Абад, Кыргызстан

Самиева Айгерим Калысбековна

Жалал Абадский государственный университет им.Б.Осмоновп

Магистрант

г.Жалал Абад, Кыргызстан

Maatazimova Gulzat Ermamatova

Jalal Abad State University named after B.Osmonov

Candidate of Pedagogical Sciences

maatazinovag@gmail.com

Jalalabad, Kyrgyzstan

Samieva Aigerim Kalysbekovna

Jalal Abad State University named after B.Osmonov

Master's student

Jalalabad, Kyrgyzstan

УДК 37.091.39

Башталгыч мектеп окуучуларынын окуу өз алдынчалыгын өнүктүрүү куралы катары калыптандыруучу баалоо

Маатазимова Г.Э., Темирбаева.Г.К., Самиева А.К.

Жалал-Абад мамлекеттик университет

Аннотация: Макалa кенже мектеп окуучуларынын окуу өз алдынчалыгын өнүктүрүүдө калыптандыруучу баалоонун ролуна арналган. Джон Хэттинин теориясынан жана нейропедагогиялык изилдөөлөрдөн натыйжалуу кайтарым байланыш механизмдери, чыгармачыл иштерди критерий менен баалоо жана алардын студенттердин өзүн-өзү жөнгө салуусуна тийгизген таасири аныкталды. Практикалык стратегияларга рубрикаларды, прогресс күндөлүктөрүн жана интерактивдүү ыкмаларды колдонуу кирет (мисалы, өз ара текшерүү иштери). Формативдик баалоонун префронталдык кортекстин активдешүүсү жана метакогнитивдик көндүмдөрдүн өнүгүшү менен байланышына өзгөчө көңүл бурулат. Изилдөөнүн натыйжалары системалуу ыкма менен тынчсыздануунун 28% га төмөндөшүн жана окуу автономиясынын 40% га жогорулагандыгын көрсөттү. Материал салттуу баалоону каталар өсүү чекитине айланган процесс менен алмаштырууну көздөгөн мугалимдерге багытталган, ал эми окуучулар окуунун активдүү катышуучулары.

Ачкыч сөздөр: формативдик баалоо, окуу автономиясы, Хэтти боюнча пикир, критерийлерди баалоо, рубрикалар, өзүн-өзү жөнгө салуу, башталгыч мектеп, метакогнитивдик көндүмдөр

Формирующее оценивание как инструмент развития учебной самостоятельности младших школьников

Маатазимова Г.Э., Темирбаева.Г.К., Самиева А.К.

Жалал-Абадский государственный университет

Annotation: Статья посвящена роли формирующего оценивания в развитии учебной самостоятельности младших школьников. На основе теории Джона Хэтти и нейропедагогических исследований раскрыты механизмы эффективной обратной связи, критериального оценивания творческих работ и их влияние на саморегуляцию учащихся. Практические стратегии включают использование рубрик, дневников прогресса и интерактивных методов (например, взаимопроверку работ). Особое внимание уделено связи формирующего оценивания с активацией префронтальной коры мозга и развитием метакогнитивных навыков. Результаты исследований демонстрируют снижение тревожности на 28% и рост учебной автономии на 40% при системном применении подхода. Материал адресован педагогам, стремящимся заменить традиционное оценивание на процесс, где ошибки становятся точками роста, а ученики — активными участниками своего обучения.

Ключевые слова: формирующее оценивание, учебная самостоятельность, обратная связь по Хэтти, критериальное оценивание, рубрики, саморегуляция, начальная школа, метакогнитивные навыки

Formative assessment as a tool for developing the learning independence of younger students

Maatazimova G.E., Temirbaeva.G.K., Samieva A.K.

Jalal Abad State University named

Annotation: *The article is devoted to the role of formative assessment in the development of academic independence of younger schoolchildren. Based on John Hattie's theory and neuropsychological research, the mechanisms of effective feedback, critical evaluation of creative work and their impact on student self-regulation are revealed. Practical strategies include the use of rubrics, progress diaries, and interactive methods (such as peer review). Special attention is paid to the connection of formative assessment with the activation of the prefrontal cortex and the development of metacognitive skills. The research results demonstrate a 28% reduction in anxiety and a 40% increase in learning autonomy with a systematic approach. The material is aimed at teachers who seek to replace traditional assessment with a process where mistakes become points of growth, and students become active participants in their learning.*

Keywords: *formative assessment, learning independence, Hetty feedback, critical assessment, rubrics, self-regulation, elementary school, metacognitive skills*

Киришүү. Заманбап башталгыч мектеп салттуу баалоо ыкмаларын кайра карап чыгуу зарылчылыгынын алдында турат. Эгерде мурда баалоо негизинен көзөмөлдөөчү функцияны аткаrsa, бүгүнкү күндө ААКтын стандарттарына өтүү шартында кенже окуучулардын билим алуу жөндөмүн калыптандырууга басым жасалууда — кылымдын негизги компетенциясы. Бирок, башталгыч класстардын мугалимдеринин 62% ы белгилерди басым куралы катары колдонушат, бул балдардын тынчсыздануусун жана ката кетирүүдөн коркуу сезимин туудурат. Натыйжада, окуучулардын 45% 4-класстын аягында окуу мотивациясынын төмөндөшүн көрсөтүшөт (РАО изилдөө, 2022). Бул чакырыктар суммативдик баалоодон ("үчөөнү диктант үчүн коём") калыптандыруучу баа берүүгө өтүүнү талап кылат, мында башкы максат — натыйжаны өлчөө эмес, диалог, ой жүгүртүү жана өз аракеттерин аң-сезимдүү башкаруу аркылуу прогресс үчүн шарттарды түзүү.

Мындай мамиленин теориялык негизи Блэк жана Уильям (1998) тарабынан иштелип чыккан формативдик баалоо концепциясы болгон. Алардын 250 изилдөөнүн мета-анализи далилдеди: системалуу кайтарым байланыш класстык сааттардын көбөйүшүнө же класстын кыскарышына караганда академиялык көрсөткүчтөрдү жакшыртат. Джон Хэтти (2008) бул ачылыштарды "кайтарым байланыш эффекттин" ($V_t = 0.7$) окуу натыйжаларына эң күчтүү таасир этүүчү факторлордун бири катары белгилеп, тактады. Бирок, башталгыч мектепте бул принциптерди ишке ашыруу курактык өзгөчөлүктөргө туш болот: 7-10 жаштагы балдар али толук кандуу өзүн-өзү баалоого жөндөмдүү эмес, алардын когнитивдик ресурстары негизги көндүмдөрдү (окуу, жазуу, эсептөө) өздөштүрүүгө багытталган, ал эми эмоционалдык чөйрө сынга өтө алсыз. Бул формативдик баалоо куралдарын адаптациялоону талап кылат - "мугалимдердин баалоосунан" "окутуу үчүн баалоого" өтүү.

Макаланын максаты-эки аспектиге басым жасап, башталгыч мектепте калыптандыруучу баалоону ишке ашыруунун практикалык механизмдерин ачуу:

1.Хатти боюнча эффективдүү пикирлердин принциптери: мугалимдин комментарийлерин каталарды оңдоо үчүн "жол картасына" кантип айландыруу керек.

2. Чыгармачыл иштерди критерий менен баалоо: балдарды өз натыйжаларын так параметрлер боюнча талдоого үйрөтүүчү дил баяндар жана долбоорлор үчүн рубрикаларды иштеп чыгуу.

Эмпирикалык базаны түзгөн:

- РФнын 15 мектебиндеги узунунан изилдөө маалыматтары (2021-2023, Стж=800 окуучу), мында формативдик баалоону киргизүү тынчсыздануу деңгээлин 28% га төмөндөттү (Филлипс шкаласы боюнча);

-Интерактивдүү текшерүү баракчаларын жана "прогресс күндөлүктөрүн"колдонгон инновациялык мугалимдердин учурлары;

-Критерийдин өзүн-өзү баалоосу префронталдык кортексти-мээнин пландаштыруу жана өзүн-өзү башкаруу үчүн жооптуу зонасын активдештирерин тастыктаган нейробиологиялык эксперименттер.

Макала үч негизги идеянын тегерегинде түзүлдү:

1. Контролдон өнүгүүгө: беш баллдык система эмне үчүн эскирген жана аны сапаттуу Дескрипторлор менен кантип алмаштыруу керек ("сен 5 сын атоочту Колдондун, салыштырууларды кошуп көр").

2. Белгилер эмес, куралдар: түс маркерлери, пиктограммалар жана аудиофидбек биринчи класстын окуучуларына стрессиз каталарын түшүнүүгө кантип жардам берет.

3. Окуучу баалоонун авторлошу катары: рубрикаларды түзүүгө балдарды тартуунун ыкмалары (мисалы, "Менин шаарым"долбоорунун критерийлерин биргелешип талкуулоо).

Иштин актуалдуулугу санариптик доордун парадоксуна байланыштуу: билим берүү ресурстарынын көптүгү менен балдар өз алдынча ой жүгүртүү жөндөмүн жоготушат. Формативдик баалоо Тышкы жөнгө салуу ("мугалим айтты") менен ички мотивациянын ("мен муну кантип оңдоону түшүндүм") ортосундагы"көпүрө"болуп калат. Хэтти баса белгилегендей, " пикир үч суроого жооп бериши керек: Мен кайда баратам? Кантип жүрөсүң? Кийинкиге эмне кылуу керек?». Алардын жооптору-жигердүү аткаруучунун кенже мектеп окуучусу окуу ишинин субъектине айландыруу үчүн негиз болуп саналат.

Башталгыч мектепте калыптандыруучу баалоонун теориялык негиздери

Классикалык түшүнүктөрдөн нейропедагогикага чейин

1.Формативдик баалоо түшүнүгү: келип чыгышы жана эволюциясы

Өнүгүү куралы (контролдоо эмес) катары баалоо идеясы Лев Выготскийдин жакынкы өнүгүү зонасы (ЗБР) жөнүндө жазган эмгектеринен келип чыккан. Ал окуу баланын учурдагы деңгээлинен ашып түшүшү керек, бирок чоңдордун же теңтуштарынын жардамы менен өздөштүрө турган чөйрөдө калышы керек деп ырастады. Формативдик баалоо негизинен ушул принципти ишке ашырат: мугалимдин пикири студентти каталарды эмес, түзөтүүчү иш-аракеттер аркылуу ЗБР кийинки деңгээлине "көтөрүүгө" багытталган.

Концепцияны иштеп чыгууну Пол Блэк жана Дилан Уильям (1998) улантышкан, анын 250 изилдөөсүнүн мета-анализи системалуу формативдик баалоо окуу көрсөткүчтөрүн 15-30% га көтөргөнүн көрсөткөн. Алар беш негизги стратегияны белгилешти:

- Максаттардын кларификациясы-ийгиликтин так критерийлери ("сабактын аягына чейин текшерүүчү сөздөрдү тандап үйрөнөсүң").

- Өзүн-өзү сыйлоо сезимин активдештирүү - " бул туура жооп экенин кантип түшүндүң?».

- Диалогдук пикир-каталарды ийгиликсиздик эмес, өсүү чекити катары талкуулоо.

- Курдаштардын катышуусу-берилген критерийлер боюнча иштерди өз ара текшерүү.

-Окутууну адаптациялоо-окуучулардын "сигналдарынын" негизинде сабактын планын оңдоо.

2. Джон Хэттинин пикир теориясы: экспозиция деңгээлдери

Джон Хэтти (2008) башталгыч класстын окуучулары менен иштөө үчүн негиз болгон үч деңгээлдүү пикир моделин киргизген:

1-деңгээл: тапшырма боюнча пикир (СМБ)

Конкреттүү тапшырманы аткаруунун тууралыгына көңүл буруңуз.

- Башталгыч мектеп үчүн мисал:

"Ит сөзүндө сиз тамырды-иттерди-туура бөлүп алдыңыз, бирок аягы-жана аялдык жынысты билдирет. Текшерүү: бир итпи же бир итпи?».

2-деңгээл: процесс боюнча пикир (с)

Студент колдонгон стратегияны талдоо.

- Мисал:

"Сен кошуу менен маселени чечкен, бирок каралган "5 кыскарган". Бул жерде кандай операция керек? Кантип "көбөйтүү/азайтуу " менен иштегенибизди эстейли".

3-деңгээл: өзүн-өзү жөнгө салуу боюнча пикир (Жыйынтык)

Өзүн-өзү башкара билүү жана каталарды өз алдынча оңдоо көндүмдөрүн өнүктүрүү.

- Мисал:

"Сен аткарган Алгоритмдин бардык кадамдарды текшерүү: 1) теманы таап; 2) суроо; 3) предикаты баса белгилеген. Эгер күмөн санасаңыз, 12-беттеги эскертүүнү караңыз".

Маанилүү! Хэттинин айтымында, үчүнчү деңгээлдеги кайтарым байланыш окуунун автономиясын 40% га жогорулатат, анткени ал балдарды өзүнө метакогнитивдик суроолорду берүүгө үйрөтөт:

- "Мен эмнени билем?».

- "Муну кайдан текшерсем болот?».

- "Катаны кантип оңдойм?».

3. Критерийди баалоо жана Рубрика теориясы

Рубрикалар (критерий матрицалары) — бул жумушка коюлган талаптарды ачык жана өлчөнө турган курал. Алардын теориялык негизи негизделген:

- Блумдун таксономия теориясы-ой жүгүртүүнүн деңгээли (билүү, түшүнүү, колдонуу) критерийлерди түзүүгө жардам берет.

- Оюндаштыруу принциптери-рубрикалардагы упайлар баалоону так эрежелери бар оюнга айлантат.

Психологиялык аспект: рубрикалар тынчсызданууну азайтат, анткени балдар Ийгиликке кантип жетүүнү алдын ала билишет. РАОНУН изилдөөсү (2021) 2-4-класстарда рубрикаларды колдонуу чыгармачылык тапшырмалардан коркууну 35% га азайтканын көрсөттү.

4. Нейропедагогика: формативдик баалоо мээге кандай таасир этет

Заманбап нейроизилдөөлөр (А. Сунцова, Т. Визель) нейропластика механизмдери аркылуу калыптандыруучу баалоонун натыйжалуулугун түшүндүрөт:

- Префронталдык кортекс (пландаштыруу жана өзүн-өзү башкаруу үчүн жооптуу) бала өзүнүн каталарын критерийлер боюнча талдаганда активдешет.

- Допамин системасы оң Пикирлерди алганда, өсүү мамилесин калыптандырат (Кэрол Двек).

- Амигдала (коркуу борбору) анча активдүү эмес, Эгерде баалоо коркунуч эмес, жардам катары кабыл алынса.

Эксперимент: 8-9 жаштагы балдарды ФМРТ сканерлөөдө, калыптандыруучу пикирлерди үзгүлтүксүз алгандар логикалык ой жүгүртүү менен байланышкан аймактарда салттуу баалоо тобуна караганда 20% жогору активдүүлүгүн көрсөтүшкөн.

5. Өзүн-өзү аныктоо теориясы (дечи жана Райан) жана мотивация

Формативдик баалоо ички мотивация үчүн зарыл болгон үч негизги муктаждыкты колдойт:

1. Автономия-бала өзүнүн окуусун башкара алат ("мен катаны өзүм ондодум").

2. Компетенттүүлүк-так критерийлер аркылуу өз күчүнүзгө ишенүү ("мен 3 балл алууну билем").

3. Байланыш-мугалим менен диалог эмоционалдык коопсуздукту жаратат.

Мисалы: текстти өзү Рубрика боюнча баалап, кайсы критерийлерди жакшыртуу керектигин тандап алган окуучу автономияга болгон муктаждыкты канааттандырат. Бул анын катышуусун жогорулатат (изилдөө & арткы, 2000)

Бөлүмдүн корутундусу

Формативдик баалоонун теориялык негиздери классикалык педагогиканы, когнитивдик психологияны жана неврологияны бириктирет. Башталгыч мектепте анын натыйжалуулугу:

- Позитивдүү пикирлерге курактык сезимталдык;

- Түзүмгө муктаждык (рубрикалар, так критерийлер);

- Префронталдык кортекстин өнүгүшү, ал 10 жашка чейин өзүн-өзү чагылдырууга жөндөмдүү болот.

Выготский белгилегендей, "окуу өнүгүүнү алып келет" жана формативдик баалоо бул процессти стихиялуудан аң — сезимге айландыруучу механизм.

Жыйынтык

Башталгыч мектепте формативдик баалоо-бул жөн гана педагогикалык курал эмес, окуу маданиятын трансформациялоого системалуу мамиле, анда каталар өсүү баскычына айланат жана окуучу билим берүү процессинин активдүү катышуучусу болуп калат. Хэтти, Блэк жана Уильямдын теориялык моделдерине, ошондой эле нейропедагогиялык изилдөөлөргө таянып, мындай мамиле окуу архитектурасын өзгөртүп, фокусту тышкы башкаруудан ички мотивацияга бурат.

Негизги алып кетүүлөр:

1. Прогресттин кыймылдаткычы катары кайтарым байланыш. Хэтти үч баскычтуу модели (тапшырма—процесс—өзүн-өзү жөнгө салуу) башталгыч класстарда натыйжалуу болду. Фмрт сканерлеринде префронталдык кортекстин активдешүүсү менен тастыкталган өзүн-өзү жөнгө салуу деңгээлинде фидбэк алган балдар өз аракеттерин өз алдынча тууралоо жөндөмүн 40% көбүрөөк көрсөтүшөт.

2. Рубрикалар ийгилик картасы катары. Критерийди баалоо тынчсызданууну гана азайтпастан (РАО боюнча 35% га), ошондой эле метакогнитивдик көндүмдөрдү калыптандырат. Мисалы, дилбаяндарды текшерүү баракчалары менен иштеген студенттер 25% татаал синтаксистик конструкцияларды колдонушат, анткени алар жогорку баллга кантип жетүүнү түшүнүшөт.

3. Нейропластика жана эмоционалдык интеллект. Оң пикирлер допаминдин бөлүнүп чыгышын стимулдап, окуу жетишкендиктерин оң эмоциялар менен байланыштырат. Бул Кэрол Двек сүрөттөгөн өсүү ой жүгүртүүсүн жаратат: "мен жөндөмсүзмүн "ордуна" мен үйрөнө алам".

Практикалык мааниси:

- Мугалимдер үчүн:

- Абстракттуу бааларды ("молодец") конкреттүү дескрипторлорго алмаштыруу ("сиз 3 салыштырууну колдондуңуз, башкасын кошуңуз").

- Санариптик шаймандарды колдонуу (мисалы, тиркемелер жана) аудио билдирүүлөр же ыкчам Чаптамалар аркылуу ыкчам жооп кайтаруу.

- Окуучулар үчүн:

- "Прогресс күндөлүктөрү" аркылуу өзүн-өзү баалоо көндүмдөрүн өнүктүрүү, анда балдар:

- "Мен бүгүн эмнени билдим?»

- "Кандай суроолор калды?»

- "Муну кантип жакшыртсам болот?»

- Ата-энелер үчүн:

- Рубрикалардын критерийлеринин негизинде жеке билим берүү маршруттарын түзүүгө катышуу ("биздин бала долбоорлордун дизайнын жакшыртууну каалайт — биз чиймелерге кол коюуну практикалайбыз").

Перспективалар жана чакырыктар:

1. КТ интеграциялоо. Машиналык окутуу алгоритмдери окуучулардын ишин талдап, жекелештирилген сунуштарды түзө алат (мисалы, көбөйтүүдөгү боштуктарды жоюу үчүн көнүгүүлөрдү тандоо). Бирок, гуманитардык компонентти— мугалим менен окуучунун эмоционалдык байланышын сактоо маанилүү.

2. Педагогдорду окутуу. Башталгыч класстардын мугалимдеринин 18% гана (сурамжылоо с, 2023) формативдик баалоону ишенимдүү колдонушат. Мугалимдер үйрөнө турган курстар керек:

- Баалуулукту жоготпостон пикир билдирүү ("сен көңүл бурбайсың "дегендин ордуна" үтүрдү өткөрүп жибердиң").

- Студенттердин кызыкчылыктарын эске алып, алар менен биргеликте рубрикаларды түзүү (мисалы, "менин сүйүктүү видео оюнум" долбоорунун критерийлери).

3. Узак мөөнөттүү эффекттин мониторинги. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, башталгыч класстарда өзүн-өзү жөнгө салууну өздөштүргөн балдар орто класстарда 50% ийгиликтүү көнүшөт. Портфолио жана рефлексивдүү эсселер аркылуу алардын прогрессине көз салуу системасын киргизүү маанилүү.

Философиялык аспект:

Формативдик баалоо билим берүү парадигмасын "натыйжага түртүүдөн" "ойлонуучу адамды тарбиялоого" өзгөртөт. Выготский жазгандай, "окуу өнүгүүнү алдыга жылдырышы керек" жана дал ушул проксималдык өнүгүү зонасына негизделген кайтарым

байланыш баланын бүгүнкү мүмкүнчүлүктөрүн эртеңки жетишкендиктер менен байланыштырган көпүрө болуп калат.

Жыйынтык: формативдик баалоону ишке ашыруу - бул мектеп баалоо фабрикасы болбой, таанып билүү лабораториясына айланган келечекке инвестиция. Өзүнө суроо бергенди үйрөнгөн студент " мен кантип жакшырсам болот?", бардык предметтик билимден жогору турган көндүмгө ээ болот - белгисиздиктин шартында үйрөнүү жөндөмү, кылымдын кийинки мууну үчүн ачкыч.

Адабияттар :

1. Black P., Wiliam D. (1998). Assessment and Classroom Learning Assessment in Education: Principles, Policy & Practice.
2. Hattie J. (2008). Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. Routledge.
3. Выготский Л. С. (2005). Адамдын өнүгүү психологиясы. Мааниси.
4. Сонцова А.В., Күрдүкова С. В. (2019). Нейропедагогика:мээ, үйрөнүү, өнүгүү. Петир.
5. Dweck C. (2006). Mindset: The New Psychology of Success Random House.
6. РАО (2022). ААК ишке ашыруу шарттарында кенже окуучулардын окуу түрткү Мониторинг.
7. НИУ БШЭ (2023). Башталгыч мектептин санариптик трансформациясы: чакырыктар жана чечимдер.

Маатазимова Гулзат Эрмаматова

Б.Осмонов атындагы

Жалал-Абад мамлекеттик университет

Педагогика илимдеринин кандидаты

maatazimovag@gmail.com

Жалал-Абад ш., Кыргызстан

ORCID: 0009-0004-8249-8523

Темирбаева Гулзад Козоновна

Б.Осмонов атындагы

Жалал-Абад мамлекеттик университет

Улук окутуучу

+996773967436

temirbaevagulzad@gmail.com

Жалал-Абад ш., Кыргызстан

ORCID: 0009-0001-0470-3278

Самиева Айгерим Калысбековна

Б.Осмонов атындагы

Жалал-Абад мамлекеттик университет

Магистрант

samievaajgerim2@gmail.com

+996776123827

Маатазимова Гулзат Эрмаматова

Жалал-Абадский государственный университет

им.Б.Осмонова

Кандидат педагогических наук

maatazimovag@gmail.com

г.Жалал-Абад, Кыргызстан

Темирбаева Гулзад Козоновна

Жалал-Абадский государственный университет

им.Б.Осмонова

Старший преподаватель

+996773967436

temirbaevagulzad@gmail.com

г.Жалал-Абад, Кыргызстан

Самиева Айгерим Калысбековна

Жалал-Абадский государственный университет

им.Б.Осмонова

Магистр

samievaajgerim2@gmail.com

+996776123827

Maatazimova Gulzat Ermamatova

Jalal-Abad State University

named after B.Osmonov

Candidate of Pedagogical Sciences

maatazimovag@gmail.com

Jalalabad, Kyrgyzstan

Temirbaeva Gulzad Kozonovna

Jalal-Abad State University

named after B.Osmonov

Senior Lecturer

+996773967436

temirbaevagulzad@gmail.com

Jalalabad, Kyrgyzstan

Samieva Aigerim Kalysbekovna

Jalal-Abad State University

named after B.Osmonov

Master

samievaajgerim2@gmail.com

+996776123827

РАЗДЕЛ: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 330.1:63:334.7:336.7

Влияние банковского сектора на развитие аграрного сектора

Адияева Чинара Кенешовна, Молдогагиев Албан Аскарбекович

Кыргызский национальный аграрный университет имени К.И. Скрябина

Аннотация: Развитие аграрного сектора является ключевым условием обеспечения продовольственной безопасности и устойчивого экономического роста в аграрно-ориентированных экономиках. Одним из определяющих факторов, влияющих на эффективность сельского хозяйства, выступает доступ к финансовым ресурсам. В данной статье рассматривается роль банковского сектора в стимулировании аграрного производства, анализируются механизмы кредитования сельского хозяйства, выявляются проблемы и предлагаются рекомендации по укреплению взаимодействия между банковскими учреждениями и сельскохозяйственными производителями.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, коммерческие банки, агрокредит, финансирование, сельскохозяйственное производство, заёмные средства, финансовые инструменты.

Банк секторунун агрардык секторду өнүктүрүүгө тийгизген таасири

Адияева Чинара Кенешовна, Молдогагиев Албан Аскарбекович

К. И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация: айыл чарба секторун өнүгүшү азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун жана айыл чарбага багытталган экономикалардын туруктуу экономикалык өсүшүнүн негизги шарты болуп саналат. Айыл чарбанын натыйжалуулугуна таасир этүүчү чечүүчү факторлордун бири каржылык ресурстарга жетүү мүмкүнчүлүгү болуп эсептелет. Бул макалада банк секторун айыл чарба өндүрүшүнө тийгизген таасири каралат, айыл чарбаны кредиттөө механизмдери талданат, көйгөйлөр аныкталат жана банк мекемелери менен айыл чарба өндүрүүчүлөрдүн ортосундагы өз ара иш-аракетти бекемдөө боюнча сунуштар сунушталат.

Өзөктүү сөздөр: айыл чарба, коммерциялык банктар, агрокредит, каржылоо, айыл чарба өндүрүшү, карыз, финансылык инструменттер.

The impact of the banking sector on agricultural sector development

Adiyayeva Chinara Keneshovna, Moldogagiev Alban Askarbekovich

Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Skryabin

Abstract: The development of the agricultural sector is a key condition for ensuring food security and sustainable economic growth in agriculture-oriented economies. One of the determining factors affecting the efficiency of agriculture is access to financial resources. This article examines the role of the banking sector in stimulating agricultural production, analyzes

agricultural lending mechanisms, identifies problems, and proposes recommendations for strengthening interaction between banking institutions and agricultural producers.

Keywords: Agriculture, commercial banks, agricultural credit, financing, agricultural production, borrowed funds, financial instruments.

Введение. Развитие аграрного сектора во все исторические периоды, вне зависимости от типа и особенностей экономической системы, неизменно оставалось в центре постоянного внимания, поскольку оно напрямую связано с обеспечением стратегических интересов государства. Прежде всего, он обеспечивает продовольственную безопасность страны, являясь источником производства жизненно необходимых продуктов питания. Кроме того, аграрный сектор способствует занятости значительной части населения, особенно в сельских регионах, что имеет важное социально-экономическое значение и способствует снижению уровня бедности. Сельское хозяйство обеспечивает сырьевой базой пищевую и перерабатывающую промышленность, стимулируя развитие смежных отраслей экономики. Также аграрный сектор способствует территориальному развитию и стабилизации демографической ситуации в сельской местности.

Однако его развитие во многом зависит от уровня инвестиционной активности и доступности финансовых ресурсов. В условиях рыночной экономики именно банковский сектор является ключевым институтом, обеспечивающим финансирование аграрных производств. Цель настоящей статьи — определить характер и степень влияния банковского сектора на развитие аграрного сектора, а также обозначить существующие барьеры и перспективные направления финансовой поддержки сельского хозяйства.

Результаты исследования. В сельском хозяйстве формирование основных производственных фондов опирается на сельскохозяйственных животных, растения и землю. К основным особенностям сельскохозяйственного производства, как правило, относят сезонный характер деятельности, что обуславливает неравномерное использование денежных и материальных ресурсов в течение календарного и финансового года. Длительность производственного цикла безусловно влияет на продолжительность срока окупаемости средств и их кругооборот. Перечисленные особенности значительно влияют на конечный финансовый результат деятельности предприятий сельского хозяйства, а, следовательно, и на финансирование деятельности [1].

Согласно общепринятой классификации, источники финансирования подразделяются на внутренние (собственные средства) и внешние (заёмные и привлечённые ресурсы) каналы.

Рис. 1 Классификация источников финансирования предприятия

Источник: [6].

Внутренний канал привлечения финансовых средств представляет собой уставный капитал, чистую прибыль, амортизационные отчисления, кредиторскую задолженность, резервы предстоящих расходов и платежей, доходы будущих периодов, реализацию или сдачу в аренду застоявшихся активов [6].

Рассматривая возможности использования внутренних источников финансирования сельскохозяйственных предприятий, следует отметить, что ситуация, которая складывается в аграрном секторе, зачастую довольно проблемная. В ряде случаев сельскохозяйственные предприятия не получают достаточного размера доходов, в связи с чем испытывают острую потребность в привлечении финансовых ресурсов извне [1].

К заемным источникам финансирования предприятия относят: кредиты и займы, лизинг, факторинг, выпуск облигаций. К привлеченным – государственное финансирование на возмездной и на безвозмездной основе [].

В качестве внешних источников могут выступать коммерческие банки, сторонние организации, частные инвесторы, а также государственные структуры. При этом традиционно значительная роль принадлежит именно коммерческим банкам.

Банковский механизм, который обеспечивает аккумуляцию временно свободных денежных средств предприятий и населения с целью их последующего предоставления на условиях платности, срочности и возвратности, является одним из ключевых звеньев в системе расширенного воспроизводства. Благодаря ему происходит перетекание капиталов из сфер, где в настоящее время существует излишек денежных средств, в сферы, где имеется их дефицит [2].

Банковский сектор, выполняя функцию аккумуляции и перераспределения финансовых ресурсов, способствует формированию инвестиционного климата в сельском хозяйстве. Через механизмы краткосрочного и долгосрочного кредитования, факторинга, лизинга и субсидированных кредитов банки обеспечивают сельхозпроизводителей необходимыми средствами на посевную кампанию, закупку техники, развитие инфраструктуры и модернизацию производства.

С другой стороны, аграрный сектор характеризуется высокой степенью сезонности, зависимостью от климатических условий и нестабильной доходностью, что повышает риски банков при кредитовании данной отрасли.

По данным НБКР, на 30 июня 2024 года на территории Кыргызской Республики действовали 21 коммерческий банк и 305 филиалов банков, в том числе 11 банков с иностранным участием в капитале, из которых 9 банков – с иностранным участием в размере более 50 процентов. Все банковские учреждения страны по виду деятельности являются универсальными [5].

Анализ выданных кредитов коммерческими банками по видам деятельности за 2023 год показал, что в отраслевом разрезе основная доля кредитного портфеля приходилась на кредиты в сферу торговли (28,4 % общего объема), на потребительские нужды (21,4 %), сельское хозяйство (16,6 %) и ипотеку (11,6 %). В истекшие пять лет (2019-2023 гг.) наблюдался снижение доли агрокредита в общем объеме кредитов. Так, по сравнению с 2019г. доля уменьшилась на 2,3 процентных пункта. Если рассмотреть объемы

агрокредитов выданных коммерческими банками в национальной и иностранной валютах, то они имеют тенденцию роста с каждым годом (рис.2).

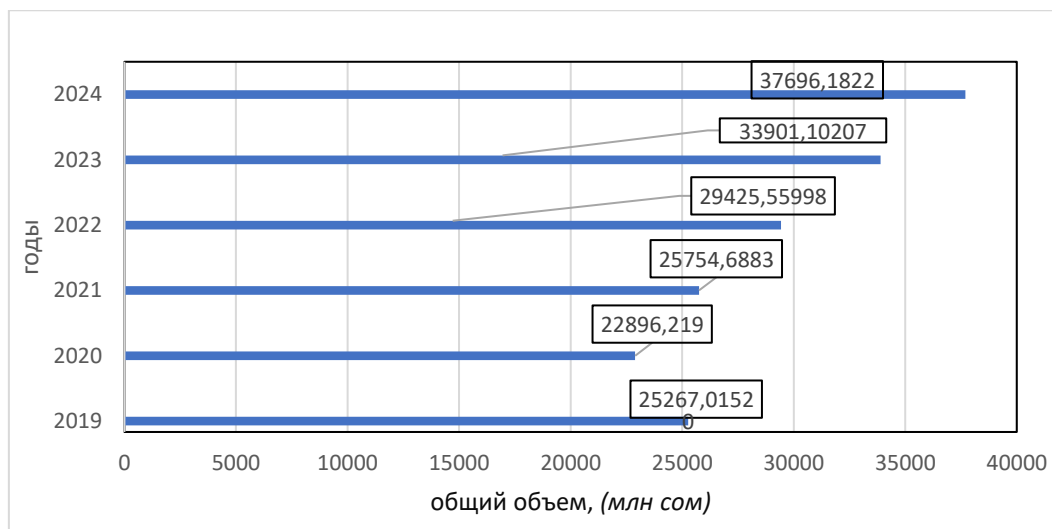

Рисунок 2. Объемы и процентные ставки кредитов на сельское хозяйство, выданных коммерческими банками в национальной и иностранной валютах, млн.сом.

Источник: составлено авторами по данным [5].

В настоящее время кредитные услуги для развития аграрного сектора предоставляют 12 из 21 действующих банков. Базовая процентная ставка составляет от 14% и варьируется до 23% в зависимости от финансового учреждения и специфических условий по обеспечению займа (табл.1). Однако «Айыл банк» и «Элдик Банк» остаются одними из самых выгодных, которые, помимо госкредитов, предлагают собственные агрокредиты, причем процентные ставки начинаются от 14% [4].

Таблица 1. Минимальные процентные ставки в банках на агрокредиты

Банк	%	срок	Валюта	Ограничения по сумме, сом
«Айыл Банк»	14%	до 60 месяцев	сом, доллары, евро	от 500 001
«Элдик Банк»	14%	до 5 лет	сом	от 250 000
КІСВ	16%	до 120 месяцев	сом	до 36 000 000
«Демир банк»	16%	от 3 месяцев	сом	от 50 000
Оптимa Банк	17%	до 60 месяцев	сом	от 10 000
Банк «Бай-Тушум»	17%	до 60 месяцев	сом	от 10 000

«Капитал Банк»	18%	От 3 до 60 месяцев	сом, доллар	от 10 000
Mbank	18%	до 60 месяцев	сом	от 10 000
«Коммерческий Банк КСБ»	19%	До 60 месяцев	сом	от 20 000
«Банк Компаньон»	20%	от 3 до 60 месяцев	сом	до 10 000 000
«ФинансКредитБанк КАБ»	22%	до 3 лет	сом КР, доллары США, рубль РФ	до 10 000 000
«ФИНКА Банк»	23%	до 5 лет	сом, доллары	до 2 500 000

Источник: [4].

Коммерческие банки выдают агрокредиты в основном в национальной валюте, в иностранной валюте могут предоставить кредиты «Айыл Банк», «Капитал Банк», «ФинансКредитБанк КАБ», «ФИНКА Банк». Сроки выдачи варьируется то 3 месяцев до 10 лет, а сумма кредита от 10 000 сом до 2 500 000 сомов.

Активную позицию в кредитовании хозяйства занимает ОАО «Айыл Банк», который имеет разветвленную филиальную сеть. Филиалы, расположенные в разных регионах страны, позволяют данному кредитному учреждению удовлетворять спрос на кредиты. В силу своей отраслевой направленности данное кредитное учреждение оказывает самое непосредственное влияние на развитие аграрного сектора страны [3].

В течение последних лет банк принимает участие в реализации льготного государственного проекта «Финансирование сельского хозяйства», предусматривающего механизм субсидирования со стороны государства. Указанное кредитное учреждение активно осуществляет деятельность по поддержке и развитию сельского хозяйства, способствуя обеспечению продовольственной безопасности страны через финансирование таких отраслей, как животноводство, рыбоводство, птицеводство и пчеловодство.

Выводы и предложения. Несмотря на активное развитие банковского сектора, уровень кредитной поддержки фермеров остаётся недостаточным. Высокая степень уязвимости к различного рода рискам сельского хозяйства, оказывает непосредственное влияние на финансовую устойчивость сельхозпроизводителей и ограничивает доступ к необходимым инвестиционным ресурсам. Прежде всего, аграрное производство сопряжено с объективно высоким уровнем производственных рисков, обусловленных непредсказуемостью природно-климатических условий, сезонностью, биологическими факторами, а также нестабильностью рыночной конъюнктуры.

Указанные риски усугубляются недостаточной развитостью системы долгосрочного финансирования. Большинство финансовых инструментов, доступных аграрным предприятиям, носят краткосрочный характер и не соответствуют длительному инвестиционному циклу сельскохозяйственного производства. Например, такие

направления, как животноводство, садоводство и виноградарство требуют значительных капиталовложений с отсроченным эффектом, что невозможно эффективно реализовать в условиях отсутствия долгосрочных кредитов, специализированных аграрных облигаций, лизинга и других инвестиционных продуктов. Коммерческие банки, как правило, склонны минимизировать собственные риски, предоставляя ограниченный объем средств на короткие сроки и под высокие процентные ставки, что делает финансирование недоступным для многих сельхозпроизводителей.

Для преодоления институциональных и финансовых ограничений, сдерживающих развитие аграрного сектора, необходимо внедрение комплекса стратегических мер, направленных на формирование устойчивой системы финансирования сельского хозяйства.

Прежде всего, важнейшим направлением является развитие системы сельскохозяйственного страхования при активной поддержке государства.

Вторым приоритетным направлением выступает стимулирование банковского сектора к разработке специализированных финансовых продуктов для аграрной отрасли.

Кроме того, особую значимость приобретает развитие цифровых платформ для дистанционного кредитования, особенно в контексте расширения финансовой доступности в отдалённых сельских районах.

Важной задачей является повышение уровня финансовой грамотности среди фермеров и сельских предпринимателей. Проведение обучающих программ, семинаров и консультаций в области управления финансами, страхования, инвестиционного планирования и взаимодействия с кредитными учреждениями способствует формированию устойчивой финансовой культуры и более эффективному использованию доступных инструментов поддержки.

Комплексная реализация данных направлений создаёт предпосылки для формирования более устойчивой, доступной и прозрачной системы агрофинансирования, что, в свою очередь, будет способствовать устойчивому росту сельского хозяйства, укреплению продовольственной безопасности и повышению уровня жизни в сельских территориях.

Список использованных источников

1. Бугаева Т.Н. Актуальные проблемы финансового обеспечения сельского хозяйства //Научный вестник: Финансы, банки, инвестиции. №1 ,2018. -С.41-47.
2. Горохов А. А. Коммерческие банки и финансирование расширенного воспроизводства в агропромышленном комплексе субъекта Федерации. //Известие УрГЭУ 4 (54) 2014. -С. 27-34.
3. Макембаева Р. Б., Алапаева Т. О., Асанова Н. А., Тлеубердиева С. С. Развитие кредитования сельскохозяйственного производства в экономике Кыргызской Республики. //Вестник Академии государственного управления при президенте Кыргызской Республики. Том: 24,2018. -С. 170-175.
4. Медина Абдылда кызы. Где взять агрокредит и лизинг на выгодных условиях? Анализ предложений банков. <https://www.akchabar.kg/article/finansovie-produkti->

webdfglndourjimz/gde-vzyat-agrokredit-i-lizing-na-vigodnikh-usloviyakh-analiz-predlozhenij-bankov-diukiodmefopjbys

5. Отчет о стабильности финансового сектора Кыргызской Республики, I полугодие 2024 года <https://www.nbkr.kg/DOC/03032025/000000000063905>

6. Черникова Ю.А. Особенности источников финансирования в АПК. // Экономика и предпринимательство, № 5, 2022. -С.454-457.

Сведения об авторах:

1. Адияева Чинара Кенешовна .

Кыргызский национальный аграрный университет имени К.И. Скрябина

Старший преподаватель

Тел: 0558008495

E.mail: ad.chinara@gmail.com

г. Бишкек, ул. Медерова 68

2. Молдогагиев Албан Аскарбекович

Кыргызский национальный аграрный университет имени К.И. Скрябина

Магистрант 2-курса Факультета Экономики и менеджмента

Тел:0708664665

E.mail: amoldogaziev@bk.ru

г. Бишкек, ул. Медерова 68

УДК:330.1:330.3:577.4

Развитие экологического менеджмента в кыргызстане

Алымбаева Алтынай Асанбековна

Кыргызский национальный аграрный университет им.К.И.Скрябина

Аннотация: В условиях нарастающих экологических вызовов, включая климатические изменения, деградацию земель и сокращение биологического разнообразия, внедрение принципов экологического менеджмента в Кыргызстане приобретает особую значимость. Это помогает **уменьшить вредное воздействие человека на природу**, использовать ресурсы более эффективно и приводит промышленность Кыргызстана в соответствие с мировыми экологическими правилами.

Экологический менеджмент – это неотъемлемая часть корпоративного управления с четкой структурой. Его главная цель – реализация **экологической политики** компании через специальные программы по охране окружающей среды. Внедрение системы экологического менеджмента (СЭМ) позволяет предприятиям разрабатывать упреждающие меры для минимизации или предотвращения негативного воздействия на окружающую среду, что демонстрирует их заинтересованность не только в прибыли, но и в **устойчивом развитии**.

Ключевые слова: экологический менеджмент, климатические изменения, устойчивое развитие, окружающая среда, экологические стандарты, корпоративное управление, экологическое образование.

Кыргызстанда айлана-чөйрөнү башкарууну өнүктүрүү

Алымбаева Алтынай Асанбековна

К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация: Климаттын өзгөрүшүн, жердин деградациясын жана биологиялык ар түрдүүлүктүн жоголушун камтыган өсүп жаткан экологиялык көйгөйлөрдүн контекстинде Кыргызстанда жаратылышты башкаруу принциптерин ишке ашыруу өзгөчө мааниге ээ. Бул адамдын жаратылышка тийгизген зыяндуу таасирин азайтууга, ресурстарды үнөмдүү пайдаланууга жана Кыргызстандын өнөр жайын глобалдык экологиялык эрежелерге ылайык келтирүүгө жардам берет.

Айлана-чөйрөнү башкаруу так түзүмү бар корпоративдик башкаруунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Анын негизги максаты – компаниянын экологиялык саясатын айлана-чөйрөнү коргоо боюнча атайын программалар аркылуу ишке ашыруу. Курчап турган чөйрөнү башкаруу системасын (ЭМС) ишке ашыруу бизнеске айлана-чөйрөгө терс таасирин азайтуу же алдын алуу боюнча активдүү чараларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет, бул алардын кирешеге гана эмес, туруктуу өнүгүүгө да кызыкдар экенин көрсөтүү.

Ачкыч сөздөр: курчап турган чөйрөнү башкаруу, климаттын өзгөрүшү, туруктуу өнүгүү, айлана-чөйрө, экологиялык стандарттар, корпоративдик башкаруу, экологиялык билим берүү.

Development of environmental management in kyrgyzstan

Alymbaeva Altynay Asanbekovna

Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Scriabin

Abstract: In the context of growing environmental challenges, including climate change, land degradation and loss of biodiversity, the implementation of environmental management principles in Kyrgyzstan is of particular importance.

This helps reduce the harmful impact of humans on nature, use resources more efficiently and bring Kyrgyzstan's industry into line with global environmental regulations.

Environmental management is an integral part of corporate governance with a clear structure. Its main goal is to implement the company's environmental policy through special environmental protection programs. Implementing an environmental management system (EMS) allows businesses to develop proactive measures to minimize or prevent negative impacts on the environment, demonstrating their interest not only in profit but also in sustainable development.

Keywords: environmental management, climate change, sustainable development, environment, environmental standards, corporate governance, environmental education

Введение. Современный этап развития экологического менеджмента демонстрирует две ключевые тенденции: повышение понимания его значимости и активное внедрение международных стандартов, в частности ISO 14001. Сегодня он превратился в неотъемлемый компонент корпоративного управления, выполняющий двойную функцию - снижение экологической нагрузки от хозяйственной деятельности и оптимизацию ресурсопотребления.

В Кыргызской Республике система экологического менеджмента находится в процессе развития, характеризуясь наличием определенных успехов и существующих проблем. Основными направлениями работы являются: государственное регулирование в экологической сфере, международное взаимодействие и мероприятия по экологическому просвещению граждан.

Кыргызстан имеет ряд законов и стратегий, регулирующих экологический менеджмент: Закон КР "Об охране окружающей среды" (1999, с изменениями) – базовый документ, регулирующий экологическую политику; Закон КР "Об экологической экспертизе" (1999) – оценка воздействия на окружающую среду; Закон КР "О воде" (2005) – управление водными ресурсами; Закон КР "Об отходах производства и потребления" (2001) – регулирование обращения с отходами; Программа "Зеленой экономики" и другие.

В Кыргызстане сформирована законодательная база, охватывающая три взаимосвязанных направления: защиту экосистем, регулирование использования природных ресурсов и внедрение систем экологического управления. Республика состоит в ряде международных организаций и реализует совместные природоохранные программы в рамках глобальных экологических инициатив.

Цели и результаты исследования. Кыргызстан достиг значительных успехов в развитии экологического менеджмента, включая внедрение элементов экологического аудита и сертификации по стандарту ISO 14001, развитие системы оценки воздействия на окружающую среду (ОВОС) для крупных проектов, активное участие в международных экологических инициативах (ГЭФ, ПРООН, Всемирный банк), а также расширение сети особо охраняемых природных территорий (ООПТ).

Несмотря на определенные достижения, в сфере экологического менеджмента Кыргызстана сохраняются серьезные проблемы, включая слабое правоприменение и неэффективный контроль за соблюдением экологического законодательства, коррупцию и недостаточную прозрачность в регулировании экологических вопросов, хронический дефицит финансирования природоохранных программ, низкий уровень экологической культуры среди предпринимателей и населения, а также отсутствие комплексных систем экологического менеджмента на большинстве предприятий страны.

При адаптации международного опыта экологического менеджмента Кыргызстан мог бы рассмотреть следующие передовые практики: европейские модели (REACH, EMAS), демонстрирующие эффективность строгих экологических стандартов и мер стимулирования "зеленых" технологий; казахстанский опыт внедрения механизмов углеродного регулирования, доказавший свою результативность в регионе; а также китайскую модель масштабных государственных инвестиций в экологические проекты и возобновляемую энергетику, показавшую высокие темпы "озеленения" экономики.

Анализ текущей ситуации позволяет сделать следующие выводы: несмотря на существующую в Кыргызстане развитую правовую базу в области экологического менеджмента, ее практическая реализация остается недостаточно эффективной. Для кардинального улучшения ситуации требуются системные преобразования, включающие усиление контрольно-надзорных функций, повышение уровня экологического образования и внедрение прогрессивных управленческих инструментов. Особое значение в этом контексте приобретает развитие механизмов государственно-частного партнерства в экологической сфере.

Для совершенствования системы экологического менеджмента в Кыргызстане предлагается комплекс мер: укрепление институционального потенциала через модернизацию Государственного агентства охраны окружающей среды и лесного хозяйства Кыргызской Республики и формирование системы независимого экологического контроля; введение экономических стимулов для бизнеса, включая налоговые преференции для предприятий, сертифицированных по ISO 14001; развитие механизмов "зеленого" финансирования с выделением экологических грантов и льготных кредитов; интеграция образовательных программ по экологическому менеджменту в учебные планы высших учебных заведений; цифровая трансформация системы экологического мониторинга путем создания единой платформы учета выбросов и отходов; активизация международного сотрудничества для привлечения инвестиций в экологически ориентированные проекты.

Выводы исследования.

Проведенный анализ свидетельствует, что развитие эффективной системы экологического менеджмента в Кыргызстане требует реализации многоуровневого подхода, включающего несколько взаимосвязанных направлений:

а) совершенствование нормативно-правовой базы:

актуализация экологического законодательства с учетом современных вызовов; четкая регламентация процедур экологического контроля; разработка механизмов ответственности за экологические нарушения;

б)укрепление системы контроля и надзора: модернизация работы природоохранных органов; внедрение риск-ориентированного подхода в экологическом надзоре; развитие системы общественного экологического мониторинга;

в) формирование экологической культуры: включение экологического образования на всех уровнях обучения; реализация программ экологического просвещения населения; стимулирование экологически ответственного поведения;

г)технологическая модернизация: внедрение цифровых инструментов экологического управления; использование наилучших доступных технологий; развитие системы экологического аудита и сертификации;

Реализация указанных мер создаст прочную основу для перехода Кыргызстана к модели устойчивого развития, что позволит: обеспечить баланс между экономическим ростом и сохранением природного потенциала; повысить качество окружающей среды и здоровья населения; создать условия для "зеленой" трансформации экономики; укрепить международный имидж страны в сфере экологической политики

Ключевым фактором успеха станет консолидация усилий государства, бизнеса, научного сообщества и гражданского общества в реализации экологической повестки. Особое значение приобретает разработка четкого плана действий с конкретными показателями и сроками достижения целей в области экологического менеджмента.

Литература:

- 1.Закон КР "Об охране окружающей среды" от 16 июня 1999 года №66
2. Закон КР "Об экологической экспертизе" от 16 июня 1999 года №65
3. Закон КР "Об отходах производства и потребления" от 13 января 2001 года №12
4. Водный кодекс КР (2005 г.)
5. Лесной кодекс КР (2019 г.)
6. Отчеты ПРООН по экологическим проектам в КР (2015-2023 гг.)
7. Исследования Всемирного банка "Кыргызстан: обзор состояния окружающей среды" (2021)
- 8.Национальный план действий по охране окружающей среды (2020-2025)

Автор жөнүндө маалымат:

1. Толук аты-жөнү: Алымбаева Алтынай Асанбековна. К.И.Скрябин атындагы КУАУнун магистранты; Телефон: (уюлдук) 0509-294-989; E.mail: altynaiasanbekova20@gmail.com

УДК:330.1:338.439.66:339.1

Международный проектный менеджмент в сфере “зеленой” экономики

Бердибек кызы Рыскуль

Кыргызский национальный аграрный университет им.К.И.Скрябина

Аннотация: *Международный проектный менеджмент в “зеленой экономике” фокусируется на создании и воплощении проектов для достижения экологической устойчивости. Это подразумевает гармоничное развитие экономики и защиту окружающей среды. Такая деятельность охватывает широкий спектр направлений: внедрение возобновляемых источников энергии; оптимизация систем управления отходами и водными ресурсами; развитие экологически чистого транспорта; продвижение органического земледелия.*

Современная экономика не может точно определить выгоды, ущербы и цены для окружающей среды, экономически представить экологические проблемы для общества. Проблема рассмотрена в контексте обсуждения экологических проблем и связанных с ними приоритетных социально-экономических аспектов развития. Адекватный учет принципов «зеленой» экономики в новых проектах позволит ускорить темпы экологизации экономики.

Ключевые слова: *«зеленая» экономика, устойчивое развитие, проектный менеджмент, окружающая среда, международные организации, международное партнерство, природный капитал, «зеленые» стартапы.*

«Жашыл» экономика чөйрөсүндө эл аралык долбоорду башкаруу

Бердибек кызы Рыскул

К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация: *“Жашыл экономикадагы” эл аралык долбоорлорду башкаруу экологиялык туруктуулукка жетүү үчүн долбоорлорду түзүүгө жана ишке ашырууга багытталган. Бул экономиканы гармониялуу өнүктүрүүнү жана айлана-чөйрөнү коргоону билдирет. Мындай иш-чаралар тармактардын кеңири спектрин камтыйт: энергиянын кайра жаралуучу булактарын ишке ашыруу; калдыктарды жана сууну башкаруу системаларын оптималдаштыруу; экологиялык жактан таза транспортту өнүктүрүү; органикалык дыйканчылыкты жайылтуу.*

Заманбап экономика айлана-чөйрө үчүн пайдаларды, зыяндарды жана чыгымдарды так аныктай албайт же коом үчүн экологиялык көйгөйлөрдү экономикалык жактан көрсөтө албайт. Проблема экологиялык проблемаларды жана аны менен байланышкан өнүгүүнүн артыкчылыктуу социалдык-экономикалык аспектилерин талкуулоонун контекстинде каралат. Жаңы долбоорлордо “жашыл” экономиканын принциптерин адекваттуу эске алуу экономиканы жашылдандыруу темпин тездетет.

Ачык сөздөр: *“жашыл” экономика, туруктуу өнүгүү, долбоорлорду башкаруу, экология, эл аралык уюмдар, эл аралык өнөктөштүк, табигый капитал, “жашыл” стартаптар.*

International project management in the sphere of “green” economy

Berdibek kyzy Ryskul

Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Scriabin

Abstract: *International project management in the "green economy" focuses on the creation and implementation of projects to achieve environmental sustainability. This implies harmonious development of the economy and protection of the environment. Such activities cover a wide range of areas: the introduction of renewable energy sources; optimization of waste and water management systems; the development of environmentally friendly transport; and the promotion of organic farming.*

Modern economics cannot accurately determine the benefits, damages and prices for the environment, economically represent environmental problems for society. The problem is considered in the context of discussing environmental problems and related priority socio-economic aspects of development. Adequate consideration of the principles of the "green" economy in new projects will accelerate the pace of greening the economy.

Keywords: *"green" economy, sustainable development, project management, environment, international organizations, international partnership, natural capital, "green" startups.*

Введение. Крайне важно обсуждать экологические проблемы, когда мы формируем новую мировую экономическую модель. Эту модель часто называют «зелёной» экономикой, и многие страны уже переходят к ней.

«Зеленая экономика» - направление в экономической науке, в рамках которого считается, что экономика является зависимым компонентом природной среды, в пределах которой она существует и является ее частью; нацелено на сохранение благополучия общества за счет эффективного использования природных ресурсов, а также возвращения продуктов конечного пользования в производственный цикл.

Термин «зеленая» экономика был впервые введен в 1989 г. в трудах британских экономистов-экологов Д. Пирса, А. Маркандии и Э. Барбиера. (1) Программа Организации Объединенных Наций по окружающей среде (ЮНЕП) создана в 1972 году. ЮНЕП определяет «зеленую» экономику как экономику, которая повышает благосостояние людей и обеспечивает социальную справедливость, при этом существенно снижая риски для окружающей среды и не допуская ее деградации. (2)

"Зеленая" экономика исходит из трех фундаментальных принципов: ограниченность планеты не позволяет бесконечно расширять экономическую деятельность; ресурсы Земли не безграничны, что делает невозможным удовлетворение постоянно растущих потребностей; и все процессы на Земле взаимосвязаны.

В "зеленой" экономике экономический рост и увеличение рабочих мест достигаются за счет государственных и частных инвестиций, направленных на снижение выбросов углекислого газа и загрязнения окружающей среды. Эти инвестиции также способствуют более эффективному использованию энергии и природных ресурсов, а также предотвращают потерю биоразнообразия. Для стимулирования и поддержки такого

развития необходимы целенаправленные государственные расходы, изменения в политике и регулировании. Этот подход к развитию призван сохранить, приумножить и, при необходимости, восстановить природный капитал, рассматривая его как ключевой экономический актив и источник общественных благ, особенно для малоимущих слоев населения.

В условиях глобальных климатических изменений и истощения природных ресурсов «зеленая экономика» становится ключевым направлением устойчивого развития. Кыргызстан, обладающий богатыми природными ресурсами и уязвимой экосистемой, активно вовлекается в международные проекты, направленные на внедрение экологически чистых технологий и устойчивое управление природными активами. В этой статье рассмотрены особенности международного проектного менеджмента в сфере «зеленой экономики» на примере Кыргызстана.

Экологические проблемы в Кыргызстане стали гораздо более заметными и обсуждаемыми к концу XX века. Это произошло благодаря развитию **экологического движения**, признанию **экологии** как отдельной научной дисциплины, а также значительному росту внимания к вопросам окружающей среды со стороны **средств массовой информации** и **общества** в целом.

Законодательство Кыргызстана в области охраны окружающей среды охватывает такие сферы, как защита природы, атмосферного воздуха, особо охраняемых природных территорий, радиационная безопасность и обращение с отходами.

«Зеленая экономика» – это модель развития, основанная на принципах устойчивости, энергоэффективности, возобновляемых источниках энергии (ВИЭ) и минимизации негативного воздействия на окружающую среду.

Для Кыргызстана, где значительная часть экономики зависит от сельского хозяйства, гидроэнергетики и туризма, переход к «зеленой» модели особенно актуален. Основными проблемами являются: деградация почв и водных ресурсов; высокая зависимость от угольной энергетики; неэффективное использование природных ресурсов.

Цели и результаты исследования. Кыргызстан активно сотрудничает с международными организациями (ПРООН, Всемирный банк, ЕБРР, GIZ, Зеленый климатический фонд) в реализации экологических инициатив.

В Кыргызстане реализуются множество международных проектов в сфере «зеленой экономики»:

1) Проекты в области возобновляемой энергетики:

- Программа ПРООН «Устойчивая энергия» – поддержка малых ГЭС и солнечных электростанций.
- Проект ЕБРР «Зеленая экономика» – финансирование частных инвестиций в ВИЭ.
- Инициатива Всемирного банка «CASA-1000» – развитие региональной гидроэнергетики.

2) Устойчивое сельское хозяйство и лесопользование:

- Программа GIZ «Зеленый климат» – внедрение климатически устойчивых методов земледелия.

- Проект FAO (ФАО ООН) по сохранению биоразнообразия – восстановление лесов и пастбищ.

3) Управление отходами и «зеленые» города:

- Проект «Чистый Бишкек» при поддержке ЕС – модернизация системы утилизации отходов.
- Инициатива «Умный город» – внедрение энергоэффективных технологий в городской инфраструктуре.

Особенностью проектного менеджмента в «зеленой экономике» является то, что управление международными экологическими проектами в Кыргызстане требует учета: местных условий (правовая база, климатические особенности, социальные аспекты); координации между донорами, государством и местными сообществами; мониторинга и оценки воздействия на окружающую среду и экономику.

Проектный менеджер должен обладать следующими ключевыми компетенциями: знание международных стандартов (например, PMI, PRINCE2 в экологических проектах); опыт работы с международными фондами и грантами; понимание ESG-принципов (экология, социальная ответственность, корпоративное управление).

В экологических проектах важно применять международные стандарты, такие как **PMI** и **PRINCE2**, поскольку они помогают эффективно организовать и управлять проектами. **PRINCE2** — это процессная методология, ориентированная на организацию и контроль, а **PMI** предоставляет общие рамки для управления проектами.

Принципы ESG (Environmental, Social, Governance) – это критерии оценки устойчивости и социальной ответственности компаний. Они охватывают **экологические, социальные аспекты** и вопросы **корпоративного управления**. Применение ESG помогает компаниям не только улучшать свои результаты, но и привлекать инвестиции, а также укреплять доверие потребителей.

Для Кыргызстана основными проблемами проектного менеджмента в «зеленой экономике» являются: недостаточное финансирование; слабая нормативная база; нехватка квалифицированных кадров.

В перспективе ожидается развитие «зеленых» стартапов и социального предпринимательства, а также интеграция в международные климатические инициативы (Парижское соглашение, ЦУР ООН) и привлечение частных инвестиций через механизмы green bonds и carbon credits.

Выводы исследования. Кыргызстан демонстрирует растущий потенциал в сфере «зеленой экономики», однако для успешной реализации проектов необходимы усиление институциональной базы, обучение специалистов и активное международное партнерство. Управление такими проектами требует не только профессиональных навыков, но и глубокого понимания экологических и социальных аспектов устойчивого развития.

Литература.

1. Pearce D., Markandya A., Barbier E. Blueprint for a Green Economy. London: Earthscan Publications Ltd., 1989.

2. Кудинова Г.Э., Розенберг Г.С., Юрина В.С. Навстречу «Зеленой» экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности. Найроби (Кения); Женева (Швейцария); Москва (Россия): ЮНЕП, 2011. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/navstrechu-zelenoy-ekonomike-puti-k-ustoychivomu-razvitiyu-i-iskoreneniyubednosti-nayrobi-keniya-zheneva-shveytsariya-moskva-rossiya> (дата обращения: 12.10.2017)
3. Проект программы развития зеленой экономики в Кыргызской Республике на 2024-2028 годы

Автор жөнүндө маалымат:

1. Толук аты-жөнү: Бердибек кызы Рыскуль. К.И.Скрябин атындагы КУАУнун магистранты; Телефон: (уюлдук) 0708-636-848; E. mail: ryskulberdibekova7@gmail.com

УДК 330.3:332.1:330.322

Эффективность государственной поддержки агропромышленного комплекса кыргызской республики: проблемы и перспективы

Оганова Гульнара Ормоновна, Есеналиев Жоомарт Кыялбекович

Кыргызский национальный аграрный университет имени К.И. Скрябина

Аннотация: В статье проводится анализ эффективности государственной поддержки агропромышленного комплекса Кыргызской Республики. Рассматриваются ключевые инструменты государственной политики, такие как субсидии, кредитование, развитие инфраструктуры и инноваций. Проведен обзор текущего состояния сектора и выявлены основные проблемы, включая недостаточное финансирование, ограниченную инфраструктуру и слабую координацию между институтами. На основе анализа предложены рекомендации по улучшению эффективности поддержки, направленные на повышение продуктивности, устойчивости и конкурентоспособности аграрного сектора.

Ключевые слова: Государственная поддержка агропромышленного комплекса, государственная политика, инновации, инфраструктура, финансирование агропромышленного комплекса, экономическая эффективность, конкурентоспособность

Кыргыз республикасынын агроөнөр жай комплексин мамлекеттик колдоонун натыйжалуулугу: проблемалар жана перспективалар

Оганова Гульнара Ормоновна, Есеналиев Жоомарт Кыялбекови

К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация: макалада Кыргыз Республикасынын агроөнөр жай комплексин мамлекеттик колдоонун натыйжалуулугуна талдоо жүргүзүлөт. Субсидиялар, насыялоо, инфраструктураны өнүктүрүү жана инновациялар сыяктуу мамлекеттик саясаттын негизги инструменттери каралат. Сектордун учурдагы абалына сереп жүргүзүлдү жана негизги көйгөйлөр, анын ичинде жетишсиз каржылоо, чектелген инфраструктура жана институттар ортосундагы начар координациялоо аныкталган. Талдоонун негизинде агрардык сектордун өндүрүмдүүлүгүн, туруктуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга багытталган колдоонун натыйжалуулугун жакшыртуу боюнча сунуштамалар сунушталды..

Ачкыч сөздөр: агроөнөр жай комплексин мамлекеттик колдоо, мамлекеттик саясат, инновациялар, инфраструктура, агроөнөр жай комплексин каржылоо, экономикалык натыйжалуулук, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк

Effectiveness of state support for the agro-industrial complex of the kyrgyz republic: problems and prospects

Oganova Gulnara Ormonovna, Yessenaliyev Zhoomart Kiyalbekovich

Abstract: *The article analyzes the effectiveness of state support for the agro-industrial complex of the Kyrgyz Republic. Key instruments of government policy, such as subsidies, credit provision, infrastructure development, and innovation promotion, are examined. The current sector status is reviewed, highlighting major challenges including insufficient funding, limited infrastructure, and weak institutional coordination. Based on the analysis, recommendations are proposed to improve support effectiveness aimed at increasing productivity, sustainability, and competitiveness of the agricultural sector. This work is practically significant for policymakers, researchers, and stakeholders in the agro-industrial complex.*

Keywords: *government support for the agro-industrial complex, government policy, innovation, infrastructure, financing of the agro-industrial complex, economic efficiency, competitiveness*

Агропромышленный комплекс Кыргызской Республики традиционно является одним из ключевых отраслей экономики, обеспечивающим продовольственную безопасность страны, занятость и экспортный потенциал. В контексте глобальных вызовов, таких как изменение климата, колебания мирового рынка и демографические изменения, государственная поддержка сельскохозяйственного сектора особенно важна. В последние годы Кыргызстан реализовал целый ряд программ и мер поддержки, направленных на повышение производительности, модернизацию инфраструктуры и содействие устойчивому развитию сельского хозяйства.

Однако, несмотря на значительные усилия, эффективность этих мер вызывает вопросы у исследователей и практиков. Отсутствие всесторонней оценки, слабая координация между органами власти, ограниченное финансирование и недостаточный акцент на инновациях препятствуют полному раскрытию потенциала агропромышленного комплекса. Целью статьи является анализ текущей государственной поддержки агропромышленного комплекса Кыргызстана, выявление основных проблем ее реализации и предложение перспективных направлений для повышения эффективности.

Институциональные преобразования сами по себе без продуманной и последовательной аграрной политики по стимулированию развития сельскохозяйственного производства, его поддержки, развитию материально-технической базы отрасли не могут дать положительного эффекта. Все это обуславливает необходимость не только корректировок, но и уточнения целей аграрной политики и приоритетов совершенствования рыночных отношений в сельском хозяйстве.

Необходимость усиления государственной поддержки сельского хозяйства обуславливается тем, что «в системе рыночных отношений сельское хозяйство не может за счет реализации своей продукции получать доход, достаточный для возмещения издержек на производство, сокращения земель и социального развития села».

Нельзя не согласиться с мнением В. Зимина о том, что государственное регулирование должно осуществляться по трем основным направлениям:

- нормативно-правовое – через Законы, Указы Президента, Постановления Правительства;

- прямое – посредством бюджетного финансирования, дотаций и компенсаций, финансового лизинга материальных ресурсов, полного или частичного финансирования целевых программ развития сельского хозяйства, инвестиционных национальных проектов;

- косвенное – посредством амортизационной, налоговой, кредитной, валютной, таможенной и ценовой политики [6,с.23].

Государственное регулирование сельскохозяйственного производства является одним из главных направлений современной аграрной политики, направленной на эффективное решение экономических, инвестиционных, инновационных и социальных проблем развития сельской экономики.

Самоустранение государства от функций регулятора аграрно-экономических отношений или неудовлетворительное исполнение им этой роли и является, на наш взгляд, основной причиной кризисного состояния отечественного сельского хозяйства. Мировой опыт современного рыночного хозяйства, и в первую очередь стран Западной Европы и США, а также Японии, свидетельствует, что сельскохозяйственное производство не является саморегулирующимся, что механизм цен на продукцию сельского хозяйства не в состоянии полностью выполнять свою функцию – быть регулятором спроса и предложения и выравнивать отношения между продавцом (сельским товаропроизводителем) и покупателем (перерабатывающие предприятия, торгово-закупочные организации).

Основными мерами государственного регулирования и поддержки в странах с развитой рыночной экономикой является:

Поддержка и стабилизация доходов товаропроизводителей: государственное регулирование цен на агропродовольственном рынке через механизмы закупочных интервенций, развитие инфраструктуры рынка и соответственное сокращение числа посредников, использование кооперативных взаимоотношений в цепи производство-переработка и реализация продукции в целях преодоления диспаритета цен.

Компенсация издержек: меры по субсидированию производителей, приобретающих средства производства (льготное налогообложение при приобретении кормов, удобрений и ядохимикатов), выплата процентов по полученным кредитам, субсидирование выплат по страхованию имущества.

Содействие развитию рынка, т.е. предполагает государственное финансирование при разработке и осуществлении рыночных программ; возмещение затрат на хранение продукции, а также проведение транспортных работ по перевозке продукции всех звеньев АПК.

Содействие развитию производственной инфраструктуры, т.е. предполагающие выделение бюджетных средств на проведение мероприятий

долгосрочного характера обеспечивающих рост эффективности производства, субсидии на строительство хозяйственных помещений, осуществление ирригационных проектов, рекультивацию земель, созданию фермерских объединений.

Протекционистская политика: меры государственного регулирования сельского хозяйства, не связанные непосредственно с данной отраслью, но оказывающие

воздействие на эффективность ее функционирования (проведение льготной налоговой политики; внешнеторговая деятельность).

Государственная поддержка агропромышленного комплекса Кыргызской Республики осуществляется с помощью нескольких основных инструментов: субсидий и льгот, кредитов, развития инфраструктуры, программного финансирования инноваций и профессионального развития. В 2020–2024 годах были запущены программы по модернизации ирригационных систем, развитию сельхозмашиностроения и поддержки фермерских кооперативов. Министерство сельского хозяйства КР координирует действия с международными донорами, такими как GIZ и IFAD, что расширяет финансовые и технические возможности сектора.

На сегодняшний день, государственная поддержка агропромышленного комплекса в Кыргызской Республике осуществляется по нескольким ключевым направлениям:

- финансовая поддержка: предоставление льготных кредитов и субсидий для сельхозпроизводителей;

- развитие инфраструктуры: инвестиции в ирригационные системы, сельские дороги и логистические центры;

- научно-техническая поддержка: внедрение современных технологий и обучение фермеров;

- регуляторные меры: создание благоприятной нормативно-правовой базы для развития АПК.

В Кыргызской Республике реализуется несколько финансовых программ для поддержки сельскохозяйственных организаций. Эти мероприятия включают в себя льготные кредиты, грантовое финансирование и инвестиции в инфраструктуру агропромышленного комплекса.

С 25 февраля 2025 года в Кыргызстане стартовала государственная программа «Финансирование сельского хозяйства – 13», целью которой является поддержка аграриев через предоставление льготных кредитов. Общий объем финансирования программы составляет более 4,1 млрд сомов. По состоянию на 22 мая 2025 года в рамках программы выдано льготных кредитов на сумму более 2,6 млрд сомов, что позволило поддержать 4 334 сельхозтоваропроизводителя по всей республике. [1,с.20].

Целевыми сегментами финансирования являются сельскохозяйственные производители, агропромышленные предприятия, экспортно-ориентированные предприятия и субподрядчики.

Такое финансирование обеспечивает реализацию мер по поддержке бизнеса в аграрном секторе посредством льготных кредитов, лизинга и финансирования в соответствии с исламскими принципами, за счет обеспечения продовольственной безопасности, роста экспортного потенциала, развития агропромышленных кластеров и повышения эффективности стимулирования.

В Республике работает Программа финансирования объединённых товаропроизводителей. Цели данного финансирования - стимулирование процесса укрупнения мелкотоварного производства и оказания государственной поддержки

объединенным сельскохозяйственным товаропроизводителям путем предоставления льготных кредитных средств. Банком-партнером выступают: ОАО «Айыл Банк» и ОАО «Элдик Банк»

Хозяйствующие субъекты, образовавшие объединенные общества (сельскохозяйственные кооперативы, акционерные общества, общества с ограниченной ответственностью), занимающиеся животноводством и растениеводством – могут получать до 25 000 000 (двадцать пять миллионов) сомов включительно на залоговой основе. Хозяйствующие субъекты, занимающиеся с высокоэффективной и ресурсосберегающей технологией (капельное орошение, дождевание); ведение тепличного хозяйства; лизинг сельскохозяйственной техники и животных, создание машинно-тракторных станций (МТС), образовавшие объединенные общества - до 50 000 000 (пятьдесят миллионов) сомов включительно на залоговой основе. Процентные ставки 6 % годовых с учетом налогов.

Также в республике работает проект «Развитие племенного скотоводства в Кыргызской Республике», которое регулирует экономические и организационные основы государственной поддержки субъектам племенного скотоводства в интересах сохранения и развития генофонда племенных животных в республике.

Так, племенные заводы и фермы финансируются до 1 млн сома включительно без залога; свыше 1 млн сома до 5 млн сомов с залогом.

Крестьянские (фермерские) хозяйства и физические лица, занимающиеся разведением племенного скота: до 1 млн сома включительно без залога; свыше 1 млн сома до 5 млн сомов с залогом. Процентные ставки 3 процентов годовых с учетом налогов.

Работает Проект «Развитие семеноводства и питомниководства в Кыргызской Республике». Цели финансирования: государственная поддержка семеноводческих и питомниководческих хозяйств в обеспечении их высокопродуктивными семенами сельскохозяйственных культур высших репродукций и посадочным материалом плодово-ягодных культур для своевременного проведения сортосмены и сортообновления.

Кроме того существуют проекты финансируемые в рамках Государственной программы инвестиций по линии международных финансовых институтов, таких как Всемирный банк, Международный фонд сельскохозяйственного развития, Азиатский банк развития и многие другие, которые предоставляют кредитные средства на развитие агропромышленного комплекса Кыргызстана, финансирование которых выделяются через государственные банки.

Эффективность государственной поддержки можно увидеть по следующим статистическим данным. Так, например государственная поддержка агропромышленного комплекса в 2024 году принесла следующие результаты:

-расширение посевных площадей, оно увеличилось на 12,3 тыс. га по сравнению с предыдущим годом;

-рост поголовья скота: крупный рогатый скот на 53,1 тыс. голов, овцы и козы на 186,4 тыс. голов, лошади — на 15,8 тыс. голов, птица — на 158 тыс. голов;

-увеличение объемов производства: мясо — на 9,4 тыс. тонн, молоко — на 42,6 тыс. тонн,

яйца — на 101,4 млн штук, шерсть — на 243 тонны;

Эти показатели свидетельствуют о положительном влиянии государственной поддержки на развитие сельского хозяйства в стране.

В 2024 году были приняты важные нормативные акты, направленные на развитие агропромышленного комплекса:

-Указ Президента КР «О мерах по дальнейшему развитию агропромышленного комплекса»: документ предусматривает меры по стимулированию объединения фермерских хозяйств, совершенствованию льготного кредитования, привлечению инвестиций и внедрению современных технологий в сельском хозяйстве.

-Продление налоговых льгот: по предложению Ассоциации агропромышленного комплекса продлены налоговые льготы для рыбной отрасли и производства растительного масла, включая освобождение от НДС на сырье для корма, муки и масла до 31 декабря 2025 года.

-Упрощение документооборота: исключены требования по оформлению электронных транспортных накладных и счетов-фактур для фермеров, что снизило административную нагрузку на сельхозпроизводителей.

Для повышения эффективности государственной поддержки необходимо:

-увеличить финансирование и внедрить прозрачные механизмы распределения средств;

-развивать инфраструктуру — склады, орошение, дороги, логистику;

-внедрить современные системы мониторинга и оценки, основанные на цифровых технологиях;

-активно вовлекать местные сообщества и фермерские объединения в планирование и реализацию программ;

-повысить доступность кредитов и инвестиций для малого и среднего агробизнеса;

-стимулировать инновации, в том числе «зелёные» технологии и устойчивое земледелие.

Государственная поддержка агропромышленного комплекса Кыргызской Республики в последние годы показала положительные результаты, способствуя увеличению производства, развитию инфраструктуры и увеличению экспортного потенциала. Однако для достижения устойчивого развития отрасли мы должны продолжать работу по устранению существующих проблем и внедрению современных подходов к управлению сельским хозяйством и его поддержке.

Список литературы:

1. Министерство сельского хозяйства Кыргызской Республики. Государственная программа развития агропромышленного комплекса Кыргызской Республики на 2020–2025 годы. Бишкек, 2020. 56 с.

2. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Сельское хозяйство Кыргызской Республики: статистический сборник за 2023 год. Бишкек, 2024. 120 с.
3. FAO. The State of Food and Agriculture 2022. Leveraging digital technologies to improve agri-food systems. Rome, 2022. URL: <https://www.fao.org/state-of-food-agriculture/en/> (дата обращения: 26.05.2025).
4. GIZ. Support to the Agricultural Sector in Kyrgyzstan: Project Report 2022–2024. Bishkek, 2024. 60 с.
5. Asanova A.B. Перспективы развития агропромышленного комплекса в Кыргызстане // Экономика и управление. 2023. №3. С. 45–52.
6. Зимин В. Воспроизводство экономических отношений субъектов хозяйствования АПК. // АПК: экономика и управление. – 2007. - № 3.–23-27с.

Сведения об авторах:

1. Ф.И.О.: Оганова Гульнара Ормоновна. Место работы: Кыргызский национальный аграрный университет имени К.И. Скрябина, факультет Экономики и менеджмента

Должность: Старший преподаватель кафедры экономики и бухгалтерского учета
Телефон: (моб.; раб.) 0701 - 88 03 05. Адрес: г. Бишкек, ул. Фатьянова 69/11 E.mail: g_Oganova@mail.ru

2. Ф.И.О.: Есеналиев Жоомарт Кыялбекович. Магистрант 2 курса группы Эм-1-23

Телефон: (моб.; раб.) 0775 - 20 14 99. Адрес: Чуйская область Сокулукский район, село Кызыл-Туу ул. Кулова 1/3

E.mail: jomaesenaliiev@gmail.com

Рецензент: Козубекова С.Ж., к.э.н., доцент.

УДК 330.3:332.1:330.322

Развитие рынка органического сельского хозяйства кыргызской республики: барьеры, стимулы и экономические перспективы

Оганова Гульнара Ормоновна, Калыбек уулу Нурбек

Кыргызский национальный аграрный университет имени К.И. Скрябина

Аннотация: В статье рассматриваются особенности развития рынка органического сельского хозяйства в Кыргызской Республике. На основе анализа статистических данных и изучения программ поддержки выявлены ключевые барьеры, сдерживающие развитие отрасли, включая ограниченность финансовых ресурсов, недостаточную институциональную поддержку и сложности с сертификацией продукции. В статье выявлены стимулы и факторы роста, такие как экологический потенциал страны, растущий внешний спрос и участие в международных программах. Сделаны выводы о высоком экономическом и экспортном потенциале органического сельского хозяйства в Кыргызстане при условии системной государственной поддержки и развития инфраструктуры. Предложены рекомендации по усилению роли органического производства в национальной аграрной политике.

Ключевые слова: Органическое сельское хозяйство, экологически чистая сельскохозяйственная продукция, экологический потенциал, экспортный потенциал, государственная поддержка, экономический рост, продовольственная безопасность

Кыргыз республикасында органикалык айыл чарба рыногун өнүктүрүү: тоскоолдуктар, стимулдар жана экономикалык перспективалар

Оганова Гульнара Ормоновна, Калыбек уулу Нурбек

Кыргызский национальный аграрный университет имени К.И. Скрябина

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасында органикалык айыл чарба рыногун өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү каралат. Статистикалык маалыматтарды талдоонун жана колдоо программаларын изилдөөнүн негизинде тармакты өнүктүрүүгө тоскоолдук кылуучу негизги тоскоолдуктар, анын ичинде финансылык ресурстардын чектелүүлүгү, жетишсиз институционалдык колдоо жана продукцияны сертификаттоодогу кыйынчылыктар аныкталды. Макалада өлкөнүн экологиялык потенциалы, тышкы суроо-талаптын өсүшү жана эл аралык программаларга катышуу сыяктуу стимулдар жана өсүү факторлору аныкталган. Кыргызстанда системалуу мамлекеттик колдоо жана инфраструктураны өнүктүрүү шартында органикалык айыл чарбасынын жогорку экономикалык жана экспорттук потенциалы жөнүндө тыянактар чыгарылды. Улуттук агрардык саясатта органикалык өндүрүштүн ролун күчөтүү боюнча сунуштар сунушталды.

Өзөктүү сөздөр: Органикалык айыл чарба, экологиялык таза айыл чарба продукциясы, экологиялык потенциал, экспорттук потенциал, мамлекеттик колдоо, экономикалык өсүш, азык-түлүк коопсуздугу. Органикалык айыл чарба, экологиялык таза

айыл чарба продукциясы, экологиялык потенциал, экспорттук потенциал, мамлекеттик колдоо, экономикалык өсүш, азык-түлүк коопсуздугу

Development of the organic agriculture market of the kyrgyz republic: barriers, incentives, and economic prospects

Oganova Gulnara Ormonovna, Kalybek uulu Nurbek

Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Scriabin

Abstract: *This article examines the development of the organic agriculture market in the Kyrgyz Republic. Based on the analysis of statistical data, expert interviews, and current support programs, the study identifies key barriers limiting sector growth, including financial constraints, insufficient institutional support, and certification challenges. At the same time, various drivers and growth opportunities are highlighted, such as the country's ecological potential, growing international demand, and participation in international development initiatives. The study concludes that organic agriculture in Kyrgyzstan has significant economic and export potential, provided that consistent government support and infrastructure development are ensured. Policy recommendations are proposed to strengthen the role of organic farming within the national agricultural strategy.*

Keywords: *Organic agriculture, environmentally friendly agricultural products, environmental potential, export potential, government support, economic growth, food security*

В условиях усиливающегося внимания экологической устойчивости и продовольственной безопасности органическое земледелие приобретает все большее значение на глобальном и региональном уровнях. Органическое земледелие является одним из современных мировых трендов и активно развивается во многих странах. Более 3,5 миллионов фермеров по всему миру занимаются органическим земледелием.

По данным Международной федерации органического сельского хозяйства (IFOAM), производство и потребление органических продуктов неуклонно растет, особенно в Европейском союзе и Азии. На этом фоне Кыргызстан, обладающий благоприятными природно-климатическими условиями и богатым сельскохозяйственным биоразнообразием, имеет, высокий потенциал для развития органического сельского хозяйства.

Переход к органическому земледелию способствует повышению устойчивости агроэкосистем и сокращению выбросов углекислого газа. Кыргызстан уже движется в этом направлении, создав Центральноазиатский Альянс по органическому сельскому хозяйству. Сотрудничество открывает новые возможности для международного сотрудничества и обмена передовым опытом.

Органическое производство позволяет значительно снизить негативное воздействие на окружающую среду и предотвратить химическое загрязнение рек, озер и подземных вод, а также деградацию почвы.

Сегодня переход к органическому производству, которое включает в себя устойчивое сельское хозяйство, связан с модернизацией аграрного сектора республики, то

есть промышленных и технологических комплексов, которые позволят увеличить производство экологически чистых продуктов питания с минимальным использованием природного капитала, включая земельные и водные ресурсы, и адаптироваться к изменению климата. Этого можно достичь за счет соблюдения различных севооборотов, механических методов уничтожения сорняков, рационального использования внешних экосистем в природе и фундаментального использования живых изгородей и биотопов.

В свою очередь, ориентированность на органическое сельское хозяйство в перспективе представит такие возможности как:

- 1) модернизация и интенсификация технологической базы органического производства;
- 2) повышение конкурентоспособности отечественной продукции сельского хозяйства путем её экологизации;
- 3) сертификация продукции органического производства, соответствующая международным стандартам;
- 4) создание новых рынков экологически безопасной продукции, которая пользуется большим спросом и продвижение органических продуктов питания на экспорт;
- 5) стимулирование инновационного развития органического производства в стране;
- 6) устойчивое развитие сельских органических территорий;
- 7) повышение качества жизни сельского населения.

В долгосрочной перспективе органическое производство призвано поддерживать здоровье растений, животных, почвы, человека и всей планеты, создавать благоприятные условия для обеспечения культурных растений минеральным питанием, элементами борьбы с вредителями и сорняками, а также более активно применять научно обоснованный севооборот, органические удобрения (навоз, компост, растительные остатки, сидераты) и различные безвредные методы ведения сельского хозяйства.

Органическое производство - это деятельность, которая включает в себя производство, сбор, переработку, перерабатывающее оборудование, упаковку и хранение произведенных продуктов растительного или животного происхождения в соответствии с требованиями законодательства в области органического производства.

В период планового сельскохозяйственного производства широко развивалось интенсивное промышленное сельское хозяйство, в котором в больших количествах использовались минеральные удобрения, пестициды, химикаты, регуляторы роста растений и животных.

Однако в связи с окончанием планового сельскохозяйственного производства и реорганизацией аграрного сектора экономики в соответствии с рыночным курсом развития использование минеральных удобрений и других химикатов прекратилось.

Из-за отсутствия заводов и других промышленных объектов по производству минеральных удобрений и других химикатов цены на внутреннем рынке выросли, а

обработка сельскохозяйственных угодий с использованием минеральных удобрений и химикатов прекратилась, и в результате чего сельскохозяйственные угодья стали очень уязвимы и подвержены к деградации и истощению.

В этих условиях стало необходимым применять и развивать альтернативное сельскохозяйственное производство в стране. В качестве альтернативы предлагается адаптация органического земледелия к сельскохозяйственному производству, что может помочь выйти из сложившейся ситуации.

Внедрение и развитие органического производства должно сопровождаться вытеснением синтетических веществ, то есть минеральных удобрений, пестицидов, регуляторов роста растений и животных, кормовых добавок для сельскохозяйственного производства и переходом на чистую экологическую продукцию.

В Кыргызской Республике есть все условия и возможности для ведения органического производства, производства экологически чистых продуктов и конкуренции с органическими продуктами на зарубежных рынках.

Разнообразие продуктов, отличное качество и достаточное содержание витаминов являются основными преимуществами продукции Кыргызской Республики и потенциалом для успешного развития органического производства.

Сегодня органическое производство в стране вступило на путь интенсивного развития, и наблюдается активная деятельность организаций, занимающихся именно органическим производством.

В республике имеется шесть крупных сельскохозяйственных кооперативов, имеющих более 21,0 тыс. га сертифицированных органических земель, десять органических аймаков, объединяющих 23 села, с более 7,0 тыс. га, сертифицированными системой гарантийного участия (PGS). Имеются 192 пилотных органических хозяйств, имеющими в своем активе свыше 38,0 тыс. га органических земель.

Количество хозяйствующих субъектов, производящих органическую продукцию, достигло 1700. Эти хозяйства выращивают органическую продукцию на 67,3 тыс. га органических землях.

Правительство страны планирует увеличить эту площадь до 200 000 гектаров к 2029 году, что соответствует 25 % от общей площади сельского хозяйства. Органическая продукция из Кыргызстана экспортируется в США, Южную Корею и Японию, что свидетельствует о растущем интересе к экологически чистым продуктам на международных рынках. ([The Times Of Central Asia][1], [freshplaza.com][6], [Акчабар][3])

С каждым годом наращиваются производство и экспорт органической продукции, доля производства органической продукции в общем объеме валовой продукции сельского хозяйства страны составляет 11,5 %, а экспорта – 15,5 %.

Таблица 1

Динамика развития органического производства

_____ Экономические науки _____

№ п/п	Показатели	2022 г.	2023 г.	2024 г.	2024 г. в % к 2022 году
1	Наличие органических хозяйств	1581	1662	1700	107,5
	Занимаемая площадь, всего га	62661	65853	67339	107,5
	Доля органической площади в общей площади пашни, %	4,8	5,1	5,5	114,5
2	Количество органических кооперативов, ед.	6	6	6	100
	Занимаемая площадь, га	21149	21149	21149	100
3	Количество органических аймаков, ед.	9	10	10	111,1
	Занимаемая площадь, га	1416	1476	1502	106,0
4	Количество пилотных органических хозяйств, ед.	150	170	192	128
	Занимаемая площадь, га	38844	37803	38845	100
5	Объем производства органической продукции всего, т	408510	210994	374581	91,6
	Из них продукция: - растениеводства	397859	204440	303311	76,2
	- животноводства	10651	6554	71270	
6	Валовая стоимость производства органической продукции всего, млн. сом	39374	41823	45816,5	
	Из них продукция: - растениеводства	25179,5	27198,4	30343,0	
	- животноводства	14194,5	14624,6	15473,5	
7	Доля производства органической продукции в общем объеме валовой продукции сельского хозяйства, %				

		10,9	11,0	11,5	
8	Экспорт органической продукции, т	4556,5	6392,0	4705,6	
	Экспорт органической продукции, млн. сом.	5565,2	4246,9	5765,3	
	Доля экспорта органической продукции в общем объеме экспорта сельского хозяйства, %	15,0	12,9	15,5	
9	Объем производства биологических средств защиты растений, млн. сом	2,3	1,4	1,8	
	Объем реализации биологических средств защиты растений, млн. сом	2,0	1,3	1,7	
	Площадь, обработанная биологическими средствами защиты растений, га	49681,9	37700,0	34845,0	

Таким образом, мы видим, что в республике наблюдается тенденция развития органического производства, по последним данным мы видим, что в 2024 году количество хозяйств занимающихся органическим производством увеличилось на 119 единиц. А площадь на 4,6 тыс. га по сравнению с 2022 годом, достигнув отметки в 67,3 тыс. га, что составляет 5,5 % от общей площади пашни республики.

Наблюдается рост валовой продукции органического производства, так данные 2024 года показывают, что по сравнению с 2022 годом, валовая продукция органического производства увеличилась на 6,4 млрд. сомов, а ее доля в структуре валовой продукции сельского хозяйства страны составила 11,5 %.

Наиболее развивающейся отраслью органического производства является растениеводство, доля которого в общем объеме органического производства в стране составило около 96,5 %.

Органическое производство представлено продуктами растениеводства, такими как абрикос, слива, орех, фасоль, хлопок, лекарственные травы, дикий каперс.

Отрасль животноводства представлен в органическом производстве страны менее значительно, его доля составляет около 3,5 % и представлен такими продуктами как мед и мясо яков.

Экспорт органической продукции по сравнению с 2022 годом увеличен на 200,1 млн сомов, а его доля в экспорте продукции сельского хозяйства составляет 15,5 %. Основными поставщиками органической продукции на экспорт являются «Ишкер Кей Джи», «Берен», «Алыш-Дан», «Ысык-Көл Органик», «Органик Гарден», «Сан Планет Органик», которые имеют международные сертификаты, органические продукты которых в основном

экспортируются в страны Европейского союза, Персидского залива, Китайскую Народную Республику, Республику Индия, Российскую Федерацию.

Органическое сельское хозяйство в стране также представлено производством биологических средств защиты растений, таких как виолигнин, триходермин, энтомофаг и другие препараты. К сожалению, производство биологических средств защиты растений имеет тенденцию к снижению. Сокращение производства биологических средств защиты растений связано с тем, что сельские производители не проявляют терпимости к использованию этих продуктов.

Кыргызская Республика обладает большим потенциалом в производстве биологических средств защиты растений, которые в будущем будут играть важную роль в развитии органического производства.

Использование органических удобрений также очень важно для увеличения урожайности сельскохозяйственных культур. Производство органических удобрений в нашей стране имеет тенденцию к увеличению и играет решающую роль в увеличении производства органических продуктов в долгосрочной перспективе и улучшении качества гумусового слоя почвы сельскохозяйственных угодий.

Основными факторами и условиями, сдерживающими развития органического производства в Кыргызской Республике, являются:

- 1) отсутствие системы сертификации и аккредитации в сфере производства и сбыта органической продукции;
- 2) отсутствие в республике специализированных лабораторий по определению качества органической продукции;
- 3) высокий уровень конкуренции между странами-экспортерами органических продуктов на международном рынке и неконкурентоспособность органической продукции отечественных сельскохозяйственных производителей;
- 4) недостаточная государственная поддержка субъектов органического производства и отсутствие государственного закупа органической продукции;
- 5) неразвитая торговая сеть на внутреннем агропродовольственном рынке по сбыту отечественной органической продукции (на уровне региона);
- 6) высокая себестоимость продукции при низкой рентабельности производства;
- 7) низкая доступность органической продукции для населения (завышенные цены на органическую продукцию по сравнению с обычной продукцией и низкие среднедушевые доходы населения);
- 8) недостаточный опыт ведения организациями органического сельского хозяйства на территории страны.

Эти проблемы и факторы, которые тормозят процесс развития органического производства, в определенной степени препятствуют его развитию.

Тем не менее, существуют определенные условия и предпосылки для ускоренного развития органического производства в республике.

В дальнейшем для ускоренного развития органического производства необходимо:

- увеличение государственных инвестиций и создание льготных кредитных программ для органических фермеров;
- создание специализированных инфраструктурных объектов (хранилища, переработка);
- упрощение процедур сертификации и повышение доступности информации;
- разработка и внедрение маркетинговых стратегий по продвижению органической продукции;
- повышение уровня образования и подготовки кадров в области органического земледелия.

Таким образом, рынок органического сельского хозяйства в Кыргызской Республике имеет значительные перспективы, но для их реализации необходима комплексная поддержка со стороны государства и частного сектора. Преодоление существующих барьеров и эффективное использование стимулов позволит создать устойчивый сектор, способствующий экономическому развитию страны и улучшению качества жизни населения.

Список литературы:

1. https://timesca.com/kyrgyzstan-aims-to-develop-organic-agriculture/?utm_source=chatgpt.com "Kyrgyzstan Aims to Develop Organic Agriculture - The Times Of Central Asia"
2. Программа развития органического производства в Кыргызской Республике на 2025–2029 годы, Министерство водных ресурсов, сельского хозяйства и перерабатывающей промышленности КР, 2024 г.
3. https://www.akchabar.kg/en/news/v-kirgizstane-shest-kooperativov-virashchivayut-organicheskuyu-produktsiyu-po-mezhdunarodnim-standartam-qbnsoyhcapxybvde?utm_source=chatgpt.com "In Kyrgyzstan, six co-operatives grow organic produce to international standards on Akchabar"
4. Асанова А.Б. Перспективы развития органического сельского хозяйства в Кыргызской Республике // Экономика и управление. – 2022. – №4 (98). – С. 45–53.
5. Кудайбергенова А., Жаналиева М. (2023). Organic Farming in Central Asia: Challenges and Opportunities. *Central Asian Journal of Environmental Research*, 2(1), 20–33.
6. https://www.freshplaza.com/asia/article/9704736/kyrgyzstan-develops-a-program-for-organic-agriculture-growth-2025-2029/?utm_source=chatgpt.com "Kyrgyzstan develops a program for organic agriculture growth (2025–2029)"

Сведения об авторах:

1. Ф.И.О.: Оганова Гульнара Ормоновна. **Место работы:** Кыргызский национальный аграрный университет имени К.И. Скрябина, факультет Экономики и менеджмента

Должность: Старший преподаватель кафедры экономики и бухгалтерского учета
Телефон: (моб.; раб.) 0701 - 88 03 05. **Адрес:** г. Бишкек, ул. Фатьянова 69/11 **E.mail:** g_Oganova@mail.ru

2. Ф.И.О.: Калыбек уулу Нурбек. **Магистрант 2 курса группы Эм-1-23**

Телефон: (моб.; раб.) 0554 - 52 93 52. **Адрес:** г. Бишкек, 7 м/н, дом 42 ул.

E.mail: Nurbek9393@gmail.com

Рецензент: Козубекова С.Ж., к.э.н., доцент.

ОГЛАВЛЕНИЕ	СТР
РАЗДЕЛ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Анализ численности животных охотхозяйства (Чуй-Бишкеского общества охотников и рыболовов) Чуйской области <i>Нурмолдоев Сайнудин Айдинович</i>	5
Анализ основных нормативно-правовых актов Кыргызской Республики по борьбе с браконьерством <i>Сагынов Азат Жылдызбекович</i>	12
Краткий обзор некоторых особо опасных пестицидов <i>Майрамбек кызы Айнур</i>	17
Обзор рисков в документации о вводе проекта джеруи <i>Кадырбаева Динара Дуйшонбековна</i>	22
Планирование создания защитных лесных насаждений как одного из методов борьбы с оползнями <i>Мамбеткулов Таалайбек Женишевич, Кенжебаева Айгуль Викторовна</i>	27
Краткий анализ потенциальных источников воздействия при разработке угольного месторождения текелик <i>Сыргабаев Азизбек Курманбекович</i>	35
РАЗДЕЛ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Физика предметин окутууда информатика предметинин интеграциялык мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу <i>Төрөгүлова Рысбү Абазбековна, Аскаралиева Уулкан Аскаралиевна</i>	41
Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы: изилдөөлөр, инновациялар <i>Сакиева Сайипжамал Салайдиновна, Абдаким кызы Гулзина, Чынтемир кызы Сабира</i>	47
Сартбаевдик окууну уюштуруунун тажрыйбалары жана көйгөйлөрү <i>Аширралиева Айдана, Амирова Айжан</i>	57

Адабий окуудагы улуттук баалуулук: жетишкендиктери жана көйгөйлөрү <i>Абдаким кызы Гүлзина, Чынтемир кызы Сабира</i>	64
Татаал сүйлөмдөрдүн илимий эмгектерде колдонулушу <i>Бакирова Г.К., Баатаева А.К.</i>	74
Сөз мүчөлөрүндө үнсүздөрдүн туура жазылышы <i>Бакирова Г.К., Бакашова Ж.А.</i>	81
Информатиканы окутуудагы технологиялар <i>Осмонова Н.Т., Орозбек кызы Ч.</i>	87
The role and function of proverbs in the works of Chingiz Aitmatov <i>Toromamatova Mirgul Myktarbekovna, Uraimova Nuriza Tayyrbekovna</i>	93
Equivalence Strategies in Translating Kyrgyz Proverbs into English <i>Uraimova Nuriza Tayyrbekovna, Toromamatova Mirgul Myktarbekovna</i>	98
Адабий окуу сабагында көркөм чыгармаларды этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы <i>Маатазимова Г.Э., Самиева А.К.</i>	103
Башталгыч мектеп окуучуларынын окуу өз алдынчалыгын өнүктүрүү куралы катары калыптандыруучу баалоо <i>Маатазимова Г.Э., Темирбаева.Г.К., Самиева А.К.</i>	116
РАЗДЕЛ: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Влияние банковского сектора на развитие аграрного сектора <i>Адияева Чинара Кенешовна, Молдогагиев Албан Аскарбекович</i>	121
Развитие экологического менеджмента в кыргызстане <i>Алымбаева Алтынай Асанбековна</i>	128

Международный проектный менеджмент в сфере “зеленой” экономики <i>Бердибек кызы Рыскуль</i>	132
Эффективность государственной поддержки агропромышленного комплекса Кыргызской Республики: проблемы и перспективы <i>Оганова Гульнара Ормоновна, Есеналиев Жоомарт Кыялбекович</i>	137
Развитие рынка органического сельского хозяйства Кыргызской Республики: барьеры, стимулы и экономические перспективы <i>Оганова Гульнара Ормоновна, Калыбек уулу Нурбек</i>	144